

Перевод с итальянского

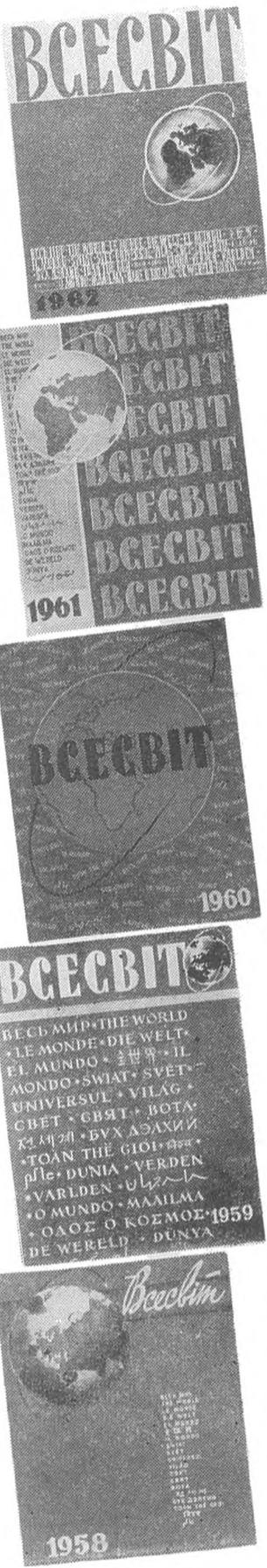
ВСЕЧИТ

ВЕСЬ МИР * THE WORLD * LE MONDE * DIE WELT * EL MUNDO * 全世界 *
IL MONDO * SWIAT * SVET * UNIVERSUL * VILÄG * СВЕТ * СВЯТ * ВОТА * 全世界
* БУХ ДЭЛХИЙ * TOÀN THẾ GIỚI * บริเวณ * จักรวาล * DUNIA * VERDEN * VARLDEN *
羌人山 * O MUNDO * MAAILMA * ΟΛΟΣ Ο ΚΟΣΜΟΣ * DE WERELD * DUNYA *

1962

N 5

№ 5 (47) ТРАВЕНЬ 1962

РІК ВИДАННЯ П'ЯТИЙ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТА
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ:

ПЕРШЕ ТРАВНЯ — ДЕНЬ МІЖНАРОДНОЇ СОЛІДАРНОСТІ ТРУДЯЩИХ

МАКС ЦІММЕРІНГ. Першотравень. Вірш	3
МИР, СВОБОДА, ДЕМОКРАТИЯ!	4

ПРОЗА, ПОЕЗІЯ

КАМЕН КАЛЧЕВ. Закохані птахи. Повість	20

Камен Калчев (нар. 1914 р.) — болгарський письменник, громадський діяч. Його перу належать романи «Наприкінці літа» (1945), «Живі пам'ятаки» (1950), «На кордоні» (1953), «Родина ткачів» (1956), ряд повістей, оповідань та нарисів. Повість «Закохані птахи» надрукована в 1961 р.

ВЛАДИСЛАВ БРОНЄВСЬКИЙ. Слава і зброя. Травнева
пісня. Мазовія. Поезії	60

В лютому цього року помер видатний польський поет Владислав Бронєвський (нар. 1897 р.). Цією добіркою редакція вшановує пам'ять знаменитого поета і великого друга Радянського Союзу.

РЕЙ БРЕДБЕРІ. Марсіанська хроніка. Фантастичний роман	106

Рей Бредбері (нар. 1920 р.) — сучасний американський письменник-фантаст, автор відомої радянському читачеві повісті «451° по Фаренгейту», кількох романів та збірок оповідань («Марсіанська хроніка» — 1950, «Вино з кульбаби» — 1957, «Ліки від меланхолії» — 1959 та ін.). Див. про Р. Бредбері і його роман «Марсіанська хроніка» статтю В. Владка в наступному номері нашого журналу.

СТАТТИ, НАРИСИ

МИКОЛА БАЖАН. Зустрічі на вікових шляхах.
(Про українсько-італійські культурні зв'язки)	63
Знайомство з Лукіно Вісконті	70
Л. ЖАДОВА. Від модернізму до реалізму	89
В. ГАККЕБУШ. Драматургічний парадокс	102

УЛЬЯМ Л. ШІРЕР. «Загибель богів»

75

Американський журналіст У. Л. Шірер у 1961 р. видав велику за обсягом книгу «Піднесення і занепад Третього рейху», де використані малоідомі архівні документи, а також власні спостереження автора, який тривалий час був кореспондентом американської преси у націстській Німеччині.

Книга У. Л. Шірера розійшлася в США нечуваним тиражем, викликала великий інтерес в багатьох країнах. Це пояснюється глибокою актуальністю твору, його антифашистською спрямованістю, багатством викривального фактичного матеріалу.

Твір Ульяма Л. Шірера не позбавлений недоліків. Автор часто викладає події, уникнувши їх оцінки, зберігає інколи об'єктивістський, байдужий тон там, де не можна не обурюватись. Але його книга застерігає людей від небезпеки відродження фашизму, і в цьому її велике значення. Воно посилюється також активністю, з якою У. Л. Шірер викриває паростки націзму і реваншизму в Західній Німеччині.

В цьому номері вміщено останній розділ книги У. Л. Шірера — розповідь про безславний кінець фашистської Німеччини та її верхівки.

ЧИТАЮЧИ НОВІ КНИГИ. Ремон Жан. Руїни Нью-Йорка, Лекція;

Езоп. Байки; Людо Ондрейов. Оповідання з гір; Клара Бігарі.

Жага; Сара Лідман. Я і мій син.

95

РЕПОРТАЖ, ІНФОРМАЦІЇ, РІЗНЕ

М. ПЕТРЕНКО. У ті дні	10
Як Генрі Люс насмішив Індію	11
ЖАН ВІЛЕН. Змова мовчання	12
В джунглях Іріану	15
За гратаами — Шерінгер	17
Замах під землею	18
На початку сторіччя	153
Джон Бейтс був необережний	154
Чудовиська морських глибин	157
Папіруси переживуть віки	160
ХРОНІКА КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ	67
НАШІ ІНТЕРВ'Ю	74
ЖИТТЯ МИСТЕЦТВ	142
ЗВІДУСІЛЬ ПОТРОХУ	158
КАЛЕЙДОСКОП «ВСЕСВІТУ»	11, 14, 88, 141, 152
ВЕСЕЛІ СТОРІНКИ	
Французька карикатура. (Закінчення)	148

«Весь мир» на українском языке.

Головний редактор О. І. Полторацький

Редакційна колегія:

**Відповідальний секретар
Н. А. Халемський**

**А. О. Білецький, В. Л. Василевська,
Д. В. Затонський, А. С. Кисіль,
О. Є. Корнійчук, К. З. Литвин, М. О. Лукаш,
А. С. Малишко, Л. С. Первомайський,
М. Т. Рильський, Ю. К. Смолич,
М. О. Упеник, Т. К. Якимович.**

**Художній редактор М. Я. Коваленко
Технічна редакція Є. Б. Борського**

Адреса редакції: Київ, вул. Орджонікідзе, 2. Телефони: 3-50-85, відділи 3-20-82.

БФ 01983. Підписано до друку 12/IV 1962 р. Формат паперу 60- $\frac{1}{4}$ -92 $\frac{1}{2}$. Фізичних друк. арк. 20.
Умовних друк. арк. 20, зам. 177. Тираж. 19 500. Ціна 60 к.

Держлітвидав України.

Книжково-журнальна ф-ка Головполіграфвидаву Міністерства культури УРСР
Київ, вул. Воровського, 24.

ПЕРШОТРАВЕНЬ

Могутній день, як прапор вогняний,
Ти весь в цвітінні, в битвах величавих.
Коли приходив ти, в скількох державах
Народи піднімалися на бій!

Ти миру й дружби сміливий герольд,
Ти — день надій, палкого поривання;
Ти, день любові, радощів, зростання,
В собі несеш напругу в безліч волт.

Обличчя в тебе, день наш весняний,
Як у бійця: його вкривають шрами —
Ти ж разом з нашими товаришами
Боровся проти рабства і війни.

Тебе підносять, як підносять стяг,
Звучиш, як клятва єдності і миру,
В серця борців живу вливаєш віру —
В тобі слова й мелодії звитяг.

Дивись, мільйони йдуть нові й нові
Усіх країн, кольорів, мов і націй.
Одну співають пісню люди праці
В Берліні, і в Нью-Йорку, і в Москві.

З німецької переклав
МАРКО ЗІСМАН

МИР, СВОБОДА,

Т

равень дзвенить над світом.
Пора юності, час торжества
природи, свято трудової людини. У всій своїй пиш-
ноті оновлюється земля,
одягнувшись в соковито-
зелені шати, бурхливо те-

чуясь ріки, знову співають солов'ї, і
сонце сяє у високому блакитному небі, несучи людині тепло і ласку.
Людині завжди потрібне щастя,
вона завжди має право на нього і мусить домагатися його що б то
не було. Але в травневі дні, коли
природа співає і весняне свято у розпалі, людина особливо гостро
відчуває своє велике призначення
прикрашати життя, робити його ще
кращим для інших і для себе, а значить і пізнати щастя в найвищому
розумінні цього слова.

Сотні, тисячі років людина народжувалася і помирала з нездійсненою і часто неусвідомленою мрією про щастя, хоча її серце і прагнуло свободи, світла. Людина народжувалася і помирала, а у світі все лишалося по-старому: світ був поділений на пригноблювачів і пригноблених. Але ось бура соціалістичної революції змінила весь уклад життя на одній шостій земної кулі. Перед людиною ХХ століття у всій своїй величині постав громадянин могутньої Радянської держави, що прокладає шляхи у майбутнє.

Можна без перебільшення сказати: життя у світі сьогодні йде за законами, не підвладними капіталістам.

Могутній табір соціалізму змінив не лише карту землі і співвідношення сил, він відкрив очі мільйонам, знову й знову нагадавши про молодість світу, про те, що людина може й мусить боротися за щастя. Очисні бурі над нашою планетою потрясають капіталістичний світ і свідчать про те, що на всіх континентах люди дедалі більше розуміють, чого вони хочуть.

Саме життя,— говорив товариш М. С. Хрущов,— підводить маси до розуміння того, що соціалізм — це справжня молодість світу, капіталізм — його вчорашній день.

«Припинити атомні випробування! Переговори! Мир!» — такі заклики все рішучіше лунають й у самій імперіалізму — Сполучених Штатах.

ДЕМОКРАТІЯ!

Нема такого куточка в країнах капіталізму, де б не палили класові битви, де б не здіймались хвилі народного гніву проти імперіалістів, проти монополій, проти колоніалізму, проти наступу фашизму, де б не боролися за мир і демократію.

Нішо не в силі зупинити цю боротьбу. Велику перемогу одержав народ Алжиру. Буря над Францією. Сьогоднішня Італія — країна безперервних і напружених класових боїв.

Головна ударна сила антиімперіалістичної боротьби — робітничий клас. Могутні страйки, селянські заворушення струшують країни Західної Європи. Славна кубинська революція стала провісницею і прискорювачем великої революційної бурі, що починається в західній півкулі. Провідною силою визвольного революційного руху стає африканський пролетаріат. В Південно-Африканській республіці власті були неспроможні запобігти загальному політичному страйкові сотень тисяч робітників-африканців навіть з допомогою військ та поліції, озброєних танками й гелікоптерами. Страйкували три мільйони англійських машинобудівників, машинобудівники Італії та ФРН.

Минулого року США сколихнули три найкрупніші після 1959 року загальнонаціональні страйки. Боротьба за ліквідацію засилля іноземного капіталу, за зміцнення політичної та економічної незалежності, за корінне поліпшення життєвого рівня мас охоплює все нові й нові країни Азії.

Фронти класових боїв пролягли по всіх континентах.

Так, навіть радник президента США Честер Боулз змушений визнати: «Наш світ роздирають найскладніші проблеми. Він сповнений небезпек, що загрожують можливістю страшного вибуху... За кризами криються грандіозні революційні зміни».

Могутня стійкість душі — незрівняний дар людини праці, людини, яка зрозуміла, що свободу й щастя завоюють у боротьбі, в єдності, в твердості і рішимості мільйонів. І в цей травень, коли на землі квітуть фіалки і радіє природа, а в повітрі все дихає оновленням, в наші святкові колони весняний вітер приносить здалека клятву парижан, що схилили знамена над могилами героїв антифашистської боротьби, бойовий заклик ангольських патріотів, розмірену ходу залізних батальйонів пролетаріату, волю мільйонів: «Світу — мир!»

Молодь Західної Німеччини не бажає стати гарматним м'ясом для воєнних авантюр боніської кліки. Подібно до їхніх ровесників у цілому світі, молоді пінці висловлюють свою волю до миру і працього майбутнього.

Прості японці ніколи не зможуть забути жахів Хіросіми і Нагасакі. Вони сміливо перетинають шлях американській воєнщині, яка намагається зробити Японію далекосхідним плацдармом для своїх злочинних атомних планів.

Клекоче трудова Франція! Мільйони французів дають відсіч фашистам з ОАС, бо фашизм — це війна, смертельна загроза людству.

Великим і нестримним визвольним рухом охоплені народи латиноамериканських країн. Минають часи безроззідального панування імперіалістів Сполучених Штатів на американському континенті.

Напружені класові бої потрясають Італію. Робітничий клас країни згуртовано виступає проти антінародного курсу італійської правлячої верхівки.

Народ маленької Данії голосно висловлює своє «ні» згубній політиці втягування країни в небезпечні агресивні плани НАТО.

Невгасиме полум'я визвольної боротьби охопило Африку. Її народи один за одним звільнються від колоніального гноблення, стають на шлях незалежності.

Героїчна Куба! Її звитяжний приклад - кліче народи Латинської Америки на останній і рішучий бій проти імperialізму.

Уті дні

У ті дні до Берліна разом з червоноозоряними солдатами прийшла довгождана тиша і перша весна миру буяла не квітами, а білими прапорами беззастережної капітуляції Німеччини. В ті дні на вулицях і площах Берліна бриніла російська, українська, білоруська, казахська й узбецька мови, а з уст в уста передавалося чимало дивних і несподіваних історій, в яких часто-густо дійсні факти й події так тісно перепліталися з вимислом, що іноді фантазію важко було відрізняти від бувальщини.

У всякому разі про долю «фрау Зіг» знало чимало воїнів, а капітан медичної служби Романенко в зв'язку з цим став відомий тим, що вперше за свою лікарську практику не зміг допомогти хворій людині, незважаючи на те, що і німці вже встигли визнати його справжнім чародієм у медицині. Адже ж він врятував хворого хлопчика, допоміг важко пораненій жінці.

Капітан саме повертається з екскурсії — він відвідав «Колону Перемоги» — і збирався відпочити, бо навіть із здоровим серцем не легко підніматися на таку височину. Виблискуюча позолотою крилата жінка на вершині колони з карколомної висоти байдуже дивиться на велике місто. В її холодних очах — не радість і гордість, а швидше самовпевнена зверхність. В руках статуй — скіпетр і лавровий вінок. Її встановили тут багато десятиріч тому на відзнаку перемоги, здобутої у франко-прусській війні. Відтоді німці вважали її невмирущим символом своєї непереможності.

Лікарів знову спала на думку «Колона Перемоги», бо до хворої йому теж довелося підімратися по сходах аж під самісіньке небо. Вона мешкала у великому будинку на Шарлотенбурзькому шосе. Коли військовий лікар, нарешті, опинився в кімнаті хворої, то побачив, що ліжко з брудною білизною, на якій лежить стара паралізована жінка, стоїть біля відчиненого вікна, наче хвора мала неодмінно спостерігати за життям вулиці.

— Ії паралізувало, — розповідала жінка, яка доглядала хвору, — зовсім недавно, 30 квітня. Вона не

могла пережити останніх подій. А ліжко стоїть саме тут, біля вікна, бо фрау Зіг весь час дивилася на «Колону Перемоги»...

— Зіг? — перепитав лікар. — Здається, по-німецьки це значить — перемога?

— Так-так, — погодилася німкеня. — Її справжнє прізвище — Дранке, Маргарита Дранке. Вас цікавить, чому її звати фрау Зіг? Ось послухайте. Дівчинці минуло 14 років, коли її батько, відомий скульптор, одержав замовлення на статую Перемоги. Він обрав свою доночку моделлю для цієї постаті. Відтоді, навіть коли прийшла глибока старість, Дранке вимагала, щоб її звали фрау Зіг і обрала собі помешкання на такій височині, бо звідси її зручно було спостерігати «Колону Пере-

моги», відчувати глибоку гордість за те, що вона є символом нездоланності німецької зброї. Капітанові неприємно було дивитися на стару: час і бурхливі події нашого часу висушили її, як рослину в гербарії, порили зморшками її обличчя, знебарвили очі. Навряд чи знайшлася б іште така сила на світі, яка могла допомогти фрау Зіг прожити хоч годину. Навіть німкеня, що наглядала за нею, сказала лікарів:

— Пробачте, пан гауптман, вона мабуть померла. Та й час уже. Відверто кажучи, вона й нас змучила. Поховасмо її й виметемо звідси весь бруд. А то й правда, неприємно дивитися на цей смітник.

І лікарів пригадалося, як радицькийвойн другого чи третього травня з імперської канцелярії, де виношуvalись криваві «плани Барбароси», вимітив звичайною мітлою весь бруд, що лишився від Третього рейху: ордени, хрести, відзнаки тих, що бундючно йменували себе господарями світу, мріючи про нову «Колону перемоги», для образу якої не важко було б знайти першу-ліпшу Гретхен.

М. ПЕТРЕНКО

ЯК ГЕНРІ ЛЮС НАСМІШІВ ІНДІЮ

Вольтер в «Орлеанській діві» описав трагічний випадок з однією гадюкою, яка мала необережність укусити журналіста Жана Френона. Від того укусу здохла необачна гадюка, а не Френон...

Саме такими небезпечними, наявіть для кобр, френонами заповнюють редакції своїх журналів американський видавець і мульти-мільйонер Генрі Люс. З розкішно ілюстрованих сторінок його журналів стікає отрута брехні і наклепів. Спеціальністю цих журналів є, зокрема, зухвале втручання у внутрішні справи чужих країн. Схильність до такого втручання є, так би мовити, фамільною рисою подружжя Люс. Коли дружина Генрі Люса — Клер Люс була послом США в Італії, вона перетворила американське посольство в Римі на справжню штаб-квартиру кампанії по фальсифікації італійських виборів. Тепер Клер є дипломатом у відставці і перевключила свою діяльність на внутрішній фронт. Під її вогонь останнім часом потрапила дружина президента США — Жаклін Кеннеді. Жаклін, бачте, носить туалети паризької фірми «Діор» і взагалі віддає перевагу французькій моді. А це, на думку Клер, аж ніяк не патріотично, навіть — антиамериканське й крамольне явище. Вона, мовляв, ще зажадає розслідування цієї крамоли сенатською комісією в справах антиамериканської діяльності.

Генрі Люс, на відміну від своєї дружини, по-старому скеровує свою увагу на країни за межами США і дедалі зухвалише кладе ноги на чужий стіл. Наприклад, виборами в Індії він зацікавився так, наче йшloся про обрання членів нью-йоркського муніципалітету. Люс кинувся щосили допомагати реакційним силам Індії. Головною його мішенню став індійський міністр оборони Крішна Менон, найближчий співробітник прем'єра Неру, відомий прихильник політики миру й нейтралітету. Проти Крішни Менона був зосереджений вогонь усієї індійської реакції. Люс також скерував проти нього свої журнальні гармати головного калібра.

Журнал Люса «Тайм» присвятив індійським виборам і в першу чергу кандидатурі Крішни Менона спеціальний номер. На його об-

кладинці було вміщено портрет Менона, з-за спини якого виглядала роздута кобра. Що мала означати ця кобра? Чи то була загроза на адресу Менона? Чи, може, кобра стала гербом видавництва Генрі Люса?

У центральній статті журналу говорилося, що Менон нібито близкий до Маркса, ніж до Ганді, що в ньому більше радикалізму ніж реалізму, і що найбільше в ньому — зазнайства і т. д. Наступний номер «Тайма» теж був «індійським». Тут були надруковані відгуки читачів на попередній номер з його залпом проти Менона. Серед цих відгуків найпочесніше місце займав лист, що, нібито, прибув з Бомбея, тобто прямо з поля битви. У листі було сказано:

«Прості люди Бомбея, так само як і ми, захоплено схвалюють кожне слово журналу «Тайм» щодо Крішни Менона. Коли б він переміг на виборах, то це було б поразкою для цілого вільного світу». Далі йшли підписи авторів листа. Журнал вмістив всі ці підписи.

Як відомо, Люсу не допомогла його отрута. На індійських виборах реакція зазнала рішучої поразки, а Крішна Менон пройшов із справжнім тріумфом, випередивши кандидата реакції на 150 тисяч голосів.

Та це було не єдиною прикрістю для Люса. Коли в індійському посольстві у Вашингтоні розгорнули номер «Тайма» з отим бомбейським листом, то навіть найвітроманіші дипломати ледве не надірвалися від реготу. Виявилось, що над Люсом зло посміялися. «Підписи» під бомбейським листом були насправді набором найлайливіших слів, які тільки є в мовах індійських народів...

Коли Люс дізнався про це, він сам роздувся від люті, як кобра. Кинулися його пінкертони скуповувати тираж того номера «Тайма» в усіх кіосках. Не шкодував Люс доларів, щоб вилучити хоча б частину тиражу, призначену для Індії. Але було вже пізно.

Скандал вийшов неабиякий.

Отже, виходить, що й продукція містера Люса може інколи на щось пригодитися. Пощастило ж їй насмішити всю Індію...

КАЛЕНДАРКОЛ «ВСЕСВІТУ»

ЕВОЛЮЦІЯ ГУМОВОГО КИЙКА. Гумовий кийок — ця зброя американських поліцій — відсвяткував недавно сторіччя свого існування. Останнім часом ведуться розмови про необхідність... його удосконалення. Недавно з'явився кийок-сирена, а ось тепер один фабрикант в штаті Пенсильванія почав виробляти «електрифікований» кийок: ними можна наносити не тільки фізичні, а й електричні удари. Крім того, новий кийок використовується ще й як ліхтарик.

ЮРИДИЧНЕ ФОРМУЛЮВАННЯ. За англійськими законами, кожний автомобіль розглядається як «віз», що рухається механічно і збудований або передбудований для руху по вулиці. Тепер англійському уряду довелося додати до цього закону доповнення про автомобілі на повітряній подушці. Воно сформульовано так: «Автомобіль на повітряній подушці — це «екіпаж з мотором, пристосований або не пристосований для руху по вулицях та дорогах». Очевидно, англійський уряд не дуже вірить в майбутнє «екіпажів» на повітряній подушці.

ТЕЖ ДОСВІД... Інспектор Скотланд Ярду Джон Гослінг, що пішов недавно на пенсію, записав свій тридцятирічний досвід на довгогравчий пластинці. Цей запис призначено для молодих колег Гослінга та для банків, магазинів і різних фінансових установ, щоб ті знали, як запобігати нападам та грабункам. Однак першими покупцями цих пластинок виявилися кримінальні злочинці. Для них поради Гослінга — справжня школа.

На вулицях Луанди автомобілі західнонімецького виробництва.

рівнює території всіх держав Бенілюксу!

Визвольна армія вміло скористалася з трьох сприятливих для неї умов: почався період тропічних злив, і дороги зробилися непрохідними для португальських військ; густота населення в Анголі дуже низька, отже бази визвольної армії змогли розташуватися на великих безлюдних територіях; нарешті — в країні склалася сприятлива для визвольного повстання ситуація, і народ відразу ж активно підтримав своїх синів — борців за волю.

ЖАН ВІЛЕН

ЗМОВА МОВЧАННЯ

В середині червня минулого року західні інформаційні агентства передали своє останнє доказане повідомлення про визвольну боротьбу народу Анголи. З того часу дивна змова мовчання оповиває все, що відбувається в цій багатостражданній країні африканського континенту. Замовили західні інформаційні агентства. А редактори провідних буржуазних газет Лондона, Парижа і Нью-Йорка замість того, щоб друкувати на видних місцях інформації своїх спеціальних кореспондентів з ангольської столиці Луанди, ховають ці повідомлення в редакційних сейфах.

Проте, чи справді немає чого передавати з Анголи? Ні, там тепер відбуваються події, варти найбільшої уваги. Тим часом на Заході воліють замовчувати їх.

Звернімося спочатку до передісторії цих подій.

Обидві нелегальні патріотичні організації ангольського народу — «Народна спілка» та «Народний рух за визволення Анголи» — створили визвольну армію, яка складається з 50 тисяч добровольців. У квітні минулого року визвольна армія спочатку закликала ангольців до загального страйку, а потім розпочала збройну боротьбу проти португальських гнобителів.

На півночі Анголи, на великих кофейних плантаціях «Прімавера», пролунали перші постріли. Бійці визвольної армії були тоді озброєні лише ножами і старих зразків рушницями, але вони відразу ж домоглися значних успіхів. Наприкінці травня повстанці вже контролювали територію, яка до-

Вісти з Анголи викликають велику тривогу цих лондонських біржовиків.

Колонізатори тремтять за долю своїх діамантових копалень.

Останні повідомлення, передані західними агентствами з Анголи, розповідали про контрзаходи португальців. Білі солдати проти чорних робітників з плантацій... Створення численних концтаборів для ангольців... Масові розстріли населення. Бомбардування ангольських сіл напалмовими бомбами...

У західній пресі промайнуло повідомлення про те, що 30 тисяч ангольців убито, що 20 тисяч ангольських біженців, рятуючись від карателів, перейшли кордон Південного Конго...

А згодом потік повідомлень припинився. Проте один англійський кореспондент встиг ще передати зміст своєї бесіди з групою португальських офіцерів. Вони розповіли йому про воєнні плани португальських властей. По закінченні періоду дощів, тобто десь на початку липня, португальці готувалися підпалити вели-

кі ділянки джунглів і савани, де базувалися загони визвольної армії. Після цього, на їх думку, в Анголі мали знову запанувати «тиша і спокій».

Чому ж у майже п'ятимільйонного ангольського народу намагаються відібрести його законне право на самовизначення, урочисто проголошене в Декларації Організації Об'єднаних Націй?

Тому, що кілька тисяч білих плантарів і кілька сотень великих акціонерів у Західній Європі і в Сполучених Штатах Америки, більшість з яких ніколи навіть не бачили Анголи на власні очі, не бажають відмовлятися від величезних прибутків, які дає їм експлуатація цієї країни!

Імена цих двоногих хижаків, ладних скоріше спалити живцем цілий народ, аніж погодитися на його незалежність, добре відомі. Це, насамперед, пани з «Ангола деймонд компані» — величезного

рудного концерну, 78 процентів акцій якого перебувають у сейфах лондонського Сіті, а решта — в руках Салазара і кількох бельгійських фінансових тузів.

Можна було б ще розповісти про тісні зв'язки між компаніями, які визискують Анголу, і тими, що

Батьки цієї дитини загинули від напалмових бомб.

Маріо де Андраде, керівник визвольного руху ангольського народу.

діють у Конго, зокрема в Катанзі. Можна було б розповісти, як на африканському континенті утворилася мережа європейських і американських монополій — жорстоких і ненажерливих хижаків.

Історія ще розкриє злочинні зв'язки американських, англійських, французьких, західнонімецьких та інших компаній!

Захищаючи інтереси англійських монополій в Анголі, глава англійської делегації в ООН відчайдушно опирався прийняттю резолюцій, які засуджували португальських колонізаторів і вимагали надання незалежності Анголі.

Для висвітлення ролі Англії в ангольських подіях варто згадати статтю, надруковану в лондонській «Таймс». Автор її, видний експерт в африканських справах М. Пергем, вибовкнув той факт, що на напалмових бомбах, якими спалювались ангольські села, стояло: «Зроблено в Англії»...

Добре відомо також, що англійський уряд надав португальському морському флоту два військових кораблі, а англійське адміралтейство відрядило до берегів Анголі крейсер «Леопард»...

Аналогічну позицію зайняв і французький уряд. Це й не дивно: адже одна з великих французьких монополій, «Решіней», ще з 1958 року буде в Анголі великий алюмінієвий комбінат і електростанцію.

Свою повну солідарність із Салазаром поспішили також висловити в Бонні.

Спочатку Бонн відрядив у Ліссабон міністра економіки Ерхарда, а потім і «праву руку» канцлера Аденауера — відомого гітлерівського злочинця Глобке. Вони привезли Салазару дружнє послання від Аденауера, а заразом і 10 тисяч новеньких автоматів західнонімецького виробництва.

Незабаром підтвердити прихильність Бонна до португальських колонізаторів взявся сам президент боннського бундестагу Герстенмайєр. Він відвідав Анголу, радився тут з португальським губернатором.

Міжнародні монополії і їх полічник — кривавий диктатор Салазар прагнути придушити визвольний рух ангольського народу. Але їх намагання марні! Питання про право народів на самовизначення вже не можна викреслити з порядку денного нашої епохи.

КАЛЕЙДОСКОП «ВСЕСВІТУ»

ОСТАННЄ МІСЦЕ. Згідно статистичних даних, опублікованих у турецькій газеті «Міллієт», Туреччина посідає останнє місце в Європі по національному прибутку на душу населення. І не тільки в Європі, бо її випереджають навіть відсталі країни Азії, Африки й Південної Америки.

ГЕКТОЛІТРИ З-ПІД ПОЛІ. Мюнхенські газети зробили «сенсаційне» відкриття: більшість автомобін у місті їздять на краденому бензині. Бензин цей походить з американських військових складів. Нещодавно була виловлена одна з численних шахрайських зграй, що складалася з американських вояків. За короткий час члени її встигли продати «з-під поли» 95 тисяч літровів бензину.

ЦІНИТЕЛІ МУЗ. В нью-йоркській виставочній галереї сучасного мистецтва довгий час висіла догори ногами одна з картин Матісса. Віддзеркальений у воді корабель власники галереї сприйняли за зображення самого корабля. На помилку вказала французька туристка.

РЕФОРМА. Голландська королевська комісія скоротила парадний крок солдатів з 83 до 75 сантиметрів, вмотивувавши це тим, що коротший крок є елегантнішим.

П

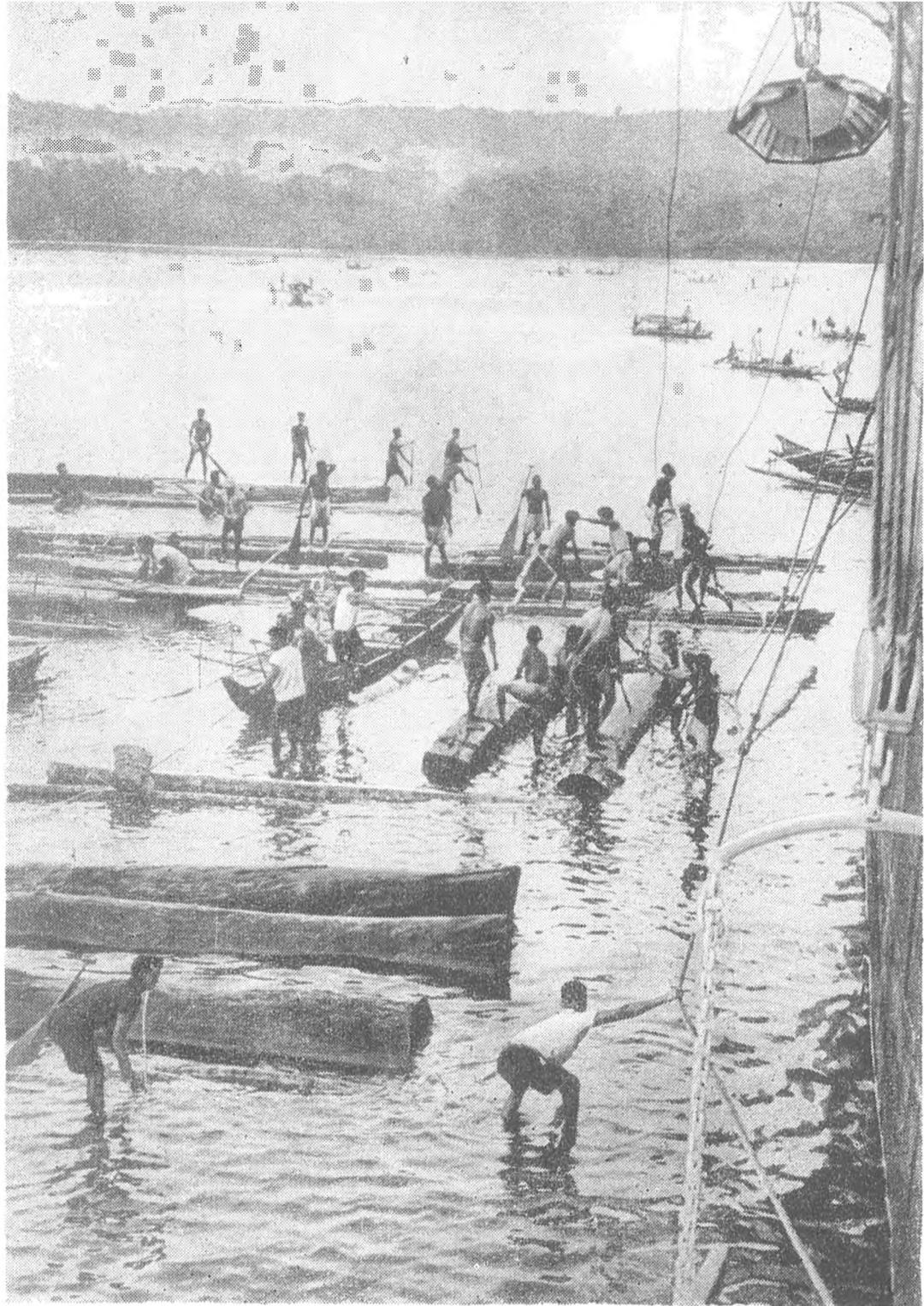
ароплав, що йде до Іріану, минає незлічені коралові острови. За кілька миль від берега на обрії з'являються пасма могутніх гір, висота яких досягає п'яти тисяч метрів. Над густими тропічними лісами, що вкривають схили велетенських гір, клубочаться хмари, і здається, ніби верхівки гір пливуть у небесному просторі.

Іріан вкритий непрохідними джунглями. Люди оселяються лише на узбережжі та вздовж річик. Тут майже немає міст, немає доріг, зате всюди дерева, дерева... I саме в цих хащах остріва і сковані його незлічені багатства: золото, нафта, каучук.

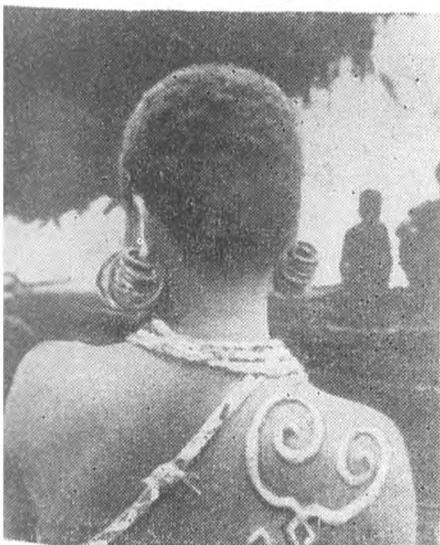
На території, окупованій голландцями, населення складає майже один мільйон чоловік. Живуть вони в хатинах з пальмового листя, які ставлять на палях або мостять високо на деревах, захищаючись таким чином від диких звірів. Весь їх одяг — пов'язка з кори чи трави на стегнах.

Голландці поширюють про па-пуасів брехливі байки, нібито вони й досі їдять людське м'ясо і зберігають черепи вбитих ворогів. Колонізатори також твердять, нібито жителі Іріану не здатні здійснювати управління своєю країною. Але все це має одну і туж ціль: зберегти голландське панування в Західному Іріані.

Молоді жителі Іріану дуже захоплюються своєрідними татуїровками.

Дорогоцінна деревина вантажиться на голландські пароплави. Вона приносить колонізаторам мільйонні прибутки.

Ця маленька дитина, папеце, матиме вже кра-
щу долю.

1945 року, коли й сюди долинув
відгомін історичної перемоги ра-
дянського народу над німецьким
фашизмом та японським імперіа-
лізмом, визвольний рух індоне-
зійського народу набув особливо-
го розмаху. 17 серпня 1945 року
було покладено край довгому
голландському пануванню і про-

На плантаціях працюють міс-
цеві жителі, але належать план-
тації голландським колоніза-
торам.

голосовано Індонезійську Респуб-
ліку.

Як не лютували голландські ко-
лонізатори, через чотири роки
вони змушені були визнати дер-
жавну незалежність Індонезії.
Проте звільнення Західного Іріан-
у — західної частини одного з
індонезійських островів — Нової
Гвінеї — тоді відкладали нібито на
один рік.

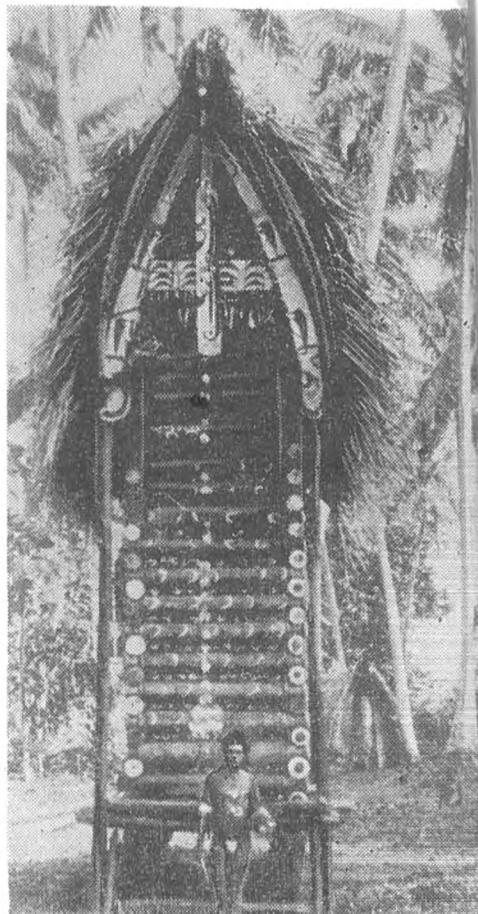
Але це був лише облудний ма-
невр колонізаторів. Вони відмо-
вилися звільнити Західний Іріан,
оголосивши його частиною Нідер-
ландського королівства...

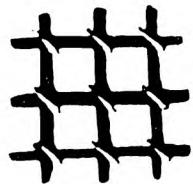
Голландію активно підтримують
Сполучені Штати. Адже американські
монополії «Вакуум Ойл»
та «Стандарт Ойл» вже беруть
участь у видобутку нафти, а
«Юнайтед Стейтс Стіл Корпо-
рейшн» рветься до копалин ні-
келю, кобальту, цинку, залізної
руди, золота і срібла. Нещодавно
остання компанія одержала від
голландського уряду концесії на
території в 300 000 гектарів термі-
ном на 75 років. Але де буде
голландський і американський ко-
лоніалізм через 75 років?

Не легка праця селянина.

Це зовсім не екзотична споруда.
Так тут зберігають запаси істів-
них рослин.

Це фото зроблено перед останнім арештом Ріхарда Шерінгера. Таких людей—полум'яних антифашистів — боннський уряд поабавляє волі.

Восени минулого року в західнонімецьких газетах з'явилося коротке повідомлення: «Комуніст Ріхард Шерінгер знову ув'язнений,— президент ФРН Людвік відхилив прохання про його звільнення».

Хто ж такий Ріхард Шерінгер?

Ім'я цієї людини добре відоме в Німеччині. Виходець з офіцерської родини і сам колишній німецький офіцер, Шерінгер знайшов шлях до простих людей своєї країни, приєднався до тих, хто бореться за мир і соціальну справедливість.

Ще після першої світової війни за виступи проти реваншизму Шерінгер потрапив до в'язниці. Саме тут він склав відому декларацію, в якій, ще до захоплення влади Гітлером, тверував німецький націоналізм. Цю декларацію було зачитано в німецькому рейхstagу, і вона привернула до себе увагу світової громадськості.

І коли фашисти захопили владу в Німеччині, Шерінгеру лише завдяки допомозі своїх старих друзів вдалося уникнути розправи.

Відразу ж після закінчення другої світової війни Шерінгер включається в активне громадське жит-

За гратаами—Шерінгер

тя — бере участь у складанні першої післявоєнної конституції Баварії. Тоді ж, у 1945 році, Шерінгер вступає до комуністичної партії, а з 1955 року стає керівником баварської партійної організації.

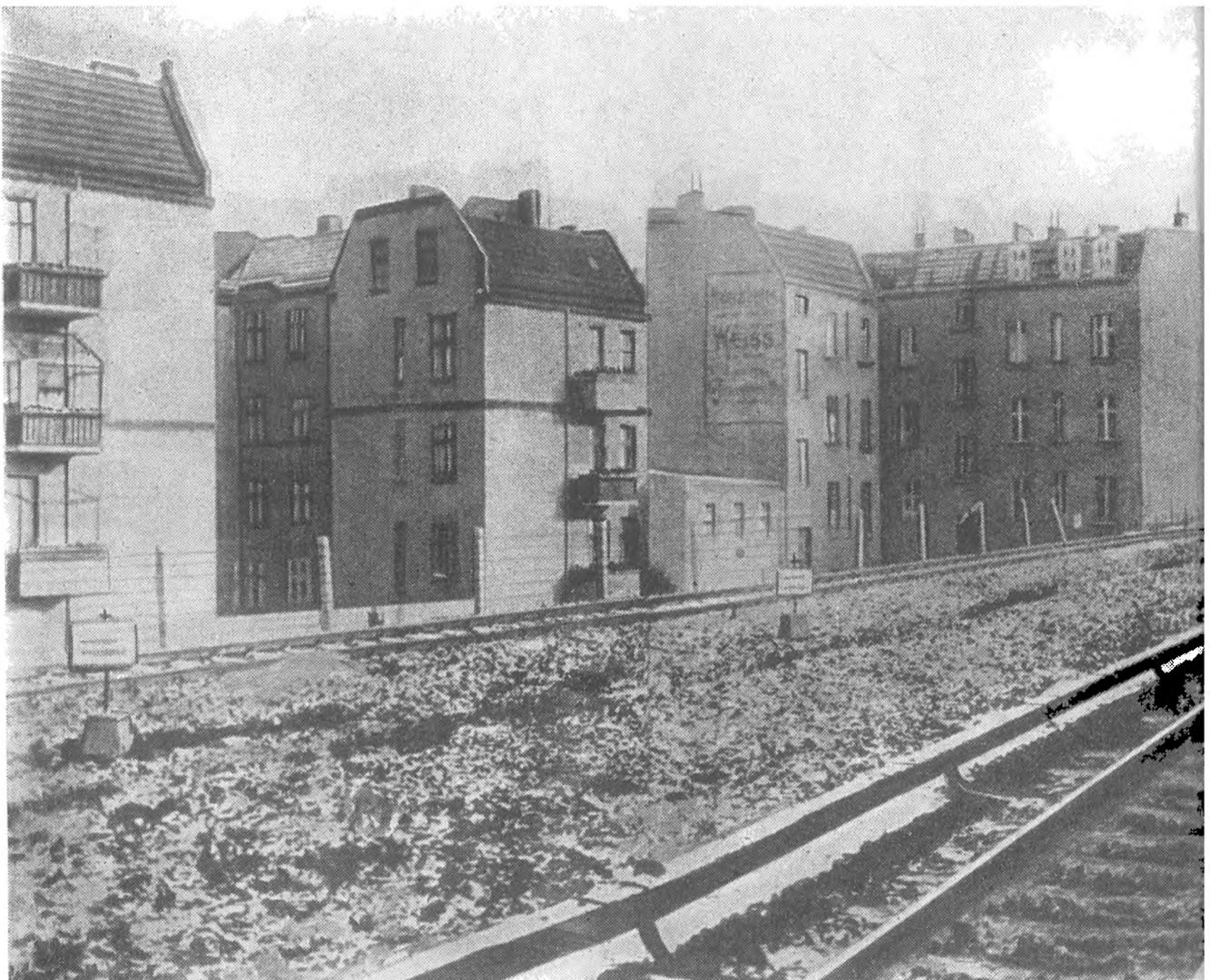
Весь цей час західнонімецька поліція не давала Шерінгеру спокою. Допити змінялися обшуками, обшуки — ув'язненнями. За всім цим стояла одна причина: Шерінгер з пристрастю справжнього борця домагався мирного, демократичного розвитку Німеччини.

У 1957 році його засуджують до двох років тюрми лише за те, що він взяв участь у розробці «Програми національного відродження Німеччини», виданої ще в 1952 році. Через рік цей вирок був замінений умовним засудженням.

І от восени минулого року, за чотири місяці до закінчення умовного строку, президент ФРН Людвік скасував умовний вирок і наказав засадити Шерінгера за грата. Він був заарештований у 24-й раз,

хоч тяжко хворіє на серце, і лікарі попередили, що ув'язнення загрожує його життю. І це в той час, коли через «поганий стан здоров'я» зменшили майже наполовину строк ув'язнення таким запеклим гітлерівським військовим злочинцям, як фельдмаршал Шернер та есесівський генерал Дітріх. Цілковиту рацію має старший син Шерінгера, кажучи, що боннський уряд намагається у такий спосіб примусити замовкнути людину, яка сміливо виступає за возз'єднання Німеччини на миролюбній і демократичній основі.

Ріхарда Шерінгера тримають в тій самій Ландсберзькій в'язниці, де після війни відбували покарання військові злочинці, засуджені у Нюрнбергу. Сьогодні вони вже всі на свободі і займають у Бонні високі посади або одержують великі пенсії. А в цей же час за гратаами знемагає комуніст Ріхард Шерінгер — прихильник миру, стійкий борець за щастя свого народу.

ЗАМАХ ПІД ЗЕМЛЕЮ

Дві берлінські вулиці — Волланкштрассе і Нордбангофштрассе. Між ними пролягло полотно міської електричної залізниці. Кожні дві-три хвилини тут проносяться поїзди. Вагони завжди переповнені, адже це одна з головних ліній залізниці.

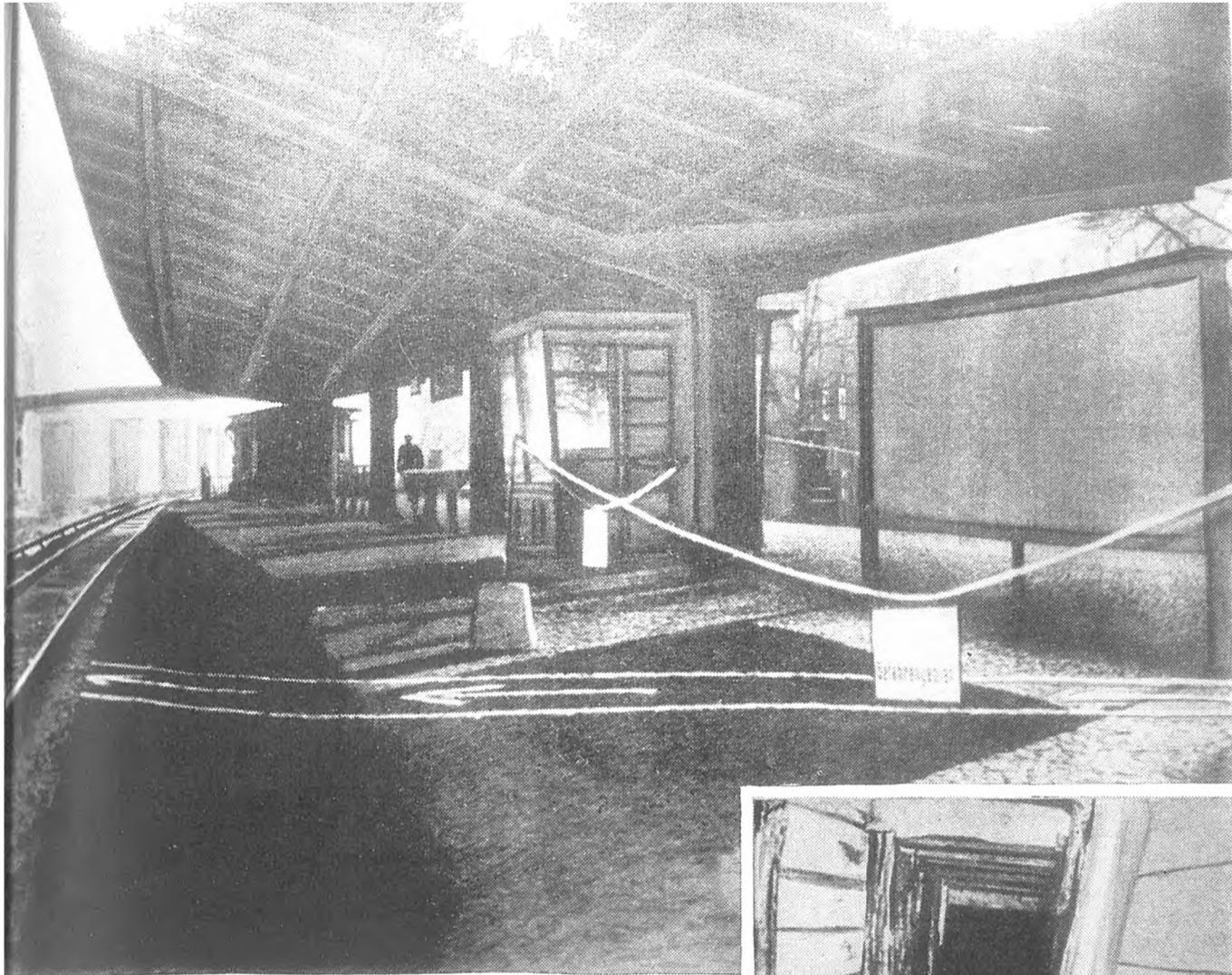
Тепер обидві вулиці ділить не лише залізничне полотно. Саме тут пролягає кордон, яким 13 серпня минулого року демократичний Берлін захистив себе від західноберлінських диверсантів, шпигунів, спекулянтів, провокаторів. Волланкштрассе стала прикордонною вулицею демократичного Берліна. З Нордбан-

гофштрассе починається інший світ — Західний Берлін, де орудує зграя Віллі Брандта.

...Цей берлінський ранок був таким, як і всі інші. Трудовий Берлін поспішив на роботу — на заводи, фабрики, до установ та учебових закладів. На станції «Волланкштрассе» було, як завжди, дуже людно. Безперервний потік людей прямував до поїздів. І раптом на одній з платформ почулися перелякані зойки. Платформа під ногами пасажирів осідала, провалювалася.

Прибігли станційні службовці, вартові народної поліції. І ось вже знято верхній шар землі. Що тут таке? Якийсь таємничий тунель?

Так, це справді був тунель. Він проходив під платформою, під по- лотном залізниці. Звідки ж він взявся? Адже на жодній карті Берліна, на жодному плані станції «Волланкштрассе» його не знайти!

ніці «Волланкштрассе». Тут, під землею, проходив шпигунський тунель.

Куток підземного шпигунського тунелю.

Коли уряд Німецької Демократичної Республіки щільно і надійно за-крив кордони демократичного Берліна перед самим носом непроханих гостей, західноберлінські провокатори заметушилися. Вони почали шукати інших засобів перебиратися через кордон. Не можна по землі, так хоч під землею!

Так у західноберлінських шпигунських босів виникла ідея створення таємного тунелю під міською залізницею. Їх не обходило, що цей шпигунський тунель міг спричинитися до страшної катастрофи на міській залізниці, до людських жертв.

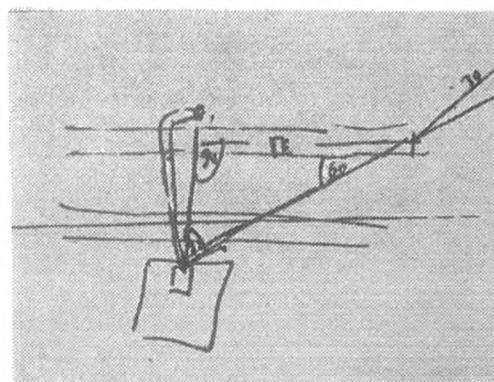
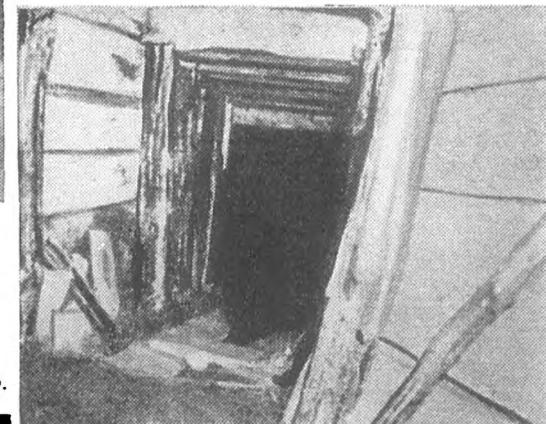
На щастя, цей злочин було своєчасно розкрито. Шпигунський тунель так і не було добудовано. Західноберлінським кротам не вдалося дістатися до виходу на Волланкштрас-

се, до виходу у демократичний Берлін. Їх спіймано на гарячому.

А що кажуть з цього приводу «батьки» Західного Берліна? Може вони соромливо відхрещуються від цього злочину?

Hi, сором ім також не притаманний. В офіційній заяві західноберлінського сенату прямо сказано, що цей підкоп не є злочином. Зграя Віллі Брандта навіть вихваляється, що вона й надалі робитиме подібні спроби.

«Руки короткі!» — кажуть з цього приводу трудящі Німецької Демократичної Республіки. Її кордони щільно закриті для ворогів. Так само і під землею. Західноберлінських злочинців чекає повна поразка.

Ескіз, який знайшли на місці злочину. На папері було, звичайно, легше все намалювати... Знайшли тут і ці батарейки західноберлінського виробництва. Вони також вказують на адресу «кротів».

КАМЕН КАЛЧЕВ

ЗАКОХАНІ ПТАХИ

Малюнки Ю. Кремньова

ПОВІСТЬ

Одного ранку, десь напрів весні, з півдня ще до світання налетіли птахи і обсіли в нашім дворі всю тополю.

Вони примчали зненацька, бурхливо й несподівано, мов закохана дика згая, виповнивши своїми криками все подвір'я, ніби десь у лісовій гущавині. Я відчинив вікно і довго прислухався до їхнього лементу. Біля мене на відхилену раму сіла свійська голубка і вражено почала прислухатися до цього несамовитого пташиного хору. Її сердечко розтривожилося. Вона зиркала то на мене, то на гомінку, здичавілу тополю й дивувалася, мовляв, що то скoїлося?

Наступного дня, ще задовго до того, як зарум'янів небосхил, крилаті співаки, сховані в кроні дерева, озвались знову. Вікно було відчинене всю ніч, і я прокинувся. В хаотичній суміші звуків я вловив, наскільки мені дозволяли мої знання з орнітології, мелодійні голоси іволги та синиць. Звичайно, довкола миготіли й пурхали по балкону і мої старі знайомі — горобчики та ластівки, що з року в рік ліпили свої гнізда в піддашку нашого будинку, але я не звер-

тав на них уваги. Це були наші, свійські птахи, як і оця голубка. До них я звик, і вони мене навіть дратували своєю добродорядністю, працьовитістю та дивовижним намаганням здаватися невинними й чесними.

Так от, розбишаки на тополі не вщухали. Вони захлиналися й кричали, ніби їм не давала спокою любов. Вони розмовляли й співали, сварилися між собою й сміялися, а то наче й билися, охоплені дивним, веселим шалом, який доводив їх до самозабуття. Поступово їхній бурхливий настрій передався також голубці, вплинув і на курку, що весь день була прив'язана на балконі за ніжку довгою мотузкою. І курка почала сокотати й смикатись, прислухаючись до пташиного галасу, що баламутив усе навколо.

Все це тривало, мабуть, з тиждень. А ж ось одної ночі закохана згая щезла, і наше подвір'я нараз запустіло, стихло. Голубка одразу перелетіла з балкона на гілку дерева і вже звідти подавала свій самовпевнений голос. Ластівки ще завзятіше за-

метушилися і защебетали, ліплячи гнізда. Горобці — ті зовсім подуріли, здійнявши в поросі та на смітнику цілий вихор. Курка ще дужче почала смикатись, рада, що її при'язали тільки за одну ніжку, навіть не думаючи про те, що все ж їй не минути каструлі. Та й що з того?! Адже нині їй дають і просо, і воду у консервній бляшанці!

Я ще ширше розчинив вікно — пісні закоханих замовкли. В серці моєму ворухнулася туга, бо я зненацька збагнув, що молодість моя уже минула. Довго я дивився на тополю, на подвір'я, всипане золотими стрілами древнього сонця, і ще раз подумав: весна пролинула... Або, як говорив полковник Мусинський, — весняний сезон поступився місцем сезону літньому. Пора весняних гроз минула. Сподіватися було ні на що; я перехилився через підвіконня, зачинив вікно, щоб не слухати захопленого туркотіння голубки, яка самовдоволено походжала в тіні тополі, і вирішив написати цю повісті. Може, вам вона буде і не до вподоби, адже на цю тему вже багато писали і, мабуть, краще за мене. Але пісні закоханої зграї, що зупинялася на тиждень у гіллі нашої тополі, не дають мені спокою, і тому я вирішив написати про це. Мій ко-лишній приятель полковник Мусинський і начальник нашого відділення міліції, який відіграє другорядну, але не останню роль у цій розповіді, часто дорікали мені, що я одірвався від сучасного життя.

І я згоден з ними.

Як я вже зазначив, весна минала.

Полковник запасу Мирослав Мусинський, який першим прокидався у ветхому посивілому двоповерховому будиночку, вийшов на балкон у самій піжамі, щоб помінати воду в бляшанці з-під консервів та кинути жменю проса охлялій курці. В цю мить з подвір'я, звідти, де містилася дерев'яна прибудова і повітка, з-за розквітлих вишень, долину грайливе, уривчасте насвистування: хтось пробував відтворити арію тореадора. Полковник поставив бляшанку і прислухався. Сигнал повторився, цього разу він був ще настирливіший, мовби назло всім, хто ще спав. Мусинський сперся на залишні поручні й довго дивився вниз, чи не побачить, бува, порушника вранішньої тиші, але йому заважали крони дерев, облиті білим шумовинням цвіту. Він причаївся і зовсім став схожий на кота, що інколи скрадається до горобців, які прилітали сюди, до ринви, трохи поласувати просом. «Так,— ду-

мав полковник,— весняний сезон завдає клопоту і молодим, і старим. Треба вжити заходів!» і мерцій подався до кімнати, щоб висловити свою думку дружині, яка вже гриміла посудом на кухні.

Ранок у нашему кварталі настає швидко. Або, як любив казати полковник запасу, денне світло зненацька проганяє нічну пітьму. Позолочена сонячним промінням, затремтіла верхівка тополі; черепичні покрівлі, втикні димарями й антенами, огорнулися пасмами диму; з розчинених вікон та балконних дверей долину громотіння радиоприймачів, почулося гупання лозяних вивалок.

Мусинський нагодував і напоїв курку, вмився, одягся, старанно поголився і, взявши нейлонову авоську, зібрався на базар. Під ногами в нього крутилося невеличке біле собача, що раз у раз поглядало на суворе, зморшкувате обличчя полковника. Цього ранку Мусинський був сердитий і стривожений. Він ніяк не міг збагнути, чому це останнім часом молоде покоління завдає йому стільки клопоту й хвилювань? Чому його донька, вісімнадцятилітня дівчина, спить допізна, а тільки-но прокинеться — одразу біжить до кухні, щоб довідатись, чи приготували їй уже сніданок? Чому сусідський хлопець, отакий здоровило, що недавно повернувся з військової служби, цілими днями тиняється по вулиці, а не візьметься одразу до якогось серйозного діла? Доки він свистітиме попід вікнами та будитиме людей до схід сонця? Де, врешті, міліція, яка мусить пильнувати порядку й тиші в цьому відлюдному кварталі? І звідки ці пісні та сигнали, і цей гуркіт машин, які то рохочать попід самими вікнами? Чому це будильник деренчить кожного ранку у сусідів і передчасно будить громадян? Чи то навмисне хтось так робить, чи всі подуріли від думки, що нинішній час — час неймовірних швидкостей і техніки?

Ні, його спокій зник разом із найкращими роками життя. Однак полковник не мав наміру поступатися перед ворогами, що нині оточували його. Не хотів бути посміховиськом в очах якогось нікчемного волоцюги, що зухвало висвистує щоранку, ховаючись уніз під буйно розквітлими вишнями! Ні, ні, старий воїн ще не втратив глузду! Він воюватиме до кінця, особливо коли хто спробує зазіхнути на честь його сім'ї! Полковник добре знає усі оті байки про любов, свободу та про молодість! Чув їх не раз! Хіба не цими словами прикривають свої негідні вчинки волоцюги? Мусинський пам'ятає про такі речі ще відтоді, як він командував піхотним батальйоном, що стояв у провінції. І там були серенади і всякі такі дурниці. Любов!.. А потім — гульк! — і діти.

Ні, ні, у Мусинського немає ніякого бажання гризти собі потім лікті.

Денне світло прогнало нічну пітьму. Мусинський з нейлоновою авоською в кишенні вже ладен був розпочати свій трудовий день, але різні дрібниці все затримували його вдома. А найдужче його тривожив отої голосний сигнал, що не переставав лунати десь унизу.

Хвилини спливали непомітно; на подвір'ї грали сонячні промені; вишні пишалися весільним вбраним; навколо їхніх сніжно-білих крон гули й кружляли бджоли з позолоченими крильцями... А на базар усе ж треба йти, міркував Мусинський, невідкладні справи не визнають сентиментів. Що б там не казали, а людина мусить жити з розумом і відповідно до законів природи, дотримуючись дисципліни, бо саме на ній ґрунтуються добробут... Він знов зе з власного досвіду і свого часу, коли мав одружитися, довго вагався та обмірковував, поки, нарешті, зважився на цей крок. Та й зробив він його, коли досяг сорокалітнього віку! А доти — підраховував, співставляв, думав, спостерігав, зважував усе, що належало ішце зробити. І він не помилився! Дружина його, Величка, була на своєму місці, він завжди пишався нею, коли вони йшли уздво під руку... Він високий, вона значно нижча, але не на стільки, щоб виглядати смішною, обе охайні вдягнені. Дружина була повненька, кругленька, з природним, а не фарбованим, як у деяких офіцерських жінок, білявим волоссям. Посаг він дістав за нею і майном, і грошима. Двоповерховий будиночок, який займав Мусинський з родиною, був зареєстрований в архітектурному управлінні на півтора поверхи, щоб раз і назавжди відбити охоту в житлового відділу пхати квартирантів і тим самим пускати йому життя... Цього не сталося та й не могло статись! Будиночок цей він дістав одержавши, як і належало офіцерові. Щоправда, Величка не була родом з Софії, та й він сам також, проте живуть вони тепер у столиці й почивають себе тут непогано. У свій час Величин батько торгував шкірою, великою рогатою худобою і всім, чим доведеться. І, слід сказати, вивів-таки в люди сина, якого послав учиться до торговельної академії у Свищов, і дав освіту доньці. Величка досить сумлінно вчилася в якісь господарській школі, потім була вчителькою рукоділля. От з отакими людьми і здібався Мирослав у сорокалітньому віці, коли вже по-справжньому змужнів і почав міркувати про свій завтрашній день. Інші були часи, зовсім інша молодь! Ніякого порівняння не може бути з нинішніми вітрогонами! Треба добре пильнувати! Адже його донька вступає в найнебезпечнішу пору свого життя, коли найлегше скрутити собі

в'язи!.. Ось такі думки і збентежили його цього ранку, коли він почув сигнал із двору, з-під розквітилих вишень.

І поки він порався на балконі, дружина в кухні смажила грінки з яєчнею для своєї доньки Ліляни, яка ще й гадки не мала розлучатися з ліжком.

— Miro! — зненацька долинув голос дружини.— Ти ще не пішов, Miro? Чого ти там тупцяєш по балкону? Чи курка не знесла, бува, яєчка?

— Знесла,— буркнув полковник.— Хапай в обидві жмені...

— Пошукай на базарі молоденької картопельки й моркви,— линуло далі з кухні.— Та не забудь пучечок петрушки. Куши також червоного перцю...

Вмостившись біля відчинених балконних дверей, щоб було краще видно, полковник дістав невеличкий блокнотик і в графі «видатки» почав записувати все, що наказувала купити Величка. Прикро було, мабуть, чоловікові, що в графі «прибути», стояли лише дві цифри — його власна пенсія та пенсія колишньої вчительки рукоділля. О боже! Місяць тільки почався, а стовпчик «видатки» загрозливо потягся вниз! Мусинський записав червоним олівцем дві цифри, склав їх і почухав потилицю. Потім посунув до кухні й показав обидва стовпчики дружині, нагадавши їй про необхідність ощадніше витрачати гроши.

— Сьогодні я вирішила зварити овочевий суп,— сказала Величка, ніби й не чула його.— Ти його любиш, і Ліля теж любить.

— Гм... справді, овочевий суп — корисна страва, особливо у весняний сезон... Непогано було б узяти й молоденької кропивки, бо для організму необхідне залізо... Але все-таки слід бути економною, Величко. Ти ж знаєш, що може статися, якщо видатки перевищать прибутки... А це залежить перш за все від тебе, як доброї господині, на котру звірена наша кухня.

— Ти маєш рацію, Miro, але ж ми всі любимо смачно поїсти.

— Так, це правда... Виснажений організм потребує вітамінів...

Говорячи так, Мусинський пас очима сковорідку, на якій шкварчали грінки з яєчнею та цибулею, і бурмотів:

— Ліляна ще не встала? Негаразд, що ти її так балуєш, панькаєшся з нею... Казав тобі звечора: залиш посуд, нехай помиє... Ні, сама все зробила... я тобі заборонив готувати вранці для неї сніданок, а ти знову мене не послухала... Позавчора наказав, щоб вона вікна повитирала в кімнаті, а ти знову все сама, мовляв, дівчина пальці пошкодить!

— Miro! Ти й сам не знаєш, що мешлеш... Мабуть, хочеш, щоб її знову зрізали

на вступних екзаменах... Адже огрубілими пальцями не можна грati на пiанiно! Невже ти не розумiєш такої простої речi?

— Я це розумiю, Величко, але ж наша дочка останнiм часом зовсiм розбестилася, і я не хочу вiдповiдати, якщо скoтиться щось недобре... Хочу довести до твого вiдома, що я вирiшив вiпровадити її в село до тво-го брата; нехай трохи розвiється... В лiтнiй сезон завжди корисно для здоров'я побути на селi хоч мiсяцiв зо двa!

— Я нiчого не маю проти, щоб вона по-жила у дядька Іgnata,— погодилася жiнка, перевертаючи грiнки на сковорiдцi,— але ж i ти визnай, що Лiлi потрiбно брати уроки з музики...

— Я вже вирiшив, Величко! А крiм того, надумав я iще дещо в зv'язку з її майбутнiм... Музика—не дуже прибуткове ре-месло... Майбутнє, зрештою, за фiзикою та хiмiєю...

— Боже мiй, та що ти кажеш, Miro!

— Так, вона може навiть отримувати сти-пендiю...

— Ти, мабуть, з глузду з'їхав, чоловiче?

Полковник запасу зiжмакав нейлонову авоську, поклав її в кишеньку пiджака, почепив на руку цiлок i вирушив базарувати. Бiле собача то забiгало наперед, то бiгло ззаду, то плуталося в ногах, щасливе, що i його взяли на вулицю подихати свiжим по-вiтрям. Високий, цибатий, худий i суворий, полковник запасу Мусинський iшов виструнчivшиcь, нiби вiв за собою вiйсько на парад.

2

Отак щоранку прокидався наш квартал. Ми вже звикли i до пол-ковника запасу Мусинського, який завжди в той самий час дiбav за покупками, i до посви-стування парубка, що ремонтував пiд по-вiткою якусь стару, потрощену трофеiну машину; i до начальника мiлiцii майора Младенова, що iнколи заходив пiд повiтку поглянути, як посугується спра-ви з ремонтom трофеiної таратайки; i до вдови баби Марiйки Веселинової, яка щоранку в той самий час вино-сила своєму синовi кварту свiжого молока, щоб не охляв, бува, з голоду, порпаючись у своєму закапелку бiля отiєї трофеiної руїни. Одноманiтne, тихе i нецiкаве було життя нашого кварталу з'невеличкими одно-поверховими будиночками, мiж якими лише подекуди височiли трохи бiльшi споруди; з брудними вуличками, яких нiяк не могли заасфальтувати; з безлiччю дiтлахiв, якi з ранку до вечора, немов зграi горобцiв, ви-

повнювали галасом вулицi. Отакий був наш квартал... Проте останнiм часом дещо в ньому почalo змiнюватись, особливо помiтним став i тут бурхливий розвиток технiки. Все бiльше вiдчуvalось, що i ми належимо до великого мiста. До нас виразно долинав гурkit з центру, що губився в синюватiй, холоднiй iмлi. Здаля видно було оповiti кiптявою цеглянi труби та банi, почорнiлi дахи, антени, телефоннi стовпи й тисячi мерехtlivих вогнiв, якi часом спалахували, мов блискавки, осяваючи низько нависле чорне небо.

За мiстом височiла гора Вiтоша. Навеснi, осяяна сонцем i оповita бiлими хмарами, якi пропливали над її вершиною, вона здавалася молодою i принадною, нiби щойно виринула з землi, щоб люди тiшилися нею. З нашого кварталу її добре видно, вся її краса у нас перед очима. Ми знали, коли її вершина вкривається снigom, коли жовкнуть i сохнуть на нiй трави, коли вся вона починає зеленiти, а коли йдуть дощi й сповивають її тумани. Вона схожа на картину без рами, пiдвiшенну так, щоб милувалися нею в усi пори року.

Але шум iз центру невблаганно насувається i на наш квартал. Наблизялась до нас i трамвайна колiя. Тепер нам часто доводилося чuti металевий скрегiт i дзенькiт трам-вaya, коли вiн повертає на крутомu звивi. Прийшла до нас i тролейбусна лiнiя. Одне слово, iдилiя старих, згорблених халуп, оточених невеличкими двориками та палiсадничками, поступово зникала. Зникали також кури та пivni, якi своїм кукурiканням будили нас на свiтанку. Хазяї перестали висаджу-вати соняшники та кукурудзу на своїх по-двiр'ях i в палiсадниках. З'явiliся якiс новi люди — будiвельники, — зодягненi в зеленi ватянки та бруднi бавовнянi штанi, i почали розмiряти вулицi. Пройшла чутка, нiби на нашiй вулицi має розпочатися будiвництво нових житлових блокiв. Домовласники спо-лошилися, але їх заспокоiли, що вони на цьому нiчого не втратять. Кожен дiстане чудову свiтлу квартиру замiсть старої напiв-зruйнованої, замшiлої халупи. «Гiрше не буде», — вирiшили декотri, а полковник запасу Мусинський так висловився на зборах квартальнiй органiзацiї Вiтчизняного фрон-ту: «Нове силою витискує старе за законом природи». I справd, два величезнi еksca-vatori-gi попотами незабаром простягли свої довгi шiї i до старого, облупленого вiд дощiв та вiтру двоповерхового буди-ночка, прикрашеного вiзерунчастими поржа-вiлimi балкончиками. «Коли вони вже почнуть живати його своїми залiзними щелепами?» — з цiкавiстю запитували люди. Мусинський не боявся, вiн заздалегiдь усе пе-redбачив i все владнав. Нема чого кидатися в панiку. Коли до нього дiйде черга, вiн пе-

реїде в інший квартал і буде жити там, поки йому збудують простору трикімнатну квартиру. Йому мали навіть доплатити грішми, але точно це ще невідомо і тому не слід про це базікати, щоб не викликати невдоволення. Лиш увечері, коли лягали спати, він дозволяв собі в ліжку порозмовляти про це з Величкою та підрахувати, скільки грошей вони візьмуть, щоб, бува, не обдурила їх будівельна організація.

За кілька місяців квартал важко було впізнати. Вже не пахло мохом та цвіллю, скрізь свіже вапно і цемент, залізо та лісоматеріали, які щодня звідкись привозили вантажні машини. До будиночка Мусинського ще не підійшли, проте казали, що восени мають і його знести разом з повіткою та всіма прибудовами довкола нього, де жили ремісники та захожі люди з села.

Бурхливо й напружено жили тепер мешканці кварталу, так само як і будівельники. Поблизу відкрили ресторан, і там до пізньої ночі товклися робітники та молодь з усього кварталу. Полковник запасу занепокоївся, адже тепер кількість спокус для його доньки зросла. Музика в ресторані не вмовкала, а до того ж якийсь молодик з оркестру — фаготист Гошо — тимчасово оселився в сусідів і живе в одній кімнаті з Руменом Веселіновим. І чи то вже з появою нового пожильця, чи з якихось інших причин — вранішні сигнали знизу долинали частіше, а Ліляна вечорами почала бігати до ресторану на танці.

Важко було старому полковникові переживати все це. Одного вечора він сказав дружині:

— Дovedеться, мабуть, вирядити її звідси, щоб не морочила мені голову!

— Зачекай іще хоч місяць, Mіro, поки вона скінчить заняття з музики... Вчителька її однаково згодом має піти у відпустку. Чи може, їх обох вирядити до села? Там їм буде зручно, можна й піаніно туди відвезти.

— Бач що вигадала! — блиснув очима полковник. — Піаніно везти на село... Це ж як, щоб розстроїти, розбити його в дорозі?.. Ну й розумниця ж ти у мене, вигадаєш таке, що аж дивно!

— А що йому станеться, тому піаніно?

— Hi, hi i ще раз — hi! Крім того, не до вподоби мені ця музична академія... Не люблю я музикантів і всяких там артистів. Несерйозний народ!

I, помовчавши трохи, додав тихіше:

— Щоб ти знала, отої шибеник привів до себе дружка... Якийсь музикант з оркестру... Май на увазі, голову скручу Ліляні, коли побачу, що вона хоч раз ступить у той ресторан!

— Вока тільки раз і ходила туди, та й то з учителькою...

— Не визнаю ніякої вчительки... Адже вона музикантка!

— Так вона ж стара жінка, Mіro, про що ти говориш?!

— Нікому не вірю! Нікому! Тільки собі вірю!

— Mіro!

— Ніякий я не Mіro!.. Досить!.. I ти з ними... Всі збожеволіли...

Він почав гамсети кулаком по столу і вперше цього ранку не пішов на базар. Лежав цілий день з обмотаною рушником головою, а ввечері встав і вийшов на балкон подихати свіжим повітрям. Саме в цю мить знизу долинула арія тореадора. Мусинський підскочив, мов ужалений, сховався за ринву і почав прислухатися. Розмовляли Ліляна та Румен Веселінов.

3

— Чи не рано? — спітала вона, перехиляючись через підвіконня.

— Hi. У вісім вирушимо, а на дев'яту будемо там. Може, навіть раніше. Гошо з нами теж пойде.

— Сам?

— Iz своєю дівчиною.

— Отією довготелесою?

— Hi, з низенькою.

— Я її не знаю.

— З довготелесою вони посварилися.

Запала несподівана пауза. Мусинський не розібрав, що сталося з довготелесою. Йому здалося, що молоді люди про щось шепочуться, бо невдовзі внизу вибухнув веселий сміх, який прокотився по всьому двору.

— Справді? — знову спітала Ліляна. — Hi, ти серйозно?

— A я ніколи не брешу! — ображено відповів Румен.

— A купальник брати?

— Бери. Кажуть, вода зовсім тепла...

— Справді?

— Ty ж мене знаєш.. Ще день, од сили— два і з ремонтом буде покінчено.

— A Гошо тобі допомагає?

— Він нічогісінко не тяжить у легкових машинах... Зять допомагає... Позавчора приніс мені з заводу дуже важливу деталь... Звичайно, завдяки баю¹ Стефану... Коли б не бай Стефан, довелося б іще принаймні місяць морочитись... Ну, і майор допомагає трохи... У них в міліції все є... Я обіцяв його колись покатати... Він великий дивак... Все про старого мені торочить... Я тільки мовчки слухаю... A все-таки допомагає... Позавчора його орли зцапали Гошо-фаготиста, а майор його виручив.

¹ Бай — ввічлива форма звертання у Болгарії,

— Ти не сердься, але цей Гошо мені чимось не подобається,— промовила Ліляна.— Де ти його видрав?

— Колись училися разом... Старий нахаба... А проте, грає добре. Та він нічого собі хлопець, запевняю тебе... Я можу, звичайно, і без нього. Але він завжди мене шукає і... якось незручно, розумієш? У всякому разі він незабаром перейде в інший оркестр... Ти не знала про це?

— Ні.

— На Панчаровське озеро.

— Невже?

— Ага. Будемо тоді ходити до нього в гості.

— Кажуть, там дуже гарно.

— Ого, ще й як! Ми туди будемо їздити кожного вечора на нашій машині!

Мусинському надокучило непорушно стовбичити, прилипнувши до ринви. Здалеку він скидався на каріатиду чи принаймні на другу ринву. А дівчина й хлопець усе гомоніли, наче і не думали розходитись. Мусинський не знав, як йому тепер вибраться звідси. Зненацька на балкон вибігло собача й почало гавкати на подвір'я, викривши таким чином полковника. Румен перший запримітив прилиплу до стіни людину; він подав знак Ліляні, і вони обое тієї ж митті зникли. Тоді Мусинський полегше-но зіткнув, одірвався від стіни й рішучим кроком попрямував до Ліляніної кімнати. Він був страшенно обурений і твердо вирішив розрубати цей вузол.

Ліляна вже стояла посеред кімнати, готова до зустрічі з батьком. Вона знала, що він не забариться. І справді, через кілька секунд, двері широко розчинилися, і на по-розді з'явився розгніваний полковник.

— Ну?

Дівчина понурила голову. Це «ну» вдалило її, мов камінь. Мусинський повторив його ще раз, потім наблизився до вікна й хотів зачинити його, щоб не чули сусіди, але Ліляна спокійно зауважила:

— Немає потреби, сусіди і так усе знають.

— Що знають? — різко обернувся він до неї, лишивши вікно відчиненим.— Що?

— Всі наші історії.

— Які ще історії?

Дівчина замовкла. Батько, мабуть, думав про щось інше, і тому Ліляна вирішила його трохи помучити, не пояснивши, про що саме йде мова. Мусинський схилився над нею і ще настирливіше почав допитуватись:

— Які історії? Ану, кажи, які історії?

— Про твоє ставлення до Румена.

— Он воно що!

— Авжеж.

— Глузуюш?

— Чого це я маю глузувати?

— Іронія... Значить, іронія?!

— Благаю тебе, татку! Не будь таким причіпливим...

Полковник отетерів. Він хотів атакувати її зненацька, але слова випереджали думку.

— А... а посуд? Хто митиме посуд? А сніданок? Хто готуватиме тобі сніданок? А підлога? Хто митиме підлогу? Хто тобі пратиме? Хто прибиратиме ліжко за тобою? Кажи, хто? Хто ходитиме на базар?.. Ні, я вже ходити не буду! Чуєш? Не буду... Ніколи! Запам'ятай! Зарубай це собі на носі. Не ходитиму на базар! Все! Чуєш?

— Гаразд.

— Що «гаразд»? Що значить твоє «гаразд»?

— «Гаразд» — значить, гаразд...

— Знову іронія! Чудово! Браво, доно! Так от, запам'ятай: завтра поїдеш на село.

— Гаразд.

— Знову «гаразд»?!

Дівчина здивовано занизала плечима:

— А що ж я іще можу сказати?

— Бідна, нещасна! — не стерпів полковник.— Йі нічого сказати.. Зобіжена! Погляньте ви на неї, як її образили.. Йі нічого сказати... Ні, ні, я більше не буду миритися з цими дурощами! Поки ми разом під цим дахом, командувати буду я... А вилетиш з моєї дому — роби, як знаєш! Ясно?

Ліляна понурила голову і своєю покірливою мовчанкою ще дужче розпалювала його гнів. В цю мить вона думала тільки про те, що батько не пустить її на побачення. А що торкається від'їзу на село, то вона вважала, що це лише чергова батькова погроза, якій не судилося здійснитися так само, як не здійснилося багато інших його погроз.

— Одягайся! — несподівано звелів полковник.

Дівчина здивовано глянула на нього.

— Одягайся! — повторив він.

— Я вдягнена.

— Ні, краще!

— Але ж я й так добре вдягнена.

— Одягай нову сукню! Мерщій! Щоб через п'ять хвилин була готова. Чуєш? Швидше!

Він прожогом вибіг з кімнати, причинив двері, і голос його вже долинав з передпокою.

— Величко, одягайся й ти! Щоб ти знала, підемо зараз до кав'яні! Швидше! Я вас навчу! Баби!

Незабаром «баби» були готові. Полковник сплутав усі їхні плани.

Вийшли на вулицю і, як завжди, Ліляна з матір'ю крокували за кілька кроків попереду, а Мусинський з собачкою, що плуталася у нього під ногами й зупинялася біля кожного стовпчика,— слідом за ними.

Тоненька й граціозна Ліляна тримала матір під руку. Здалеку вони були схожі на

літеру «Ю», що не знати як і чому вийшла прогулятись вулицею. Сусіди зацікавлено дивились вслід Ліляні, що якось зовсім несподівано стала дорослою. Волосся в ній коротко підстрижене і трохи вицвіле від пергідролю, в якому вона полоскала його майже щовечора. Очі — зелені. Обличчя — худеньке, довгасте, як і в батька, всипане ластовинням; останнє бентежило дівчину. Вона ще не розуміла, що це — одна з її принад. Брови трішки підмальовані, губи підведені світлою фарбою, що надавало їй майже хворобливого вигляду. «Ще заслабне від недоїдання,— думав тимчасом Мусинський,— ще наживе сухоти! І все через отого пройдисвіта! Та хоч би ще парубок з майбутнім, а то...»

І полковник люто скреготнув зубами.

4

У кав'яні не було жодного вільного місця. Довелося б, мабуть, іти до ресторану з оркестром, та оскільки Мусинський боявся Румена і Гошо-фаготиста, він запропонував відвідати кіно. Там показували якийсь фільм про кохання. Протягом усього сеансу полковник запасу зітхав і топтав собача, яке скрутилося бубликом в його ногах. Нарешті, Величка не витримала, взяла Бубі до себе на руки й приглушило спітала: «І чим тобі завинила ця нещасна тварина?» На це Мусинський роздратовано кинув: «Не вона, а ви завинили переді мною!»

Ліляна уважно дивилася кінокартину, і це ще дужче дратувало старого. Коли закінчився сеанс, вони знову пішли до кав'яні. Цього разу там уже були вільні місця, та, на біду, поки вони вечеряли, якась весела компанія зайняла сусідню кімнату і влаштувала там справжнє гульбище. Прибулі голосно розмовляли, реготали й танцювали під магнітофон. Мусинський насторожився. Виявилося, що це районна туристська база давала вечерю. Згодом і до першої кімнати завітали парубки й навипередки почали запрошувати Ліляну до танцю. Вони спершу зверталися до батька, потім уже до дівчини. Але хіба міг батько заперечити? Він стримано кивав головою, і хлопці забирали дівчину в сусідню кімнату. А що вже діялося там, один бог знає. Мусинський лише раз по раз витирав хустинкою спіtnілу шию.

На щастя, цього вечора Румена й фаготиста не було видно. Хто зна, куди їх понесла нечиста сила. Але полковник тривожився від того не менше. Тільки-но він допив пиво, як одразу ж підвісся й подав родині знак іти за ним. І матері й доньці не хотіло-

ся покидати веселе місце, та хіба ж можна від отакого «військового сухаря», як називала його Ліляна, сподіватися чогось кращого?

А вже через день Ліляна й справді виїхала на село, і батько її зітхнув вільніше, ніби звалив з плечей цілу гармату. Тепер він спокійно походжав вулицями з нейлоновою авоською, напханою петрушкою та іншою зеленню, і навіть наєвистував якийсь старовинний військовий марш. Йому тепер було байдуже, що роблять хлопці. Якось він навіть сам завернув до повітки, щоб поглянути, як там посуються справи з ремонтом автомашини, ну і, може, дати пораду молодому технікові. Румен вислухав старого, а на прощання навмисне поручкався з ним і забруднив полковникові руку мастилом. Полковник одразу цього не помітив, і, ненароком торкнувшись брудними пальцями обличчя, залишив на ньому масні сліди. Це розвеселило дітлахів, що обсили паркан, мов горобці.

«Яке майбутнє може бути у цього парубка? І що б він мав у минулому, коли б не військова служба, з якої він допіру повернувся?» — часто міркував Мусинський, радіючи з того, що вирядив Ліляну до села.

Звичайно, Румен дуже сердився на полковника за цей демарш. Може, саме тому, з почуття помсти, і забруднив він йому руки і висвистував під вікнами вранці арію тореадора... «Цей гульвіса вирішив-таки загнати мене у божевільню!» — лютував Мусинський і щільно зачиняв балконні двері.

Але хлопцевим витівкам не було меж.

Кожного ранку він прокидався вдоволеній тим, що може непомітно вислизнути з ліжка і там, у повітці, шпортатись цілий день біля своєї трофеїної машини. Досить-таки понівечене й пожмакане було оте DKW. Та Румен його не кидав.

Захоплений своєю справою, він навіть не помічав пробудження кварталу. І першою людиною, яка нагадувала йому, що на дворі вже ясний день, був звичайно полковник запасу. Суворий і неприступний, Мусинський завжди з'являвся на балконі в один і той же час, підозріливо прислухався і оглядався довкола, по-старечому покашлював та бурмотів (Мусинський розмовляв з куркою, наливаючи їй воду в бляшанку) — і все це будило в Руменових грудях принишклого біса, примушувало його наєвистувати й шпурляти маленькі камінці в полковникові вікна.

Останнім часом Румен майже не вилазив з повітки і навіть не ходив обідати. Довкола нього юрмилася, допомагаючи, ціла зграя квартальних хлопчаків. Часом він посилив їх на завод до бая Стефана попросити якогось гвинта чи гайку. Хлопці нав-

випередки — хто перший! — сідали на заржавілій велосипед — теж витвір Руменових рук — і мчали виконувати його доручення. Технічний хист юнака зовсім підкорив дітей, і вони ладні були зробити для Румена все, що завгодно. Приємно було стояти в повітці, у відкритій механічній майстерні й дивитися, як спрітно працюють Руменові руки! Колись на цьому місці складали дрова і засипали вугілля, але ось уже кілька років підряд тут стояла пожмакана, нікому не потрібна трофеїна машина. Повітка була вкрита іржавою жерстю, а з боків обкладена цеглою, яка трохи захищала хлопця од вітру та дощу. Румен приладнав тут ковадло, поставив робочий стіл, закріпив на ньому невеликий токарний верстат, потім щось подібне до бормашини, змонтував невеличку циркулярку, розіклав на полиці та на столі терпуги, молотки, гуму, насоси, гумовий клей, бляшанки з мастилом тощо. Увечері все це начиння він ховав у дерев'яну скриню й замікав величезним замком. Незамкненими лишалися тільки токарний верстат та свердло, але вони були так міцно пригвинчені, що навряд чи кому спало б на думку їх красти.

Правду кажучи, трофеїна таратайка була не зовсім безнадійною. А з'явилась вона на подвір'ї у полковника ще наприкінці війни. Нікому вона не була потрібна і, щоб не заважала, Мусинський наказав її викинути на звалище. Тоді Румен пішов до «дядька Мусинського» й попросив у нього дозволу притягти машину в повітку. Мусинський відповів згодою: давай, мовляв, тягни, практикуйся! І от, прив'язавши мотузок до машини й запрягшись у неї, Румен приволік оту біду на подвір'я і заходився то розбирати, то складати її на радість дітлахам усього кварталу.

Коли Румен повернувся з армії, машина була зовсім у безнадійному стані. Двоє коліс із неї було знято, кузов поржавів, кермо погнулось, двигун припав товстим шаром пороху й павутиння. До всього того чиясь кішка влаштувала собі лігво на претертій шкірі заднього сидіння й там окотилася. Румен вжахнувся, але тут же засукав рукава й заходився ремонтувати цей непотріб, на який вже ніхто не міг претендувати. Машина була його, і він завзято почав її обновлювати, докладаючи всіх знань, яких набув у автополку, де пройшла його військова служба.

Спочатку на це ніхто не звертав уваги. Усі вважали, що хлопчина прощається із своєю іграшкою. Однаке через два тижні іграшка несподівано загурчала й запирхала. Полковник запасу перехилився через поручні свого балкону й прислухався. «Що це там? — подумав він. — Ач, привласнив

мою машину, шибеник!» Наступного дня мотор загурчав знову. А через два-три дні колеса, як не дивно, викотили перехняблений кузов машини на подвір'я. Мусинський не повірив власним очам. Невже це можливо? Стара таратайка раптом воскресла. «Привласнив мою машину, шибеник!» — знову подумав Мусинський і зійшов униз, до дерев'яної прибудови, де жила баба Марійка, Руменова мати, разом з дочкою та зятем — колишнім жерстянником, а нині робітником заводу. Веселинова — низенька, моторна жіночка — була не така вже й стара; проте лице її було пооране цілою сіткою глибоких зморщок, через що усі й називали її бабою.

— Гм, вибачайте,— сказав Мусинський,— але я хотів поцікавитись, чи багато грошей витрачено на ремонт машини?

Баба Марійка схрестила руки на грудях і за звичкою почала скаржитись:

— І-і, не питайте, товаришу Мусинський! Я вже не знаю, що й казати. Може, хоч ви допоможете...

— Чим? Хіба що сталося? — аж подався вперед полковник.

— Отож відтоді, як повернувся він з війська, ні копійки не приніс у хату. Я ж удава, і яка там у мене пенсія! Поки чоловік був живий, гроші водилися в хаті, а нині сама дивуюсь, як це я вам іще за квартиру плачу...

Мусинський зверхнью поглянув на жінку.

— А що, власне, сталося?

Баба Марійка виклала всі свої тривоги щодо синового майбутнього, й попросила Мусинського порадити, що далі робити.

— Треба звернутися в комсомольську організацію,—порадив їй полковник і, трохи помовчавши, знову спітав: — Я про машину питав: сам він її відремонтував, чи йому допомагав хто? Про гроші питав: витрачалися якісь суми, чи ні?

— Нічого не знаю, товаришу Мусинський. Я в тих машинах тямлю стільки ж, як і ви. Що робить, як робить — нічого не знаю... Тільки ото тягає усяку всячину — то гуму, то насоси, то різне зализяччя... Оце з зятем якось посварився... А які там гроші тратить і де він їх бере — біс його знає. Тільки чого це ви питаете, сусіде? — раптом спохваталися баба Марійка, підозріливо заглядаючи Мусинському в вічі.

— Так, цікавлюсь.

— І чого б це?

— Просто цікаво...

— Не знаю, товаришу Мусинський, нічого не знаю. Певно, сам собі морочить голову. Ще з малечку тягне його до техніки... Бувало усе копирсається з батьком у всяких там машинах. Та й зараз у нього повна хата різного мотлоху.

— Цікаво,— сказав Мусинський.— А чи не можна туди заглянути?

— А чого ж, будь ласка! — заметушилася баба Марійка, широко розчиняючи двері.

Мусинський переступив поріг і увійшов у скромну дерев'яну прибудову, що складалася з невеличких сіней, двох кімнаток і кухні, в якій цілий день поралася стара.

— Заходьте, прошу вас, до кімнати... Трохи тіснувато але нічого не поробиш... Як збудують нові будинки, то й ми вже заживемо краще. Прошу, заходьте, будь ласка.

Полковник нагнувся, щоб головою не вдаритись об одвірок, і ступив у Руменову кімнату. Ніколи в житті йому не доводилось бачити такого захаращеного різним залізяччям та інструментами, розвішаними на вітвях по стінах, приміщення.

— Гм, цікаво, цікаво... — бурмотів він, озираючись по кімнаті.— І всі ці інструменти належать йому?

— Авежеж. Від батька йому дісталися... А оцей старий годинник, що висить на стіні, бачите? Румен сам його склав з коліщаток та гвинтиків. І нащо ти, сину,— кажу я,— морочиш собі голову, адже тепер стільки нових гарних годинників. А він мені своє: «Воно то так, але ж цей годинник грає!..» І справді, як накрутиш якусь там пружинку, він починає грati. Або ось ця пастка для мишей, що стоїть під вікном. Зловить мишу й одразу починає кричати, як людина... І поки не підйдеш та не натиснеш на якогось там гудзичка, не замовкне. Це, Румен каже, сигнал, що миша спіймалася... А ось цю машину він теж сам вигадав. Покрутиш ручку — й одразу починає сік текти з яблук та інших фруктів... Є в нього й іграшки... Оцей паровоз, наприклад, сам і вперед і назад їде... Ще й свистить, мов справжній...

Баба Марійка водила полковника по кімнаті і захоплено розповідала йому про особливості кожного синового винаходу. Мусинський обережно і трохи недовірливо розглядав заізо, що вже взялося в деяких місцях іржею, і мовчки посміхався.

— Либонь ви, сусідко, живете його розумом, га? — вколов словами і зверхнью глянув на жінку, що й справді дещо захопилася.

— Що ж робити, товаришу Мусинський, з ким поведешся, від того й наберешся... Колись мій чоловік, царство йому небесне, тільки з зализяччям і вовтузився... А тепер хлопець. Он дочка, хоча й за жерстянником, а не дуже-то цікавиться цими справами. Вона все більше по господарству...

— Так,— погодився з нею Мусинський,— це в значній мірі залежить од нахилів людини.

— Отож і я кажу — від нахилів... Біда тільки, що грошей не приносить до хати.

День у день шпортається біля того автомобіля, а грошей ніде взяти. Краще було б, якби він десь працював на заводі. Був же тоді поступив...

— А чом тепер не працює?

— Хіба я знаю? Майже щодня торочу йому про це.

— А він що?

— Ось, каже, закінчу машину, тоді вже.

— Так,—багатозначно мовив Мусинський і рушив до дверей. Стравожена баба Марійка мовчкі потюпала слідом за ним.

— Почастувати б вас чим-небудь,—засідкалася вона зненацька, коли гість уже виходив з хати.—Ах ти, боже май, яка ж я недотепа... Верніться, будьте ласкаві, я почастую вас смачним вишневим варенням. Дочка наварила минулого літа... Зайдіть, будь ласка!

— Дякую, дякую,—сухо відказав полковник, махнувши ціпком на собачку, що кинулася йому назустріч.—Іншим разом я спеціально прийду в гості, а зараз ніколи!

Він повагом рушив по подвір'ю, наблизився до повітки й зупинився, щоб іще раз поглянути на машину. Румена не було видно. Діти доповіли, що він на велосипеді поїхав купувати спеціальної фарби для заліза. Мусинський багатозначно покрутів ціпком і посунув до відділення міліції, щоб поговорити з майором Младеновим. «От зараз побачимо,—міркував він дорогою,—чи можна привласнювати чуже майно».

5

Думка, що машина належить йому, не залишала полковника. І поки Мусинський дійшов до міліції, він уже виголошував ціле обвинувачення проти викрадача автомашин. Справді, ця таратайка, подарована колись полковникові як непотрібна трофеяна річ, була його власністю. Але тоді він не міг скористатися нею і наказав викинути її, як непотріб, на звалище, щоб не збирати у дворі хлопчаків з усього кварталу. Тепер — інша справа. Тепер машина працювала, і треба було принаймні спитати її колишнього власника: згоден він, щоб машина працювала, чи не згоден?

Міркуючи так, Мусинський непомітно дістався до міліції. Майор Младенов уважно вислухав його, задав кілька запитань, які стосувалися права власності на машину, і пообіцяв, що міліція неодмінно займеться цією справою, хоча шансів у Мусинського небагато, оскільки він сам викинув машину на звалище. Від такого висновку начальника міліції Мусинський розгубився, але трохи згодом опам'ятався і заявив, що так цьо-

го не подарує. Майор Младенов погодився, що полковник і справді має право скаргитися, і між іншим поцікавився, чи була машина зареєстрована і на чиє ім'я. Мусинський на це нічого певного відповісти не зміг.

Розмова в міліції тільки схвилювала полковника і додому він повертається вкрай розлючений. Кілька він увійшов у двір і побачив під повіткою Румена, оточеного цілою ватагою дітлахів, почуття власності спалахнуло у нього в грудях іще з більшою силою. Розхристаний і розпатланий, Румен фарбував машину. Його кучерява чуприна перевпліталася з сонячним промінням, що сьогодні особливо щедро сипалось на подвір'я. Румен був зодянгнений у звичайні бавовняні штани, вимощені мастилом, рукава його картатої сорочки, яка раз у раз вилазила з-під штанів, були засушені, спіtnільний і червоний від напруження хлопець здавався дорослішим і мужнішим. Мусинський навіть розгубився, побачивши зосереджений вираз на його лискучому вилицюватому обличчі, його чорні очі, горбатий ніс і зведені брови, над якими височів рівний і, наче обтесаний сокирою, спіtnільний лоб. Циганкуватий, худорлявий, добре пропечений сонцем, з міцними широкими щелепами і злегка випнутим підборіддям, він здавався б іще дорослішим, коли б не дитяча посмішка, яка цілком несподівано, ніби промінь прожектора, часом осявала його лице. От і зараз він усміхнувся, забачивши полковнику, що ніби скам'янів у нього за спиною, вражений дивовижним перетворенням автомашини.

— Добрий день, товаришу полковник,—весело привітався Румен, махаючи щіткою по заржавілому залізу кузова.— Як вам здається, вийде що-небудь?

Мусинський одразу не відповів. Очиці його неспокійно забігали. Він хвилювався і не здав, з чого почати. До того ж його бентежили хлопчаки, що стояли стіною по той бік машини. Скажеш проти Румена слово— і вони можуть з галасом накинутися на нього. Ні, краще вже помовчати. А прийде час, він доведе на неї свої права.

— Вийде,—кинув похмуро,— як не вийти?! Мотор справний, кузов міцний... Неодмінно вийде!

— Пробачте, будь ласка,—почав Румен і, підморгнувши хлопчакам, голосно додав:— Тільки не забрудніться фарбою, товаришу полковник!

Мусинський прийняв це за колючий жарт. Він круто обернувся і мерцій подався геть. Діти навіть не глянули йому вслід. Румен спохмурнів і ще зосередженіше замахав щіткою. За годину верхня половина машини вже вилискувала чорним лаком, а по обі-

ді була пофарбована й нижня частина. А скільки було тривог, клопоту і хвилювань, коли машина вперше вийшла з подвір'я! Зібралася весь дитячий світ; дехто з дітлахів повізазив на паркани й дерева, інші юрмилися на вулиці, перед самими ворітми, щоб зблизька роздивитися машину. Серед цього строкатого натовпу дітей подекуди мелькали обличчя дорослих. Поміж ними мав бути й Мусинський, та розсудливість і гордість перемогли: він стояв на балконі і звідти спостерігав за всім, що відбувається внизу. Серед дитячого лементу хтось жартома гукнув: «Давайте натягнемо стрічку й переріжемо її!» Дістали десь мотузок і натягли його перед ворітми. Румен не зважав на ці жарти. Він зосереджено крутив ручку, і струмки рясного поту бігли в нього по чолу.

— Румене! Румене! — кричали нетерплячі дітлахи.— Покатай нас, Румене!

— Поки сам не випробую — ніяких пасажирів! Ану, стережіться! Геть з дороги, щоб не розчавив кого! Гей, ти, боса командо, кому я кажу!

— Покатай, Румене! Покатай!

— Я вже сказав — ні. Геть з дороги!

Він кинув у багажник ручку, якою заводив машину, ще раз тицьнув ногою в колесо, оглянув фари, відчинив дверцята й сів у тісну кабіну за кермо, що сягало йому майже до підборіддя. Потім натиснув на сигнал. Натовп притих. Хтось перетнув мотузок.

— Ану, стережись! — якийсь височенький русавий хлопчик наводив порядок.— Ви що, не чуете? Відчиняй ворота! Давай трохи лівіше, тепер направо! Прямо! Давай!

Румен бездоганно проїхав у вузькі ворота, не перестаючи сигналити. Дітлахи то відскакували, то знову налітали, як горобці, і бігли за машиною, мов очманілі. Чорне DKW похитувалось, підскакувало й пирхало, залишаючи за собою шлейф синюватого диму.

За кілька хвилин подвір'я спорожніло. Гамір віддалявся, мов грім, поки остаточно не стих десь у кінці кварталу. Мабуть, виїхали на поле, де можна було спокійніше випробовувати мотор.

Аж тоді Мусинський залишив балкон і зійшов уніз посидіти на лаві. Машина рухалася!.. Мотор гурчав!.. Тепер полковникові не лишалося нічого іншого, як пред'явити на неї права. Однак його відразу ж охопив сумнів, бо він доладу не знає, що робити з цією старою, кумедною таратайкою. А може, краще продати її хлопцеві, збавивши трохи в ціні за його працю й клопіт? Це буде, мабуть, найрозумініше і найприятнініше рішення. А то ще почнуться різні пересуди, розмови, які ні до чого доброго не приведуть. «Обскакав мене чортів пару-

бок,— злостився він,— а я тепер тільки дивлюся на нього й лупаю очима! Ні, треба негайно продати хлопцеві машину. Тільки де ж він тепер візьме грошей?» Мусинський сидів, розмірковуючи над цим питанням, коли йому подали листа. Лист був від Ліляни. Він одразу вілінав її почерк і тієї ж миті розірвав конверта. Гарячково й схвильовано пробіг очима рядки дрібненьких, красиво нанизаних літер. «Слава богу! — полегшено зітхнув полковник, дочитавши листа.—Хоч про тебе можна не думати!.. Бо коли б ще ти тут була, хтозна, як обернулася б справа. Либоны, і ти цвіла б у цій таратайці і навіть з міліцією тебе звідти важко було б витягти! Він нахилився і, вдоволено посміхаючись, знову почав читати. «Розумна дівчина.— думав полковник, щасливо похитуючи головою,— не підвела. Бач, не погребувала поїхати до дядька Ігнатія в село... Браво, Ігнаті!.. Праця облагороджує людину... Але що вона там робить?.. Ет, щось та знайдеться. Воду носитиме — і то добре!» Він утрете почав читати листа, коли з вулиці знову долинув гамір. «Ідуть!» — подумав полковник і, страйожений, підвівся з лави. Не хотів, щоб його застали у дворі. Та й не мав охоти зараз сваритися з дітьми. Лист остаточно розніжлив серце старого воїна, і не можна було знову впадати в гріх.

Йдучи до себе, він здібав бабу Марійку з квartoю свіжого молока.

— Куди це ви поспішаєте, сусідко? Синові молочка несете?

— Та синові, кому ж іште! — забідкалася жінка,— цілий день і різки в роті не мав...

— Треба, треба,— глибокодумно зауважив полковник.— Здоров'я — основа всього!

Хмарна пилу наблизялася до воріт. Мусинський швидше ступив на сходи, миттю сковався у своїм домі, ніби в фортеці, позачиняв усі вікна, щоб не чути було з вулиці шуму. Потім сів у найглибше і найзручніше крісло поблизу від балконних дверей, взяв на руки собачку і знову заходився читати листа.

6

У мирі й злагоді жили колись дві сім'ї. Вони дружили і, як могли, допомагали одна одній. Мусинський хоча й посідав у житті вище становище, проте не сторонився своїх сусідів, не гордував ними. Веселинови були люди скромні і справно платили гроші за квартиру.

Петр Веселинов, машиніст локомотива,

що кілька років тому загинув під час якоїсь аварії на залізниці, мав незлобливу, веселу вдачу. «Привіт народній армії!» — завжди вітався він до Мусинського, особливо коли був напідпитку, й ляпав його по плечу. Мусинський не кожному дозволяв отак за панібратом поводитися з собою, але народ є народ. Полковник терпів залізничника, як бувало терпів солдатські онучі. Дивно, але казарма зі своїм незмінним смородом чобіт і онуч прищепила старому служаці деякі демократичні риси, яких він і сам у собі не помічав. Можливо, цьому сприяло його демократичне походження (син крамаря з якогось прибалканського містечка) та служба в різних провінціальних гарнізонах. Одне слово, від офіцера в нього лишилася тільки військова вправка, звичка голитися щоранку, пристрасть до нудних і довгих промов та суворий погляд. Полковникові ліберальні уподобання, що випливали здебільшого з його упертої вдачі та ще з надмірної любові виголошувати промови, спричинилися до того, що він протягом довгих років змушені був служити в найглуших і найвіддаленіших гарнізонах країни. Хто зна, як це сталося, однак одразу після Дев'ятого вересня¹ він став громадянином Софії, оселився у власному будинку, вступив до Вітчизняного фронту й почав виголошувати промови.

Веселинови жили внизу, в прибудові, мали двох дітей — дочку й сина. Дочка була старша, вже заміжня, а син — зовсім іще зелений, і невідомо було, що з нього вийде. В їх тісній квартирі завжди було повно гостей, що раз у раз наїжджали чи приходили з провінції. Сюди зносили кошки з провізією, тут влаштовували банкети, гостинно запрошуячи перехожих з вулиці у діві, до столу, під крислату вишню.

Колись і я товаришивав з Петром, мені теж доводилося там бувати, і я добре пам'ятаю все, як воно було. Весело і дружно жили ми з цією робітничою сім'єю, що глибоко пустила своє коріння і в провінції, і в Софії.

Румен був викапаний батько, як любила казати стара. Він успадкував од нього любов до машин і до всього, що в народі звалося ремеслом. Петр завжди хвалився здібностями свого хлопчика. «Уявіть собі, — розповідав він друзям, — Румен уже змалечку тягнеться до електричних приладів!». Пізніше, коли хлопець підріс, він привів його на паровоз і дав малому натиснути на гудок. Машина заревла, хлопчик з перелякую опинився на купі вугілля, а Петр з кочегаром мало не луснули від сміху.

¹ 9 вересня 1944 року в Болгарії почалося всенародне повстання проти німецько-фашистських захарбників і була встановлена народна влада.

Захоплений технічним обдаруванням сина, Петр купив йому невеличкий токарний верстат та інструменти і влаштував у повітці справжню майстерню. Румен захопився технікою. Він годинами чаклював біля верстата, занедбав уроки і почав хватати двійки у школі.

Дружба між батьком та сином усе міцнішала. У повітці накопичувався різний мотлох. Тут валялися розібраний велосипеди, деталі автомобінів, величезний годинник цокав, наче кінські копита.

І батько, і син були тоді схожі на дітей, що змагаються між собою в пустощах. Вони сердились один на одного за інструменти чи за якусь там залізяку, сперечалися, кому першому працювати на токарному верстаті. Здавалося, що залізничник перевтілився у велику веселу дитину, що лише тепер він переживав своє дитинство. Насправді ж причина цього полягала в іншому: батько дуже любив свого сина, і через те й сам захоплювався його іграми.

Смерть обірвала цю веселу дружбу, і Румен лишився на самоті зі своїми машинами та інструментами. Хлопчик важко переніс утрату батька, та згодом молодість взяла своє — туга розвіялась. На згадку йому зосталися батьків інструмент та його щира посмішка.

Спочатку мати стояла остроронь від техніки. Вона відчувала якийсь незрозумілий жах перед залізом, боялася таємничого цокання механізмів, одноманітного гудіння свердла. Не могла спокійно дивитись на пожмаканий, засмальцюваний одяг, який потрібно було потім прати. Все довкола в її хаті і на подвір'ї нагадувало величезне залізне коло, що без упину крутилося, ляштало, стукало і виривало її вночі з обіймів сну. Довго через ті привиди вона страждала і мучилася, поки нарешті не звикла. Призвичайлась до іржаво-кислого запаху заліза і не могла вже навіть уявити, щоб колись для неї хліб був солодким без цього запаху. Тому, коли чоловіка не стало, вона одразу ж вирішила навчити сина батьковому ремеслу. Хлопець закінчив середню школу, і коли пішов до армії, баба Марійка вже не турбувалась про його майбутнє.

Повернувшись додому Румен змужнілим і дорослішим, але розум у нього, здавалось, лишився той самий. Мати кілька разів пропонувала йому облишити дитячі іграшки та взятися до якоїсь серйозної справи. Кілька разів ходила вона на машинобудівний завод, що містився в кінці вулиці, розмовляла з директором, зустрічалася з баєм Стефаном, начальником мартенівського цеху. Бай Стефан був двоюрідним братом баби Марійки і нерозлучним другом її покійного чоловіка. Він одразу погодився взяти Румена до себе — спочатку учнем, а потім

зробити з нього собі помічника і справжнього сталевара, бо старий робітник готувався вже йти на пенсію.

Румен погодився, якийсь час він ходив на завод, але потім несподівано взявся ремонтувати трофеїну машину й перестав з'являтися на роботу.

«Вживайте заходів, товаришко Веселинова! — казали всі. — Пильнуйте, поки не пізно!» Але яких саме заходів уживати? Як пильнувати?

Звідусіль вона чула поради та попередження. А Мусинський так той прямо сказав, що бачить її сина вже за гратахами в'язниці, особливо після того, як він привласнив його, полковникову, машину. «Справді, — казав Мусинський, — я дозволив йому витягти її з ями, але ж я не дозволяв її привласнювати.. Окрім того, до вашого відома, деякі деталі взяті просто з заводу... А як це називається?!»

Баба Марійка уважно слухала полковника, винувато скрестивши руки на грудях, і, щоб догодити цьому суворому чоловікові, журно зітхала та охкала, але, як і всяка мати, не кинула жодного докірливого слова проти сина.

Почали дорікати їй за Румена й наблизічні родичі. Зять з дочкою заявили, що відділяється від неї, якщо Румен не піде на роботу і не вноситиме своєї пайки у спільну сімейну касу. Минув якийсь час після цієї погрози — і жерстянник наказав своїй дружині готовувати їжу окремо. Це не дуже розтривожило бабу Марійку, бо вона мала пенсію, якою зрештою могла прогодувати і себе, і сина. Але чому всі так узялися за її хлопця? Чого їм треба від нього? І наперекір усім вона почала його захищати, обіцяючи, що незабаром він вилюдніє, що знову повернеться на завод, як тільки відремонтует машину, що, мовляв, і батько був такий самий шибайголова, проте свого часу порозумішав і заробляв немало грошей.

Час минав, і справи у Румена почали налагоджуватись, особливо після того, як вулицями кварталу помчала відновлена машина, в яку він одразу ж посадив Гошо-фаготиста і свою матір. Добрим і послужливим був Румен. Хто б не попросив його, він завжди охоче допомагав. То підвезе когось машинкою до лікарні, то підкидає сусіда на вокзал, то перевозив пожитки якогось діда... Люди так звикли до Руменових послуг, що мало не вважали його таратайку за квартальний автобус. Лише Мусинський не сідав у машину, оскільки вважав, що вона — його власність, незаконно загарбана Руменом, і все нахвалявся повернути її назад. Однак погрози його летіли на вітер, бо Румен уже мав дозвіл та інші документи, необхідні власникові легкової авто-

машини. В цьому йому дуже допоміг майор Младенов, бо таки всі бачили, що Мусинський був неправий. Отже, справи потроху налагоджувались. Лишалося тільки повернутися Руменові на завод, і всі б тоді одразу змінили свою думку про нього.

...Та глечик розбився об кам'яну підлогу і розлетівся на друзки!

Десь на початку липня, коли вже справді по-літньому припекло сонечко, Румен і Гошо-фаготист несподівано зникли.

Першими про це довідались діти, вони щодня тільки те й робили, що допитувались у баби Марійки: де Румен? Де машина? Чи скоро повернеться? Баба Марійка впевнено відповідала, що син незабаром повернеться, що він ненадовго поїхав у село, проте й сама не вірила в те, що казала. Коли вона вже якось зібралася до майора Младенова за порадою, цілком неждано повернувся з мандрівки Гошо-фаготист. Це був високий на зріст худорлявий юнак, з русявою чуприною та лукавими синіми очима, що сміливо зиркали з-під лоба, мовби викликаючи всякого до бою навкулачки. Гошо вважав себе неабияким силаком, хоча насправді був кволий, мов кошеня. А повернувшись він геть виснажений, аж чорний, і ніби в чомусь винуватий.

— Що сталося, Гошо? — скрикнула баба Марійка, забачивши його на порозі. — Де Румен?

— Не знаю, — відповів той, похнюпивши голову. — Нічого не знаю.

— Як то не знаєш? Адже іхали ви разом?

— Іхали. До Варни, а потім розійшлися.

— До Варни? Що ж ви робили там?

— На пляжі були... А потім посварились і розійшлися.

— А куди ж він поїхав, Румен?

— Не знаю. Здається, в Південну Болгарію... Ми через те й посварилися: він хотів іхати в Південну Болгарію, а я — в Північну! Ну, і... трохи подряпалися... Тому я повернувся поїздом. А тепер ось вирішив зібрати свої бебехи, бо переходжу грati в інший ресторан... Далеко звідси, аж на Панчаровському озері.

Стара ходила по хаті, мов неприкаяна, а Гошо тимчасом збирав свої речі й мовчав, ніби приховував якусь таємницю. Баба Марійка кілька разів поривалася вивідати щось у мовчазного парубка, але той лише повторював: «Не знаю, не бачив, можливо, так, ні!» Він повиносив усе своє шмаття, навантажив його на ручний візок і рушив у невідомому напрямі. Зник Фаготист, пропала й надія хоч що-небудь дізнатися про Румена. Звістка про його втечу сполошила весь квартал. А одного ранку полковник запасу,

йдучи до бакалійної крамниці, зустрів у дворі бабу Марійку і таємниче сказав їй.

— Міліція вже натрапила на його слід... Я розмовляв з майором Младеновим!

Баба Марійка злякано подивилася на нього.

— Будьте певні... Його, як миленського, приведуть... Тх там ціла банда!

— Та що це ви таке кажете, товаришу Мусинський?

— Е-е! Хлоп'ячі витівки... Адже я попереджав! А тепер — Варна, Бургас, Золотий пляж, іноземці, іноземки... Отак воно заважди, коли вчасно не вжити заходів!

Баба Марійка сіла на лаву й задивилася на подвір'я, обсаджене вишнями, та на порожню повітку. Невже так давно була весна?! Квітували вишні, потім зав'язалися й дозріли плоди... Нині вже й вишні вона обірвала, і варення наварила!. Їй хотілося плакати, але серце противилось, коли вона бачила самовдоволене обличчя Мусинського, що пихато походжав по двору, мов той піввень. Краще поплакати в хаті на самоті, ніж на людях. Вона встала й неквапливо зачовала до своєї халупи.

7

Майор Младенов не поспішаючи крокував до відділення міліції. Був він низенький на зріст, опасистий, з круглим добродушним лицем, посірілим од безсонних ночей і напруженій роботи. Скільки вже разів нахвалявся він покинути все й не думати більше про свою службу, але завжди щось неприємне траплялося в районі, виникала якась історія, яку він мусив розплутувати. Та й хіба мало різного клопоту! Одні сваряться за квартиру, інші б'ються у себе в хаті, там хулігани в парку напали на дівчат, там спалахнула пожежа, а там катастрофа... Без упину деренчать телефони в міліції, раз у раз хтось кличе на поміч, або шукає захисту й порятунку в майора... Цікаво, а кому він подзвонить по телефону і скаже, що страшенно втомився? Що серце його більше не витримує, що кров'яний тиск у нього знову підвищився? Що вночі він не може заснути? Що часом не може навіть спокійно пообідати?

Колись він відмовлявся од цієї служби. Вийшовши з в'язниці після Дев'ятого вересня, він хотів повернутися в рідне село і вчителювати в школі, де колись викладав історію. Це його вабило, цього його навчали й політичні в'язні протягом трьох років, відбутих у Софійській центральній тюрмі. Ale йому сказали: вчителів-істориків бага-

то, а начальників міліції мало! Бери й виходи зі людей!

Довгий, важкий і складний шлях! Голова його полисіла, а те волосся, що лишилося, геть посивіло. Сині очі набули якогось суверого, металевого бліску, немовби в них відбилися холодні й лихі погляди злочинців, з якими він мусив стрічатися й розмовляти. Одразу всього зла неможливо знищити, а майор колись мріяв створити й налагодити ідеальний світ! Нині він став терплячішим і спокійнішим, хоча іноді і втрачав над собою владу.

По дорозі до міліції він за звичкою заглянув у двір, чи не повернувся, бува, Румен, і йому стало прикро на душі, коли він побачив порожню повітку. Знову в його стомлене серце ринули передчуття, бо не було в нього бажання переслідувати сина свого найкращого друга минулих літ. Крім того, він до певної міри вважав себе Руменовим опікуном. Які дурниці! Хіба це допомогло?! Хлопець живе за якимись іншими, своїми законами.

Майор Младенов докоряв собі за недбалість до сім'ї бая Петра, але й він також не зінав, з чого почати, щоб допомогти вдові.

А втім, серйозних підстав для тривоги не було. Справи на Румена не було заведено. Бйок та крадіжок за ним не помічалося. інших компрометуючих вчинків — теж. І все-таки майор почував себе трохи ніякovo. Хлопчина зовсім пустився берега, і ніхто не подав йому руку допомоги.

Прийшовши на службу, Младенов насамперед почав переглядати поточні справи, що лежали в зеленій папці з учорашиого дня. Та ледве розгорнув він папку, як за дзвонили телефони. Потім увійшла секретарка і висипала на стіл цілу купу листів та заяв, доповівши при тому, що в прийомній на нього чекають четверо громадян і дуже наполягають, щоб він їх негайно прийняв. Колесо закрутілося! Тепер уже майорові ніколи було навіть дихнути вільно.

Переглядаючи листи, Младенов несподівано натрапив на телеграму, котру мало не відкинув у загальну купу.

Він дуже рідко одержував телеграми, адресовані йому на службу, і тому здивувався, бо не був у цей день ані ювіляром, ані іменинником. Дружина й діти були вдома. Батьки давно померли. Сестер і братів у нього не було. Кому б то спало на думку його турбувати?

Він узяв телеграму й мерцій розгорнув її. Як у всіх телеграмах, в ній було написано лише кілька слів. Майор надів окуляри й повільно прочитав: «Сьогодні ми зареєстрували шлюб. Підготуйте батька. Ліляна і Румен». Важко було здивувати чимось і схвилювати майора Младенова, адже завдяки

своїй службі він був завжди у центрі най-сенсаційніших пригод. Та цього разу він і справді був приголомшений! Обличчя його зблідло і з грудей мимоволі вирвалося приглушене зітхання. «Гм, добре діло! А хто ж мене підготує?» Він знову взяв телеграму, ще раз перечитав її і знову поклав на стіл. «Не може бути! Ці діти просто подуріли!»

Майор устав і неспокійно почав міряти кроками свій широкий кабінет. Так він робив щоразу, коли траплялося розбирати якусь складну й заплутану справу. Але яка тут справа? Тут все було ясно. «Сьогодні зареєстрували шлюб!» Він клацнув пальцями і несподівано засміявся. Саме в цю мить задзвонив телефон. Майор узяв трубку і, тамуючи сміх, байдорю й весело озвався: «Я слухаю. Хто говорить?» Але, почувши у відповідь засмучений голос вдови Веселінової, одразу посерйознішав.

— Товаришу Младенов,— квилила баба Марійка.— Чи не можна мені до вас на хвилиночку?

— Можна, звичайно, але... в якій справі?— пробурмотів майор.— Я зараз дуже зайнятий... Ви щось про Румена хотіли дізнатися?

— Егеж, про нього, бузувіра... Дуже погані речі розповів мені товариш Мусинський, і я місця собі не знаходжу. Чи ж правда все те, товаришу Младенов? — допитувалась жінка.

Майор зовсім заспокоївся. Він посміхнувся й рішуче відповів:

— Нічого страшного немає, не хвилюйтесь!.. Коли б щось трапилося, я одразу ж повідомив би вас...

— Дякую, товаришу Младенов, вибачайте...

Майор обережно поклав трубку, поглянув на телеграму й знову почав сміятись. «Нічого собі історія,— похитував він головою.— Бач на яку місціо уповноважили мене бісові діти! Тепер побачимо, як пощастить підготувати Мусинського!»

Він натиснув кнопку дзвінка і, коли увійшла секретарка, наказав їй:

— Скажіть моєму заступникові, нехай прийме всіх громадян... Коли ж хтось буде наполягати, щоб я особисто його вислухав, нехай прийде через годину! А зараз не можу, бо маю негайну справу.

8

Майор Младенов швидко спустився сходами і попрямував до будиночка Мирослава Мусинського. «Ніякої підготовки! — вирішив він.— Прямо в атаку! Хай хоч тепер візьметься за розум цей старий міщанин!». Йому взагалі подобалися смі-

ливі рішення, він був у захопленні від учинку Румена й Лілі. Майор уже бачив гучне весілля, на якому і він кине лихом об землю! Ще працюючи сільським учителем, він навчився грati на гайді¹. Але вже бознавідкоти його гайда беззвучно висіла в комірчині. Тепер він дістане її і загуде полковникові просто у вухах! А яку рученицю² вшкварити! «Зрештою, так бувало з усіма, так було й зі мною...— думав майор.— І я колись викрав свою жінку!»

Коли майор підійшов до знайомого подвір'я, він був сповнений рішучості. Але, на превеликий подив, ні у Мусинського, ні у Веселінових нікого не було вдома. Всі кудись порозходились, можливо, на базар. І це трохи вгамувало майорів ентузіазм. Він повернувся на подвір'я і сів під крислатою вишнею на лаву.

Там він посидів хвилин з десять і хотів уже йти, коли біля воріт показався Мусинський. Польовник ступав, гордово задерши голову, ніби йшов на параді попереду цілої колони війська, розмахуючи нейлоновою авоською і не помічаючи гостя, що сидів під вишнею. Младенов озвався до нього перший.

— О, майор! — здивовано гукнув Мусинський.— Доброго здоров'я! З якої це нагоди? Щось новеньке?

— Доброго здоров'я, товаришу полковнику! — посміхнувся Младенов.— А я завжди приношу добрим людям хороші вісті!

— Хіба й ми належимо до них?

— Аяк же! Звичайно.

— Ну, тоді ласкато просимо... Ходімо нагору... Зваримо по чащі кави або поласуємо вишневим варенням... Адже ти любиш вишневе вареннячко?

— Та вже ніде правди діти, є така вада!

— І в мене. От і домовились... Ходімо!

Майор Младенов озирнувся довкола і раптом хтозна-чому вирішив, що тут йому буде зручніше виконати свою місію, і тому запропонував полковникові лишитись у дворі, бо тут, мовляв, сонця багато і повітря таке свіже... Навіщо ж зачинятися в задушливій кімнаті?

— І то правда,— погодився полковник.— Влітку і я здебільшого буваю на повітря. Тоді зажди хвилину, я віднесу продукти і миттю повернуся. Давненько ми не бачились... До того ж я маю розповісти тобі деякі подробиці про нашого молодого сусіда, що останнім часом... мабуть, здогадуєшся? Тепер побачимо, хто платитиме за побиті глечики!

Мусинський посміхнувся і, наче той хлопчик, притиском подався до своєї квартири, переслідуваний собачкою. Майор дов-

¹ Гайд — болгарський народний музичний інструмент.

² Ручениця — болгарський народний танок.

го дивився йому вслід, і його несподівано охопив якийсь страх, по спині побігли мурашки. А коли Мусинський повернувся, майор Младенов остаточно втратив сміливість. Лише тепер він збагнув, якою важкою була його місія.

— Ну, то як справи, що нового? — почав Мусинський, сідаючи на лаву і допитливо зазираючи майорові у вічі.

— Так собі, більш-менш... непогано.

— Служба йде?

— Штовхаємо помаленьку.

— Щось останнім часом я тебе зовсім не бачу на наших зборах.

— Роботи до дідька.

— Воно-то так, але ж мешканці кварталу вже починають сердитись. На зборах кілька разів порушувалось питання про хуліганство. Наводився цілий ряд фактів, про які народна міліція мусила б знати. Літній сезон особливо сприятливий для подібних проявів. Було відзначено, що народна міліція не вживає належних заходів і не ставить на місце деяких молодиків...

— Факти?

— Скільки хочеш! Добре, що я хоч Ліляну вирядив на село... Так що в мене особисто немає підстав непокоїтись і скаржитись. Але питання ставиться принципово. Скажімо, наші сусіди. Мати буквально на очах постаріла...

— І це все?

— А ти чого ще хотів, товаришу майор? Щоб на вулиці валялись покалічені люди?.. Хіба й цього не досить, щоб ужити якихось заходів? Чи, може, ти чекаєш, поки тобі в кабінет притарабанять лантух з порізаними дівками?

— Ти мене просто дивуєш, товаришу полковник!

— Чому?

— Уесь світ у твоїх очах потонув у крові, зраді й брехні. Про яких це ти дівок,— майор посміхнувся.

— Чого смієшся?

— Просто смішно.

— Не розумію твого спокою! — обурено вигукнув Мусинський.— Ти просто звик до пороків молоді. Ти не задаєш собі питання, куди вона прямує? Все дивишся збоку й милюєшся нею... Браво, товаришу начальник! Можна спати спокійно, чи не так?

Полковник запасу захлиновався від красномовства. Він підвівся з лави й далі розвивав свої думки, наче стояв перед багатолюдними зборами цілого кварталу. Майор Младенов терпляче слухав його, мнучи телеграму в кишені. Він обмірковував, коли саме ткнути цьому запальному промовцеві телеграму під ніс. А Мусинський не вгавав і все виголошував філіппіки проти молоді. Він ніби шпортається у мішку з людськими вадами, діставав їх звідти цілими жменями

і з насолодою висипав майорові під ноги. Час від часу він умовкав, запитливо зиркав на свого мовчазного слухача, ніби перевіряв, чи досить уважно той його слухає, потім промовляв далі. Младенов лише похитував головою, і словесний град сипався знову й знову. Мусинський говорив, мабуть, з півгодини, а тоді одразу вмовк і сів на лаву. Тільки потому майор видобув з кишені телеграму й подав її полковникові.

— Прочитай, будь ласка, оцей документ!

Мусинський машинально взяв пожмаканий аркуш і недбало розгорнув його. Майор зблід і відсунувся трохи вбік.

Спочатку Мусинський не міг второпати змісту. Він подумав було, що телеграма стосувалася якихось зовсім інших людей, і йшлося в ній не про шлюб, а про реєстрацію якогось обладнання. Навіщо йому ця телеграма? Який же це документ? Але зміть свідомість його прояснилась. Він іще раз зиркнув на телеграму, потім на майора, охнув і впав на лаву.

9

На село полетіли один за одним листи й телеграми, аж поки врешті не з'ясувалося, що винний у всьому був Лілянин дядько Ігнат! Полковник не знаходив собі місця од хвилювання. За кілька днів від його військової виправки не лишилося й сліду, руки почали тремтіти, і він безжалісно зганяв злість на собачці, що плуталася в нього під ногами. Окрім усього, ще й з дружиною посварився через оту білу ворону—Ігнату. Ігнат завжди був легковажний. Ніколи нічого розумного не вчинив. Має чоловік уже п'ятдесят років, працює рахівником у ТКЗС¹, а розум у нього й досі дитячий. Ще й заспокоює, у листі написав: «Мила моя сестро і дорогий зятю, не журіться за тим, що сталося. Несподівані рішення завжди найкращі... Будьте живі й здорові... Оце зареєстрували шлюб, а восени, як зберемо врожай у ТКЗС, ушкваримо по-нашому, по-селянському, таке весілля, що аж земля загуде!» Такого листа міг написати лише Ігнат! Мусинський вже збирався з дружиною їхати на село, коли одержав від Ігната телеграму про те, що молоді на своїй машині вирушили у «весільну подорож»! Стратегічні плани полковника остаточно сплутались. Він занедужав і зліг, перев'язавши собі голову рушником, змоченим у воді з оцтом.

Тим часом молодята об'їхали все чорноморське узбережжя і, засмаглі на сонці та

¹ ТКЗС — сільськогосподарське кооперативне господарство.

обвіяні солоним вітром, повернулися на свої таратайці назад у Софію.

Була вже ніч, коли вони прибули до міста. Квартал спав. Стара запорошена машина безшумно вкотилася на принишке подвір'я.

— Аж не віриться, що ми вже дома,— боязко озвалася Ліляна, вилазячи з машини. Румен подав їй свого плаща.

— Накинь на себе.

— Справді, трохи холодно...

В нашім кварталі літні ночі інколи дійсно бували холодні, але вона мерзла не тільки від холоду. Румен загорнув її у свій плащ.

— Холодно?

— Вже ні,— заспокоїла вона його, виступуючи своїми високими каблучками. В темряві обе вони здавалися іще засмаглішими.

Він узяв чемодан і рушив кам'яною діржкою до двоповерхового будинку. Дійшовши до стежки, що вела в бік дерев'яної прибудови, вони спинилися й мовчки перезирнулись. Румен посміхнувся й легенько підштовхнув її до своїх дверей. Ліляна побігла і ще дужче почала третіти, полохливо озираючись на двоповерховий дім. У вікнах його не світилось.

Двері прибудови були замкнені, і вони довго стояли на кам'яном майданчику, поки Румен шукав ключа. Нарешті хлопець знайшов його, відімкнув двері й рукою показав у темні сіни, звідки війнуло сперте повітря й запах кавунового лушпиння. Ліворуч були двері до кухоньки, а праворуч — вхід до Руменової кімнати. Він мерещій за світів світло і ввів дружину до свого житла. Крім ліжка, в кімнаті стояв іще старий тапчан, на якому колись спав Гошо-фаготист, і невеличкий стіл, а також виднілась купа залязачя. Все, як і раніше, було на своїх місцях. Румен поставив чемодан і глибоко зітхнув. Він був радий, що, врешті, повернувся додому. Підійшов до Ліляни, обняв її. Вона вже трохи заспокоїлась. Хлопець нахилився й хотів поцілувати її, але вона обережно відштовхнула його, бо їй здалося, що хтось човгає в сінях.

— Нехай собі човгає! — сказав він. — Тепер ми вдома! — й поцілував її силоміць. Ліляні стало неприємно: від нього ще тхнуло бензином і потом.

— Спатимемо тут? — спитала вона, оглядаючи кімнату.

— Тут. А тобі не подобається?

— Ні, чого ж... Тільки ліжко якесь дуже тісне...

— Я спатиму на тапчані, — заявив Румен, — а ти на ліжку.

— Чому ж ти... Я спатиму на тапчані.

— Ну, гаразд, потім розберемося, а зараз давай покличемо маму.

Він вийшов, а Ліляна, обережно ступаючи по голій підлозі, підійшла до вікна й

відчинила його. Знадвору війнуло свіже повітря прохолодної ночі. Було незвично тепло. Десь угорі, над балконом, мерехтіли зорі. На балконі майорів на легенькому вітрі чийсь білий халат. Вікно на горішньому поверсі було щільно причинене. Й здалося, що й фіранки на ньому затягнені. Вона нахилилася, щоб краще роздивитись, але в цю мить за плечима у неї почулися кроки і, не встигла вона обернутись, як відчула на своєму плечі теплу Руменову руку.

— Що дивишся?

— Нічого... Просто дихаю свіжим повітрям...

Він уважно поглянув на неї, проте не сказав нічого. Увійшла мати. Вона вся аж світилася радістю, була усміхнена й схвилювана.

— З щасливим поверненням! Таки приїхали...

— Мамо... — сказав Румен, підштовхуючи наперед Ліляну.

— Та вже бачу, бачу, — посміхнулася баба Марійка, — засмагли, аж чорні обое, мов ті цигани. Де ж це вас носило? Гошо казав, ніби ви були у Варні...

— Еге ж, у Варні.

— Він казав, — вела далі стара, — що ти подався в Південну Болгарію, а він — у Північну.

— Умгу, — стверджував Румен, підморгнувши Ліляні, — Гошо зовсім не потрібно було їхати в Південну Болгарію.

Румен та Ліляна засміялися. І хтозна-чому баба Марійка теж приєдналась до них, прикривши долонею щербатий рот. Посміявшись із Гошо-фаготиста, Румен враз посерйознішав:

— Послухай, мамо, ми з Лілею стомлені й дуже голодні. Якщо в тебе є що попоїсти, ми не відмовимось.. І матрац поклади на тапчан, бо в ліжку буде тісно.

Жінка наче тільки й чекала того. За кілька хвилин вона приготувала скромну весільну трапезу — варене м'ясо, бринзу, білий хліб і навіть пляшку червоного вина. Румен та Ліляна сіли за столик і почали вечеряті. Баба Марійка стояла остроронь і милувалася ними. Румен їв похапцем, жадібно. Зате Ліляна відщипнула тільки невеличкий шматочок бринзи і більше нічого їсти не стала. Марно припрошуvala її стара. Дівчина навіть не глянула на їжу. Румен упорався і з м'ясом, і з бринзою. А коли просто з пляшки дудлив вино, він з-під лоба зиркав на Ліляну, і в думці вирішив пробрати її, щоб далі не викаблучувалась перед його матір'ю.

— Добряче винце, — сказав, ставлячи пляшку на стіл. — Може, ти б принесла мені ще трохи м'яса?

Мати одразу кинулася до дверей. Тоді

Румен обернувся до Ліляни й поклав їй руку на плече:

— Якщо тобі не подобається мій дім, я тебе не затримую! Скатертю дорога!

Він показав їй на двері. Ліляна спалахнула. Вона не сподівалась від чоловіка такої брутальності, і злякано подивилась на нього.

— Ти п'яний, Румене!

— Ні, я не п'яний,— відповів він, встаючи з місця.— Зрештою і в мене є почуття власної гідності! — Це прозвучало несподівано, і коли мати повернулася, він не схотів уже їсти.

Минула північ. Баба Марійка пішла до себе. Румен з Ліляною залишилися самі в кімнаті. Вона лягла на дерев'яну ліжку, він на тапчані. Обоє довго мовчали. У відчинене вікно линув запах прілого жита, принесений не знати з якої околиці Софії. Десь у повітці сюрчав цвіркун, попискували ластівки під бантиками, де ліпилися іхні гнізда. Тиха літня ніч. Здавалося, люди вибралися з усього кварталу. І Ліляна була зовсім самотня в цьому маленькому дерев'яному будиночку. Румен уже хропів на тапчані. Він і справді був дуже втомлений. А що вона робить отут, у цій дерев'яній клітці? Чого вона прийшла сюди? Куди піде завтра, коли настане ранок? І чи взагалі буде оте «завтра»? Ах, ця ніч, здавалось, не має ні кінця, ні краю! Може, тепер завжди буде отак порожньо, сумно й тихо? Вона лежала на спині й боялась поворухнутися. Її лякали сутінки маленької кімнати, вона боялася залізаччя, що висіло довкола неї на стінах, її здавалось, що ось зараз вони падає на голову і геть розчавить її, як комаху. До того ж було холодно. Ковдра, якою її вкрили, виявилася занадто тонкою. А з головою вкритися не могла: смерділо нафталіном. Все тут було незручне і незвичне. Подушка їй муляла, бо натоптана була якимось шматтям. Та ще й блоха повзала по нозі і не давала заснути. О боже! Яка страшна ніч! Ліляна переверталася з боку на бік, шукала ту злощасну блоху і ніяк не могла знайти її. Нарешті вона встала, підійшла до вікна, скинула з себе нічну сорочку і довго її витрущувала у відчинене вікно. Зненацька на підлогу впав якийсь молоток і мало не влучив її по нозі. Румен навіть не поворухнувся.

Удосвіта, до краю знесилена гонитвою за блохою, Ліляна врешті заснула і одразу ж уві сні побачила свою вчительку музики. Нібіто вона прийшла в гості й дуже сердилась та сварилася, що ніде поставити піаніно. Потім з'явилася вчителька англійської мови. У неї багато було вчительок!. В дитинстві її запевняли, що з неї вийде неабияка балерина. Потім її пхнули в руки акордеон, далі скрипку і нарешті — посадили за піаніно. А то ще хотіли зробити з неї ак-

трису... Штовхали її сюди і туди. А вона, мов та лялька, переходила від учителя до вчителя... І зрештою... ах, ця осоружна блоха! Як все-таки важко жити на світі! Румен спить... А чого це вона мусить спати в оцій жахливій скрині? Ну і що з того, що вони одружені? Та якось налагодиться, влаштується... Кінець кінцем, вони можуть перебратися й до них... І піаніно там... І кімната просторіша й ширша... О, знову її вчителька! Підійшла, поклада й на голову якийсь вінок... Ліляна бере його, але помічає, що то зовсім не вінок, а товста книга, з якої падають ноти й дзенькають, наче скляні кульки. Їх стає все більше й більше, вони вже градом падають на кам'яну підлогу й перетворюються на... бліх! Ліляна кричить, а вчителька свариться на неї якоюсь різкою. Потім книга падає на землю. Чути страшний удар, ніби то вибухнула бомба. Ліляна розплющає очі й злякано озирається довкола. Румен уже встав. Знадвору хтось сильно трюкав у двері.

— Хто там, Румене? — злякано підвелася вона в ліжку.

— Тихо!

— Хто?

— Твій батько... Галасує, мов навіжений!

Ліляна опустилася на подушку й затулила рукою очі.

10

Рано-вранці, наливаючи курці воду в бляшанку, Мусинський помітив у дворі машину й мерщій кинувся з новиною до жінки. Потім він одягся, взяв про всякий випадок свій ціпок і зійшов униз. Не лишилося жодного сумніву — то був DKW. Полковник обійшов машину двічі, заглянув у середину, і, вгледівши там крислатий бриль, здогадався, що то бриль Ліляни. «Значить, були на морі,—вирішив старий.—Цікаво, де вони взяли стільки грошей?» Він торкнув пальцем запорошене крило, оглянув колеса і похитав головою. «Гм, далеко ж їх носила лиха година. Нічого, зараз про все дізнаємося!» Перекинувши на ліву руку свій ціпок, він по-прямував до дерев'яної прибудови. Коли Ліляна прокинулась, він саме трюкав у двері, бо електричний дзвоник вийшов з ладу. Першою в сіні вийшла Руменова матір. Вгледівши розгніваного полковника, вона злякано подалася назад, причинила за собою двері. Мусинський знову почав трюкати:

— Відчиніть, бо я покличу міліцію!

В цю мить з'явився Румен. Він одсторонив рукою матір і відчинив двері. В руках

у нього була викрутка. Помітивши викрутку, Мусинський відступив назад.

— Що... що означає ця викрутка?

— Зіпсувався дзвоник, хочу полагодити,— стримано відповів Румен.— Ви щось хотіли?

Мусинський отямився. Зробивши крок уперед, він уже тихіше спітав:

— Де Ліляна?

— Тут.

— Чи можу я її бачити?

— Можете, звичайно.

Румен широко розчинив двері й запросив полковника в сіни. Спершу Мусинський не насмілювався увійти, та коли й баба Марійка почала його запрошувати, він переступив поріг і увійшов у тісне приміщення.

— Будь ласка, зайдіть до кухні,— сказав Румен.

— Ні. Спершу я хочу побачити свою дочку.

— Зачекайте трохи,— відповів парубок.

— Ні, я хочу негайно, цієї ж миті!

— Прошу, зайдіть сюди,— вже цілком офіційно сказав Румен, відчиняючи двері до маленької кухні.— І не кричіть так, бо зять спить — недавно прийшов з нічної зміни. І сестра нездужає.

Мусинський скорився: нагнувся, щоб не вдаритись головою об низенький одвірок кухоньки й переступив поріг. Стара подала йому стілець, але він не сів. Йому було страшенно прикро й неприємно сидіти в цій маленькій кухні, мов у карцері. Румен пішов кликати Ліляну.

— Не тривожтеся, пане Мусинський,— нерішуче озвалася баба Марійка,— все якось полагодиться...

Ніздрі в полковника затремтіли, мов у роздратованого пса. Йому кортіло сказати щось лихе, образливе цій жінці, але він не знов, з чого почати. А стара все заспокоювала його, запевняючи, що все буде гаразд. Її слова угрізалися в мозок, мов щербата пилка. Врешті він не стримався, підняв свій ціпок і з розмаху вдарив ним по дзеркалу, що висіло над умивальником. Друзки розбитого скла посипались у всі боки, і з дзенькотом попадали в раковину. Жінка шарпнулась назад, затуливши лиць руками. «Боже мій, що з ним сталося, з цим чоловіком!» — подумала вона. Вказавши ціпком на розбите дзеркало, Мусинський повчально сказав:

— Ось тепер візьміть і... полагодьте, якщо зможете!

Баба Марійка стояла, зіщулившись, біля дверей.

— Ну що? Можете полагодити розбите дзеркало? Зберіть скалки і зліплюйте! Попчинайте!

В цю мить увійшов Румен.

— Де Ліляна? — люто накинувся на нього Мусинський.

— Будь ласка, увійдіть до кімнати. Ти, мамо, лишайся тут. А це що? — помітив він розбите дзеркало.

— Нічого, йди,— тихо відповіла мати.

— Зberi скалки... А хто його розбив, той і заплатить!

Увійшовши в кімнату й побачивши дочку, Мусинський одразу ж пом'якшав. І чи вже тому, що розбив дзеркало і тим до певної міри вгамував свої нерви, чи тому, що, врешті, знайшов доньку, — того й сам полковник не міг збегнути — тепер він був набагато спокійнішим.

Ліляна сиділа на тапчані спиною до вікна, винувато понуривши голову. Волосся в неї було причесане, але по очах було видно, що вона не виспалась. Вигляд, однак, мала цілком здоровий, бо обличча в неї добре замагло на сонці. Одягнена вона була в червоне ситцьове плаття, якого полковник раніше на ній не бачив. Може, подарунок від чоловіка? Плаття було простеньке. Мусинський поморщився, але спокій ним опанував усе дужче й дужче.

— Ліляно! — покликав, спинившись біля дверей.

Дівчина звела на нього очі.

— Такого я від тебе не сподівався...

— А що, власне, скільки, тату? — ворухнула віями дівчина.— Навіщо увесь цей шум?

Мусинський пирхнув. Гаряча кров ударила йому в голову. Він ледве стримав себе, щоб знову не вибухнути. Його дратувало ще й те, що він змушеній був розмовляти з дочкою в присутності Румена, і, втрачаючи самовладання, полковник обернувся до нього й роздратовано-ввічливо попросив:

— Чи не можете ви хоч на хвилину залишити нас самих?

Румен образився, проте мовчки вийшов.

Полковник сів біля дочки на тапчан, нахилився до неї й почав пошепки умовляти. Він наполегливо доводив, що вчинок її легковажний і нерозумний, що слід повернутися додому, що мати лежить хвора і що вчителька також нездужає... Треба, мовляв, повернутись, поки вся ця історія не набула розголосу, обміркувати все, а Румен тим часом влаштується на роботу... Може, все ще якось налагодиться... Бо як же вони будуть самі? Адже їй треба вчитися? І хто їх утримуватиме? Хіба вона знає, що таке життя?

Ліляна втомлено слухала його, а потім і слухати перестала. Коли батько, нарешті, закінчив свою промову й запитливо поглянув на неї, вона сказала:

— Не можу, тату, адже я тепер його законна дружина.

Полковник витер спіtnіле чоло й зітхнув. Ліляна мовчки дивилася собі під ноги.

— Не можу я, татку, ніяк не можу,— повторила вона.

Батько й дочка довго мовчали. З одчиненого вікна долинув гуркіт мотора. Вона встала й занепокоєно виглянула на подвір'я — Румен заганяв машину в повітку. Слава богу, а ти здалося, ніби він кудись уже зібрався. Від нього всього можна сподіватися. А що тоді буде з нею? Куди вона піде?

Батько був дуже засмучений. Обличчя в нього було постаріле — бліде, зморщене, брезкле. Не встиг навіть поголитися цього ранку. Тільки очі, сірі й лихі, неспокійно бігали і ніби не втрачали надії зліпити розтрощене дзеркало.

— Гаразд,— сказав він, підвояччись.— Даю тобі день на роздуми. А не повернешся — навіки прокляну! Так, наче ніколи й не було в мене дочки....

Голос його третмітів, ще трохи — і він би заплакав. Ліляна провела старого до дверей. Ти було шкода батька.

— Але, татку, що ж тут лихого сталося?

Він похмуро глянув на неї безтямними очима, але здавалось нічого не бачив. Потім штовхнув кулаком двері і швидко вийшов, нервово стукаючи палицею по кам'яній доріжці.

Ліляна довго сиділа на тапчані. Ти хотілося скам'яніти, щезнути, ні про що не думати, але квартал прокидався, життя вирувало навколо неї. Ворушилися ластівки під стріхою, цвірінкали горобці в гіллі старої вишні, кукурікали півні в курниках та на подвір'ях... І поряд з цим знайомим гомоном поблизу, в цьому самому кварталі, ревли машини будівельної бригади, яка зносила маленькі, напівзруйновані халупи, а на їх місці зводила нові п'ятиповерхові кооперативні житла. Незабаром екскаватори мали знести і двоповерховий будиночок, і дерев'яну прибудову, й повітку... І це була одна з серйозних причин, щоб тверезіше подивитися на речі. Може, старий і має рацію? Навіщо ж йому дсрікати?

Ліляна байдуже, тупо дивилась на голу, вичовгану підлогу і міркувала, що робити, як розвіяти тугу. Раптом хтось поступав ушибку. Вона озирнулася й побачила Румена. Він тримав у руках курку й посміхався. Спершу вона злякалася, побачивши велику рябу курку, що спокійно сиділа у нього на руках, потім підвелась, відчинила вікно й здивовано спітала:

— Де ти її взяв?

— Злетіла з балкона у двір. Сіла у нас під навісом...

— З мотузкою?

— Ага. І заплуталась біля машини...

— Ні, Румене, ти її виманив звідти.

— Слово честі, не я!

— Цього ще не вистачало таткові...

— Кажу тобі, я її не виманював, слово честі!

— Треба негайно віднести її назад...

— Ні, зажди, давай спершу подумаємо. Він наблизив курку до її лиця й жартома сказав:

— Лагідна, як ти.

Потім вкинув її до кімнати і сам поліз у вікно.

Злякану курку злетіла на тапчан, потім стрибнула під столик і почала дзьобати розсипані по підлозі крихти. Мотузка, прив'язана до її ніжки, ледь ворушилася. Ліляна нагнулась, щоб схопити за мотузку, але курка шаснула під ліжко й там закудкудақала. Румен зареготав. В кімнату вбігла мати, і вони разом ледь витягли злякану курку з-під ліжка. Румен дістав з кишені яйце й весело підморгнув здивованим жінкам:

— А ось і сніданок готовий!

Він не переставав сміятись, а жінки дивувалися.

— Румене!

— Однеси яйце своєму батькові й скажи, нехай більше не сердиться... і курку йому віддай.

Ліляна образилась, та оскільки курка все кудкудақала й била крильми, намагаючись вилетіти у вікно, вести серйозну розмову було ніяк. І сама того не бажаючи, Ліляна теж розсміялась, а Румен обняв і поцілував її на очах у матері.

— Ось такою я тебе люблю! — сказав він, тримаючи її за плечі.— Тепер можеш іти до своєї матусі!.. А я прийду, коли мене покличуть!.. Ні, я правду кажу! Віднеси їм курку... Це серйозний привід!

Ліляна пожвавішала.

— Облиш свої жарти, Румене, але мені справді треба сходити... Там увесь мій одяг... Нічого ж одягти, як трохи похолодеа.

— Не заперечую.

— Я серйозно тобі кажу!

Вона присіла до чемодана, відкрила його і почала шпортатися в речах. Румен теж присів, а стара потупцяла біля порога і, щоб лишити їх на самоті, мовчки вийшла з хати, радіючи їхньому щастю.

І справді, все майно молодого подружжя вміщалося в одній валізі. Ліляна заходила жваво розповідати про свої сукні, що лишилися в неї дома. Румен, який нічого не тямив у жіночому вбранні, слухав неуважно, і час від часу піддакував дружині. А це ще дужче надихало Ліляну, бо вона тепер думала і про піаніно, і про свою вчительку, і про картини в важких старовинних рамках,

і про круглий столик, на якому щодня стояли квіти у скляній вазі...

— У новій квартирі теж буде три кімнати... Для тата й мами, для піаніно і... для нас з тобою. Ти мусиш подружитися з татком! Він добрий... Слово честі!

Румен притулив курячий дзьобик до своєї щоки:

— Ти правду кажеш?

Ліляна жартома ляслула його по руці:

— Слухай, що я тобі кажу! Будь серйозніший!.. Коли збудують новий дім, ми переберемося до наших... А тим часом я вступлю до консерваторії. Ти підеш працювати... Тільки не знаю, може б, краще не на заvod?.. Щоб на якусь чистішу роботу.

— Ко-ко-ко!..

— Ти не слухаєш мене, Румене!

— Слухаю, слово честі, слухаю!

Надворі вже настав ранок. На шибках відчиненого вікна заграли перші сонячні промені. В кімнаті стало раптом світло й весело. Залізні інструменти, старий годинник, маленьке ковадло, що стояло в кутку, враз ожили. На ліжку й тапчані мов аж повеселішали Лілянині літні плаття. Вона хотіла вибрати найкраще, щоб гарненько прибратися і тоді вже піти до своїх батьків. Адже їй кортіло показатися на очі матері в найкращому вигляді! Румен не заважав

ї. Він залишив курку під ліжком й заходився прибирати розкидані по всій кімнаті інструменти. На мить вони притихли, заклонотані кожен своєю справою. А коли перезирнулися, обом стало несподівано весело. Вони обнялись й поцілувалися.

— От даю тобі слово,— сказав він,— я не серджусь!

Ліляна скуювдила йому чуприну.

— Слово честі! — повторив він.

За якусь годину все було готово — постелі прибрані, хата підметена, сукні почеплені на дерев'яну вішалку за ліжком. Румен старанно допомагав дружині. Нарешті вона вдяглася в лимонно-жовте плаття з короткими рукавами й великим вирізом і вирішила в ньому піти до матері.

Наблизилась обідня пора. Ліляна вже зібралася виходити, коли хтось знадвору постукав у двері. Молоде подружжя перезирнулося. Увійшла баба Марійка з дзеркалом під пахвою.

— Що це? — спитали вони разом.

— Сват приніс... Просив вибачити, що трохи погарячкував...

Баба Марійка поставила дзеркало на тапчан біля стіни і вийшла. Ліляна глянула на своє відображення і не знала, сміячися їй, чи плакати.

Справи в Румена пішли на крає. В перший тиждень сусіди, правда, говорили трохи про його легковажний вчинок, але він не зважав на ці розмови. Та й люди

були зайняті своїми клопотами, ім було не до весільних історій. Дехто вже почав перебиратися в інші квартали міста, поки ім збирають нові житла, і просто не лишалося часу для різних пліток та критики. Це заспокоїло якоюсь мірою і полковника запасу, бо він дуже вболівав за свій авторитет. Звичайно, Мусинський не відмовився від свого наміру будь-що розладнати цей нікому не потрібний безглазий шлюб і лише змінив тактику, побоюючись скандалу. Він покладав тепер усі надії на жінок — силу, здатну розплутати ще й не такі заплутані справи.

Вже першого ж дня, коли Ліляна прийшла провідати матір, до них, ніби ненароком, завітали дві її тітки і вчителька музики — стара вдова. Якщо приєднати до цієї групи ще Лілянину матір, за якою, мов надійний страж, стояв полковник запасу, то можна собі більш-менш уявити обстановку, в яку зненацька, одразу після шлюбу, потрапила молода і недосвідчена Ліляна.

Усі, звичайно, поздоровляли дівчину з законним шлюбом, але тут же висловлювали жаль і подив з того, що вона загубила свою молодість. Тітки не бачили ще його. Казали «його», бо не хотіли вимовляти Руменового імені. Вчителька музики, що вже колись бачила Румена, ніяк не могла пригадати його, бо, мовляв, він не справив на неї особливого враження. І всі три жінки хором умовляли Ліляну познайомити їх з Руменом. Тільки, боронь боже, говорили вони, перебиваючи одна одну, чи не виявиться він занадто оригінальним? Вони хотіли сказати «невихованим», але з делікатності не вимовили цього слова. Мова заїшла й про його професію. Вчителька музики пояснила, що за фахом він монтажник. Ліляна уточнила, що не монтажник, а монтер, і що це не одне й те саме. Вчителька поблажливо усміхнулась і додала, що вона відчуває ідіосинкразію до техніки. Ліляна не зрозуміла цього слова, і їй було ніяково. Потім її попросили заграти щось на піаніно, і всі три жінки одностайно відзначили, що пальці в неї дещо загрубіли. І знову обвинуватили монтажника. Лілянині маті охоче підтримала це звинувачення. Потім заговорили про майбутнє молодої жінки. Тут уже вирішальне слово було за вчителькою, адже саме вона мала піклуватися про будучину своєї вихованки. І жінки одностайно вирішили, що, оскільки техніка несумісна з мистецтвом, Ліляні доведеться розпрощатися з фортепіано. Пізніше перешли до вбрання. Скільки у Ліляні суконь?

Мати сказала, що є шість платтів і два доить елегантних костюмчики, пошитих у відомої софійської кравчині. Жінки здивувалися. Вони взагалі часто дивувалися, витягуючи, мов гуси біля води, тонкі, довгі ший. Це до певної міри тішило й розважало Ліляну, проте більше все-таки дратувало, бо старі пройди добре знали, чим уколоти жіноче серце. Спитали, наприклад, чи є у монтажника, принаймні, шафа для її вбрання. Ліляна пояснила, що шафи немає, але є дерев'яна вішалка. «О-о-о!» — аж застогнали жінки. Одна з них при тому надміру захопилася й закашлялась, бо взяла занадто високу ноту. Ліляна подала їй склянку води. Тітка відпила ковток, втерла хустинкою слізки й потім уже мовчала, бо чомусь зненацька захрипла. Решта жінок теж мовчали. І Ліляні спало на думку, що при бажанні вони могли б кого завгодно довести до божевілля.

Отак і минали перші дні. Ліляна ні про що не розповідала своєму чоловікові: боялася, щоб він не заборонив їй відвідувати матір. Вона замкнулася в собі, стала мовчазна, присмиріла. Єдиною втіхою були для неї уроки з музики, які одразу поновилися, бо восени вона мала складати вступні екзамени до консерваторії.

Мусинський майже не розмовляв з дочкою, зате через день чи два до них, наче за розкладом, з'являлися її тітки й щоразу виявляли нові зміни в зовнішньому вигляді й манерах своєї племінниці. А одного разу вони досить виразно натякнули, що від неї тхне машинним маслом. Відтоді Ліляна ретельно натиралася парфумами, ніяково запитуючи матері: «Ну, а тепер чути що-небудь?» І мати відповідала: «Зовсім слабо, але все-таки чути... Вони, доню, грубі люди, скільки не мий — не відмієш отого запаху!»

Ліляна ходила до своєї вчительки грati на фортепіано, і перед тим, як іти на урок, всіляко намагалася переночувати у своїх батьків. Румен не заперечував проти цього і завжди відпускав її. Він і гадки не мав про змову жінок, хоч і запримітив деякі зміни, що сталися з дружиною. Тільки раз запитав у неї, чого вона така сумна. Ліляна відповіла, що дуже втомлюється від уроків. На тому й скінчилася розмова.

Зате Румен ставав чимдалі веселішим і бадьюрішим, ніби в нього почали відростати крила. На прохання майора Младенова та старого сталевара бая Стефана його знову прийняли на завод.

Було це на початку серпня. Цього дня неможливо забути. Румен устав на світанні, вмився, голосно пирхаючи над чешмою¹, одягся в синій робочий комбінезон і, не

¹ Чешма — криниця, тут — водорозбірна колонка.

роздбудивши дружину, пішов до повітки оглянути DKW. Йому kortilo з'явилася на роботу у власній машині. На жаль, машину треба було трохи підремонтувати після тривалої подорожі. Румен покопирсався в моторі, електросистемі і зрозумів, що з його витівки нічого не вийде. Довелося дістати з повітки заржавлій велосипед. Оглянувши його нашвидкуруч, він скочив у сідло й одразу відчув прилив нових сил і юнацького завзяття. Потім двічі об'їхав подвір'я, щоб розім'ятись, і, не сказавши дружині й слова, щодуху помчав найкоротшим шляхом до заводу. Вже виїхавши за межі кварталу, він згадав про Ліляну, і йому стало трохи ніяково. Останнім часом Румен частенько забував, що він одружений. І це його дивувало. Невже таке трапляється з усіма молодожонами? Хлопець байдуже махнув рукою і почав щось тихенно наспівувати. Важливо те, що він почував себе щасливим. От і цього ранку він знову забув, що одружений, але це не затмрювало його щастя...

В кінці вулиці, у широкій долині, розкинувся старий машинобудівний завод, на території якого було споруджено кілька великих корпусів. Декотрі з них ще стояли в риштованні. Румен спинився на якусь мить на пагорбі, оглянув осяяну сонцем долину, білі корпуси й високі труби,

з яких у небо струмів прозорий синій дим, посміхнувся і по бетонній доріжці, спеціально прокладеній для велосипедистів, притисном подався вниз.

Обабіч доріжки стояли високі тополі, і на спині велосипедиста миготіли тіні. Він пустив кермо й схрестив руки на грудях. Так Румен їздив на велосипеді вулицями міста ще в юнацькі роки. Інколи клав ще й ноги на кермо, а переходити тільки дивувалися його витівкам. Мовляв, скрутить собі в'язи хлопчина. Румен безтурботно щось наспівував. Вітер відносив назад його чуприну, надував білу сорочку, мов повітряну кулю, ладну щоміті злетіти до самих хмар.

За кілька хвилин велосипедист по бетонній доріжці спустився вниз і опинився перед ворітами заводу. Звичайно тут у смугастій будці стояв міліціонер, перевіряючи тих, хто йде на завод. Але Румен іще задалеку показав йому якесь посвідчення, гукнув жартома, що він кореспондент місцевої газети, і міліціонер, відкозирнувши, пропустив його. Потім хлопця перестрів вартовий — дід Іван. З ним Румен здавна був знайомий. Об'їхавши кілька разів довкола нього, щоб спантеличити старого, він помчав алеєю далі, в глибину заводського двора. Не було на Руменовому шляху жодних перешкод, тут він почував себе, як дома.

Подвір'я заводу виявилося значно біль-

шим, ніж це здавалося здалеку. Румен довго іхав асфальтованою доріжкою, поки, нарешті, опинився серед нових корпусів. Зблизька споруди здавалися ще вищими й величнішими. Вони височіли одна за однокою, і важко було збагнути, де починалися й закінчувались нові цехи, а де стояли цехи старі. Вони ніби зливалися один з одним, здавалося, що від старої механічної майстерні, яка колись стояла на цьому місці, не лишилося й сліду. Румен зліз з велосипеда, сперся на кермо і довго мілувався новими спорудами. Справді, здалеку нічого особливого ніби й немає, а зайдеш на подвір'я — і все зовсім міняється! А що ж тоді в цехах? Там, певно, сталися ще й не такі зміни. Серце в нього закалатало в грудях. Руменові захотілось якомога швидше з'явитись до бая Стефана.

Він рушив пішки алеєю, ведучи поруч машину й не зводячи очей з нових корпусів. Десь поблизу з гуркотом падали дощки та опалубка. Знімали риштовання. Пахло вапном і цементом...

Нарешті Румен дістався до березового скверика. Лави в ньому були порожні. Він зайшов у садок, щоб трохи перепочити. Як же тут усе змінилося! Сів на лаву, поставивши велосипед за спину, під стовбуrom берізки. Повітря було ще прохолодне, хоч сонце вже піднялося над корпусами. Тінь від берези тримтіла на лаві й на голові Румена. Він замислився. Літо минало. Окрім листочки на березі вже вкрилися позолотою. Але йому не було сумно. Мине літо, настане осінь, зима... Від корпусів долинув приглушений гуркіт. Може, там діє новий сталеливарний цех? Румен устав, взяв велосипед і рушив далі. Наперекір осені навколо квітували троянди. Хто їх тут висадив, хто доглядав? Він чув, що тут і взимку цвітуть квіти. Невже це правда?

По алеї назустріч Руменові, голосно розмовляючи, йшла група робітників у синіх комбінезонах. Посеред гурту, розмахуючи руками, крокував бай Стефан. Румен одразу віпінав його по широкій ході та по руках правиці. Мабуть, знову торочить їм про свою металургію. Дивак, цей бай Стефан! Кого б тільки де не здібав, усім доводить, що в Софії конче необхідно відкрити Академію Металургії! А в кишені у нього лежить копія доповідної записки до ЦК партії. Бай Стефан пишається тим, що його слово чути повсюди. Скаже щось на заводі, а чують аж в Центральному Комітеті! От він і зараз щось пояснює, доводить...

Румен з велосипедом став упоперек алеї. Старий хотів був обминути Румена, але той покликав його. Бай Стефан глянув на нього.

— О! А ти що тут робиш? — нахмурився він.

— За вашим наказом, товаришу начальник, прибув на роботу! — козирнув Румен і цокнув закаблучками.

Бай Стефан сердито блімнув очима:

— Тут не казарма!.. Чого клацаєш? — і, глянувши вниз, запитав: — А це що за іржава залізяка?

— Велосипед.

— Гм, велосипед... Адже в тебе і машина є?

— Є й машина.

— А де ж вона?

— Стоїть, відпочиває, — відбувся жартом Румен.

— Так от слухай. Щоб я тебе з нею тут не бачив... Нема чого фасонити на заводі. Тут усякий може тебе заткнути за пояс разом з твоєю машиною. Второпав?

Румен трохи зніяковів. А старий повчально вів далі:

— Ти своїм латаним DKW робітничий клас не здивуєш! А фасони будеш показувати різним панянкам з свого кварталу! А втім... ти ж, здається, той... Чув, чув. Ну, що ж, поздоровляю! І розумна? А ти ніби схуд трохи... Дивись мені! Ну, а як тестъ? Все кролів доглядає, курей годує та собаку? Не зважай на нього! Але стався до нього з повагою. Зрозумів? Розділяй і владарюй, як казали древні греки чи римляни, вже добре й не пам'ятаю... Свого часу, коли вивчали металургію у Франції, ми сяк-так розуміли й по-латинському!.. А що ти знаєш?! Ну, ходімо з нами... Але якщо ще раз почнеш мудрувати, в шию вижену, так і знай!

Румен штовхнув велосипед і покірно рушив поруч з баєм Стефаном.

За рогом показався фасад нового сталеліварного цеху. Це було довге одноповерхове приміщення з величезними вікнами по обидва боки. Вдалині над його дахом стрімів височений димар, тінь від якого падала аж на скверик. Над входом у цех хтось почепив полотнище з написом: «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!»

Бай Стефан і Румен увійшли в цех.

Тут було повно диму. Нічна зміна щойно закінчила плавку.

В повітрі ще стояв кислуватий запах перегорілої сталі й непрохололого шлаку.

У високі вікна, що займали майже всю стіну, вливалися перші промені сонця. Вони, мов стріли, прорізали димову завісу, грали на відлитих сталевих болванках, зливалися із спалахами автогену та електричної печі. Поступово дим розвіювався і поступався місцем яскравому світлу й гому трудувого дня.

Бай Стефан повів Румена до гардеробу, потім показав йому душову і між іншим зауважив, що за дощаною перегородкою міститься нова душова, обладнана для формувальниць. Румен задивився на високу по-

фарбовану олійною фарбою перегородку і сказав, що в старому чавуноливарному цеху не було взагалі жіночої душової. Бай Стефан нічого не відповів, але про всяк випадок тицьнув його під ребра й порадив не дуже витріщати баньки на те приміщення.

Коли вони знову повернулися в цех, весь зал був уже провітрений. Денна зміна стала до роботи.

Румен з подивом оглядав широке й довге приміщення, яке нічим не нагадувало старої чавуноливарні. Перш за все велике враження справляла величезна електропіч, в якій варилася сталь. Бай Стефан підвів хлопця до неї і сказав:

— Отут і почнеться твоє гартування...

Румен не зрозумів натяку старого.

— Від тебе самого залежатиме, матимеш ніздрюватість чи ні... Второпав? А ніздрюватих учнів мені не треба!

— Все ясно!

Бай Стефан ткнув йому в руки лопату:

— На, поки що прибери оцю жужелицю, а тоді вже патякай собі на здоров'я... Наші друзі завжди щось та залишать мені на спомин від своєї зміни... Ну, давай!

Румен узяв важку залізну лопату й почав згортати розсипаний шлак. Тим часом бай Стефан надів на лоб великі сині окуляри й рушив по цеху глянути, як ідуть справи у його підлеглих. Румен згортав шлак і з-під лоба оглядав приміщення. В глибині цеху наждачники вже обчищали грубі сталеві болванки, а трохи близче до нього формувальники та формувальниці пересіювали спеціальну землю, місли з неї якесь синювате тісто і, наче діти в дитячому садочку, ліпили різні форми, притрушуючи їх попелом. Найцікавішою, однак, здавалася робота крановщика. Спочатку Румен не помітив величезного крана, що висів над цехом і, зачепивши гаком важкі болванки, переносив їх, куди треба. Свистіння крана урочисто розлягалося над усім цехом. Румен дивився й думав, що там йому було б значно цікавіше. Він не зводив очей з тієї скрині. Зненацька хтось поплескав його по плечу і над вухом у нього пролунав веселий голос:

— Ей, кучерявий, добrego ранку!

Він обернувся і за крок від себе побачив кругле біле обличчя з підмальованими губами. Це була тітка Євдокія, служниця, що розносила молоко сталеварам. Вона стояла, посміхаючись, проти Румена, тримаючи в ногах великий алюмінієвий бідон.

— Ви п'єш чашечку? — спитала вона і, не чекаючи відповіді, налила півлітровий кухоль. — Призволяйся.

Румен завагався, але тітка Євдокія суворо примнула на нього:

— Пий, так належить!

Він узяв чашку й через силу випив холодне молоко.

— На здоров'я! — сказала тітка Євдокія і знову підхопила на плечі бідон. — Будеш тут працювати? Знову всі збираємося. Тут і Василка працює... Ондечки сидить!

Румен поглянув у тому напрямку і в крановій будці побачив повненьку дівчину в синьому комбінезоні. А він спочатку прийняв був її за хлопця!

— Знаєш... Бай Стефан перевів її з чавуноливарного і зразу ж поставив крановщицею... Дивись, як мотається, мов та балерина... Іди, іди, люба!.. Дам і тобі молочка!..

Залізна скриня поволі наближалася до тітки Євдокії. Тепер Румен відізнав Василку Найденову, колишню формувальницю з чавуноливарного цеху. Йому було приємно зустріти ще одну знайому людину.

Тітка Євдокія налила молока дівчині.

— Люблю я її, — сказала вона не підвядичи голови. — Работяща, проворна... А що вже чистоха!.. Ти тільки глянь, вона коси обрізала. Ще трохи — і губи навчиться фарбувати... Ну, чого вирячився? — штовхнула вона його лікtem. — Подобається? Ти з нею не дуже, вона в нас комсомольський секретар!

Крановщиця по-дружньому посміхнулася, примреживши очі, і вся зашарілась, але це не дуже було помітно на її смаглявому личку. Румен кивнув головою:

— Здрастуй, Василко!

— Здрастуй, Румене!

— Шо ж ви лупаєте очима, мов кошенят? — пробурмотіла тітка Євдокія. — Потисніть хоч руку одне одному!

— Так я ж дуже високо, — засміялась Василка і ще дужче почервоніла. — І руки в мене брудні...

— Коли він хоче мати чисті руки, нехай вчиться на аптекаря... А тепер випий молочка, бо треба ж понести й іншим! О, он уже бай Стефан має рукою... Дасть він мені сьогодні прочухана... Вранці чоловік сварився, а тепер бай Стефан дасть духу за те, що не ущільнюю свого часу...

Тітка Євдокія підняла бідон і подалася до формувальниць.

Голос її лунав по всьому цеху:

— Василко, ти не дивись на цього кучерявого, а зразу ж підключай його до ударної комсомольської роботи! Інакше з нього пуття не буде... Хіба не бачиш: блукає, мов те каченя в тумані... Підключай! А я допоможу... Ей, кучерявий, до побачення! В обід ще принесу молочка... Та не дмися! Бо як побачить бай Стефан, у піч запхне... От і обсмалиш вуса!..

Голос її ще лунав, але Румен уже не слухав. Він дивився вслід крановій й думав: «Добряча робота!» І йому стало ще веселіше.

ліше від того, що так почався його перший трудовий день. З насолодою слухав навіть голос тітки Євдокії.

Покінчивши з жужелицею, Румен під на-глядом бая Стефана почав кидати в пашу електричної печі залізний брухт. Йому до-помагало ще двоє хлопців. Бай Стефан час від часу поглядав на прилади, бігав до ла-бораторії, з кимось розмовляв по телефону із свого закапелка, що містився у цеху, поруч з піччю.

Час до обіду минув непомітно. Румен хотів збігти додому, та оскільки перерва тривала всього годину, вирішив пообідати в заводській їdalні. Та й цікаво було, адже там зібралася майже весь сталеливарний цех! Усі посидали за довжелезний стіл, наче на сімейний обід. Посередині влаштувався бай Стефан, по обидва боки у нього — Василка й тітка Євдокія. Вони доглядали за старим, як за рідним батьком,— то пода-вали йому хліб, то пригощали стручками гіркого перцю, які він хрумав, наче цу-керки.

Румен мовчки єв, розглядаючи своїх су-сідів. Здебільшого це були молоді, здорові люди. Вони голосно плямкали і їли з явним задоволенням. Дивлячись на них, Румен і собі з'їв непомітно цілий окраєць хліба. Навіть тітка Євдокія була в захопленні від його апетиту:

— Їж, їж, кучерявий, бо в тебе он аж вуха потоншли!

Румен почервонів: «Мабуть, знає, лиси-ця, що я жонатий!» І почав їсти делікатніше, наче зовсім не був голодний.

Після обіду гуртом виrushili до читаль-ні, переглядали газети, сперечалися. За-йшла мова про його членство в комсомолі. Він щиро зізнався, що відтоді, як покинув завод, не відвідував ніяких зборів, навіть не платив членських внесків. Василка жахнулася! Одначе Румен порадив їй не здій-мати галасу, бо він взагалі може не повер-татися до комсомолу, оскільки почуває себе вже перерослим. Проте й зараз не сказав, що одружений, бо знову... забув. Вирішили на наступних зборах відновити його в комсомолі. Зі свого боку він теж пообіцяв включитися в боротьбу за ударну комсомольську працю. Йому кортіло спитати, що саме це означає, але вирішив не виказувати свого неузвітва. Після обіду, пригощаючи хлопця молоком, тітка Євдокія досить наочно пояснила йому:

— Дивися на Василку і не питай... Вона зразок у всьому! Ти тільки поглянь, яку вона зачіску собі вимудрила!.. Хвилями! Це я її навчила! Тепер ходить до моєї пе-рукарки! Он що значить, дорогий мій, ударна комсомольська праця!

Румен цокнув кухлем об алюмінієвий бі-дон:

— Ну, будьмо!

І з великим задоволенням випив молоко. Після роботи він вимився, скочив у сідло своєї колісниці й мершті подався додому, наче не був там цілий рік.

13

Ліляни вдома не було. Румен тут же вийшов на подвір'я і свис-нув. Давненько вже не було чути урочистого сигналу тореадора, тому він прозвучав нині якось і дивно, й нерозумно. Повторив ще раз, по-тім ще, проте на балконі ніхто не з'явився. Вікна теж були позачинені. Якоюсь пусткою віяло від усього дому.

— Куди це поділися мої родичі? — спи-тав він у матері.

— Пішли огляdatи нову квартиру,— від-повіла стара.

— І Ліляна з ними?

— І Ліляна, й учителька.

— Ага. Ну, гаразд! — і насвистуючи, він почовгав у повітку лагодити машину. Мати подалася слідом за ним. Старій приємно було дивитися, як він працює.

— Ну, що? — по паузі спитав Румен, вка-зуючи на двоповерховий будинок.— Цей курник теж розвалять?

— Авжеж, розвалять. Ти не жартуй, бо ще не дістанеш посагу...

— Хто, я?

— Та вже ж не я...

Румен клацнув пальцями й поліз під ма-шину. Баба Марійка тупцювала довкола. За хвилину Румен виліз з-під таратаїки, обтру-сив порох з комбінезона й почав оглядати мотор.

Мати наблизилася до нього й таємниче повідомила:

— Приходив Младенов...

Румен здивовано кліпнув очима.

— Ну?

— Тебе питав.

— Навіщо?

— Хотів з тобою про щось дуже важли-ве поговорити... Казав, стосується твоого майбутнього.

— Про що ж саме?

— Він не сказав.

Румен помовчав, потім сердито пробур-мотів:

— Нехай вони всі дадуть мені спокій, мамо! Мені й на заводі добре...

Він довго оглядав двигун автомобіля, не помічаючи наближення літнього при-смерку. Згодом на вулиці спалахнули вогні. Засвітилися вікна в будинках. Тільки дво-поверховий дім лишався мовчазним, холод-ним і похмурим. Румен почав непокоїтись.

Мати пішла в хату. Він сам залишився у дворі і не зінав, що робити в сутінках. Вперше Румен відчув себе наче зв'язаним; хотів би кудись піти, так не смів через Ліляну. Треба ж було все-таки побачитися з нею! І де її носить лиха година? Чому вона не залишила принаймні записки? Він никав по двору, сідав на лаву під вишнею й дивився на балкон... Зненацька йому спало на думку майнуть до ресторану, та коли згадав, що Гошо-фаготист уже там не грає, відмовився й від цього наміру. Не лишалось нічого іншого, як повернутися до кімнати і знову взятися за ремонт якоїсь машинерії. Давненько вже він не розбирав годинника.

Легенький вітрець повіяв з двору і сколихнув білу фіранку в розчиненім вікні. На двір поступово спускалася тепла серпнева ніч. Пахло смаженим перцем, свіжими кавунами й динями. Звідкись здалеку долинали уривчасті звуки оркестру. В сусідньому будинку граво радіо. У повітці кілька разів озивався цвіркун, але щоразу вмовкав, ніби йому бракувало сміливості. Румен колупався маленькою викруткою в старому -механізмі, весь час поглядаючи у вікно. Вперше він гнівався на Ліляну. Адже йому так хотілося розповісти про все, що з ним трапилося в цей перший день на заводі! Мабуть, їй було б цікаво. Та де ж вона запропастилась?

І поки Ромен порпався в старому годиннику, які тільки думки не приходили йому в голову! То йому заманулося видряпатись на балкон і одв'язати курку, то раптом забажалося приладнати пастку перед порогом у полковника й зловити в неї цуцика, то думав, як би записати на магнітофонну плівку якусь жахливу історію,— ну, скажімо, про напад хуліганів на невинну дівчину, де було б чути і брязкіт зброї, і скрігіт ножів, і гучні постріли та крики «рятуйте!». Ось полковник спокійнісінько лягає собі спати, і раптом у нього під ліжком починає крутитися магнітофон... Здорово! Справді, яких тільки розваг не придумав би... Ні, він неодмінно купить собі магнітофон. Запише полковників голос, Лілянин, свій, Ліляниної вчительки... А може, понесе його навіть на завод... От тільки одержить першу зарплату і... Правда, потрібно багато грошей, щоб купити магнітофон... А ідея прекрасна, особливо, коли ти самотній... І нічого тобі робити...

Румен підвівся й виглянув з вікна. У двоповерховому будинку вже світилося. Серце у нього радісно забилося. Він виплигнув у вікно й почав насвистувати заяложену арію. Тієї ж міті на балконі з'явилася Ліляна й помахала йому рукою. Обличчя в ней сяяло, освітлене електричною лампою, що горіла на балконі.

— Ти скоро?

— Вже йду!

Промайнула і постать Мусинського, але тієї ж міті сковалася. Ліляна вибігла в двір задихана, жвава, у новій сукні з тафти, яка шурхотіла, мов плющ. Румен хотів обняти її й пригорнути, але вона примхливо відштовхнула його:

— Не треба зараз, ще забрудниш мене!..

І, щоб не образити чоловіка, граціозно витягla шию, випнувши губи для поцілунку.

— Ну, розкажуй. У мене теж є багато чого розповісти. Перш за все про концерт!.. Потім про нову квартиру!

Ліляна аж захлиналася від усіх новин. Румен повів її до лави. Вони посідали під вишнею і зашебетали, мов ластівки у гнізді. Ліляна так багато розповідала Руменові, що до нього так і не дійшла черга. Встиг лише сказати їй, що сьогодні він уперше був на зиплавці сталі. Вона схвалила це й захоплено розповідала далі про сьогоднішній особливий, надзвичайний концерт... Нагадала також, що треба гарненько митися, особливо в таку спеку... І не свистіти, як хлопчиксько, попід вікнами.

— Невже ти не розумієш? Батько сердиться. У нього останнім часом з нервами щось негаразд. Став якийсь байдужий до всього. Навіть не радіє, що нам дадуть нову квартиру. Все мовчить, ховається від усіх... Взагалі став мізантропом... Так що, прошу тебе, не дратуй його своїм свистом. Та й непристойно це... Адже ти мене розумієш, Румене?

Довго вони розмовляли під вишнею, потім перейшли до кімнатки, в прибудову. Їли кисляк. Гомоніли. Ціluвалися. Знову щебетали. Час від часу з кімнатки чулися вигуки: «Я дуже, дуже радий!.. Тітка Євдокія, Найденова, бай Стефан»... Потім вони поснули, і кожен із них бачив свої сни...

Вранці Румен, як завжди, тихенько, щоб не розбудити жінку, вислизнув з-під ковдри, вмівся на кухні й вийшов у двір. На сході рум'яніло небо, починався літній день — жаркий, щасливий. Румен сів на велосипед і помчав до заводу. Ліляна спала в дерев'яній кімнатці, і бачила уві сні майбутні свої концерти.

14

З кожним днем Румен усе краще опановував професію сталевара і щоразу тісніше зближався з людьми свого цеху. Добрячими хлопцями виявилися й формувальники, що цілий день бабралися в попелі та синюватому тісті. Після роботи всі йшли у душ. Там було дуже весело. Шуміла вода,

гриміли по підлозі дерев'яні черевики в обох відділеннях, і весь цей гомін зливався з джазовою музикою, що линула з репродуктора в цеховому коридорі. «Хто там близкається холодною водою? — лунав знайомий голос. — Це ти, кучерявий?..» «Ми, товаришко начальнице!..» «Ось я зараз

прийду до тебе, шибенику!»... «Дуже перепрошуємо, але ми всі в негліжел» І знову шумить душ, ще голосніше грає джазова музика, заглушаючи веселий сміх.

Мила дівчина була Василка Найденова. Довідавшись, що Румен одружений, вона спалахнула, мов розтоплена сталь, і тут же поділилася новиною з тіткою Євдокією — наставницею й порадницею всіх цехових дівчат.

— Так ти, кучерявий, виходить, жонатий? — гукала на весь цех молочниця. — А від нас, бач, приховував. Чи ж то правда?

— Правда.

— Ти ба! А тут у нього мало не поза-

кохувалися всі дівчата! І я туди ж на старості літ... Ну, чого заливаєшся? Чи ж вона хоч гарна?

— Гарна.

— Чорноока?

— Русява.

— Браво. І я блондинка. Що ж вона в тебе робить?

— Вчиться.

— Чого вчиться?

— На піаніно грає.

— Значить, скоро підемо на концерт?

— Звичайно.

— Готуйтесь, дівчата!

Довго тітка Євдокія кепкувала з Руменом, але й він од неї не відставав. Міцна сорокалітня жінка, на диво енергійна і не-посидюча, вона кілька разів смикала Румена за чуприну, а то раз навіть підставила йому ногу, так що він аж носом їзаорав

у купі землі біля формувальниць. Щоб не лишитися у боргу, він підхопив її в оберемок і шпурнув на жужелицю. Усі в цеху засміялися. Тітка Євдокія кахкала, мов качка в болоті, і ніяк не могла встати, аж поки Румен не підійшов і не допоміг їй. Добре, що жужелиця була холодна, і плаття в молочниці не загорілось.

— Ану, ви! — grimniv на них бай Стефан. — Що це тут за комедії? Киш мені по місцях, бо зараз обох витурю в інструментальний.. Ач, що вигадали!

Потім він зібрав усіх на коротеньку нараду:

— Ось, погляньте на цей рисунок! Нашому цехові мають доручити нове серйозне літво. Якщо упораємося із завданням, дістанемо премію...

— А яку премію, бай Стефане? — поцікавився хтось із гурту.

— Не скажу. Секрет.

Старий любив заінтеригувати, особливо коли передбачалася якась важлива нова робота.

Одного разу він пообіцяв повести весь цех до цирку — приїхала якась відома приборкувачка левів. Всі одностайно вирішили піти до цирку разом із своїми сім'ями. Вперше вони мали нагоду побачити й Руменову дружину. Тітка Євдокія згорала від нетерплячки, Василка теж з цікавістю поглядала на нього з кабіни свого крана.

— Ну, вже побачимо тую писану красуню нашого кучерявого,— хвалилася тітка Євдокія. — Либонь, виряджена приде, мов тата лялечка.. Ale й ми постараємося!

— Тільки я піду з вами з однією умовою,— попередив бай Стефан: — якщо вчасно закінчимо плавку. Отже тримайтесь!

В цеху запанувало особливое пожавлення. Усі знали, що старий завжди дотримує слова. Хвілювався Й Румен.

Тихо гуділа електрична апаратура. Сталь уже варилася в печі. Крановщиця була на посту. Формувальники закінчували свою роботу. Ківш, у який мали наливати сталь, стояв напоготові. Бай Стефан метушився, мов кухар біля печі, а Румен допомагав йому — довгою заливною ложкою розмішував розплавлений метал. Сонячне проміння вливалося в широкі вікна. Осяяне полум'ям і променями сонця, Руменове обличчя здавалося вилитим із бронзи. Змокрілий чуб, закручуєчись у маленькі кільця, низько спадав йому на чоло. Сині окуляри надавали юнакові вигляду авіатора, і світло, що вигравало на комбінезоні й жилавих руках, робило його якимось дивним і недоступним. Бай Стефан раз у раз повчав племінника:

— Треба підбавити марганцю... Так. Зменшити фосфору... Проба!

Румен шугав довгою ложкою в червону пащу електропечі, обережно розмішував вогняну кашу і потім повільно витягав ложку.

— Обережніше!.. — бурмотів біля нього бай Стефан. — Легше! Не поспішай! Так! Давай сюди... Легше, легше! Лий сюди, на плиту... Отак!..

Підважуючи ложку на коліні, Румен обережно виливав розріджений метал на широку чавунну плиту. Тим часом бай Стефан вже прикривав синіми скельцями окулярів очі й нахилявся над металом. Сталь швидко застигала, і старий підбирав її лопаткою, що завжди була в нього під рукою.

— Тиснення! — нараз крикнув він. — Тиснення зменш! Чуєш?

Над цехом розляглися тривале виття і свист, а старий з Руменом стояли перед розкритою піччю, тривожно вдивляючись у клекочучу вогняну масу. Бай Стефан весь червоний і закіплюжений, бурмотів, обливаючись потом:

— Якщо клейтесь, значить, страва не готова, треба варити ще. Які ж ми з тобою кухарі, коли будемо пригощати людей недовареною юшкою! Ану, давайте ще пробу, побачимо, що тепер вийшло... Не можна квапитись... З цією справою жартувати не слід... Віділлеш колесо, а воно ніздрювате. От і аварія забезпечена. Життя людей в небезпеці... Хто винен? Сталевар! Поганий кухар... Розлив юшку, перш ніж вона зварилася...

Він узяв відлитий шматочок сталі й звелів віднести його в лабораторію. Розглядаючи другий шматочок, він повчав Румена:

— Дивись на кут зламу... Та пильний добре! Бач, недостатній... Додай іще марганцю!.. Зрізи ще ніздрюваті. Піди, поглянь в лабораторію... Та не кисни там! Мерцій!

Кран повільно наблизявся до печі, по даючи тривожні сигнали. Це були знайомі шуми електрики, вогню і сталі. Румен повернувся з лабораторії, і старий знову взявся повчати його — спокійно, тихо, ніби розмовляв сам з собою:

— Якщо висока температура — згорять сифони; коли ж низька — не зачиняється добре клапани, і сталь витече в ківш ще до того, як набуде належної структури... Отже, фосфор — це ворог сталі.. Кидай вапна та ще трохи коксового пороху для розрідження шлаку. А шлак — то наче пластир на виразці: покладеш його на рану — і вона заживе.. Білий шлак — добра сталь!.. Дай ще вапна!

Старий перевів подих.

— По куту зламу,— говорив він,— визначається вміст вуглецю, а по рубцях — марганцю... По ніздрюватинах розпізнається наявність силіцію. Коли все це знатимеш, то все одно, що опануєш душу металургії...

Підкинь ще коксового пороху! Кидай! Швидше! Душа металу делікатна, як душа людини... Все залежить од пропорцій. Тепер розмішай!.. Ще, ще! Ох, і намильять нам шию в токарному...

З Руменового лиця струмками біг гарячий піт, але він не мав часу навіть втертися. Чуприна його зовсім прилипла до чола.

— Важливий останній крок,— вів далі бай Стефан.— Важко сказати вчасно «стоп». А як скажеш його вчасно — тоді все гаразд... Ну, здається мені, юшка вже зварена... Кран! Давай кран!

Старий замахав окулярами до крановщиці. Знову загуркотіла й попливла у повітрі скляна скриня, спустила вниз величезний гак над самою ямою, де стояв порожній ківш. Зашелестіла електрична апаратура, після нахилилася над ковшем. Румен дивувався спокоєві старого — він був наче регулювальник на центральній площині. Коли сталь витекла з печі і з клекотом та сичанням наповнила величезний ківш, бай Стефан подав крановщиці знак віднести ковшадо заготовлених форм. Хлопці порозбігалися; Василка точно спрямовувала кран, а тітка Євдокія стояла біля дверей і тепер мовчала. Почалася відливка. «Давай сюди, пусті вліво, міцніш підпирай, відпусти трохи... Обережно!» Румен стояв поруч бая Стефана, підпирав ломом ківш, задихався, оповитий хмарою терпкого диму, з обличчя його струменів піт, наче його допіру облили водою.

Коли закінчилась відливка і велетенський порожній ківш знову поставили на місце, старий зітхнув, зняв окуляри й посміхнувся:

— Тепер уже похід до цирку забезпечений!.. Ану, гайда в душову... і по домівках!

Румен нагнувся і, посміхаючись, почав викручувати піт із своєї одежі. Хтось гукав за його спину:

— Ну, як, кучерявий! Це тобі не легкова машина!

15

Вирішили зібратися біля цирку. Румен нашвидку помився і, не давши висохнути чубові, скочив на велосипед і помчав додому.

Треба було вчасно попередити Ліляну, щоб вона приготувалася як слід. Він надавав великого значення першому враженню. Хтозна-чому, але він радів з того, що познайомить свою дружину з тіткою Євдокією. Руменові здавалося, що її оцінка матиме особливе значення.

Тільки-но опинившись у дворі, він поста-

вив велосипед у повітку і кілька разів свиснув, дивлячись на балкон. Двері були відчинені, проте з квартири ніхто не вийшов. Мабуть, його не чують. Він наблизився до паркану й кілька разів покликав: «Лілі!» Але й цього разу Ліляна не озвалась. Румен заглянув у відчинене вікно прибудови — кімната була порожня. Часу залишалося зовсім мало. Він кинувся до двоповерхового будинку й кількома стрибками вилетів по кам'яних сходах на другий поверх. Вдруге чи, може, втретє входив він у цей дім, відтоді як одружився з Ліляною. Не до вподоби йому були сутінки полковникової квартири, в якій завжди тхнуло якимось особливим, застояним духом. Румена гнітили великі старомодні крісла в передпокої і велике свічадо, на якому були приклесні вирізблени з дерева підкова та трилисте стебло конюшини. Осоружними здавалися йому малюнки з тірольськими пастухом і пастушкою, що збирали квіти й невинно дивилися одне на одного. Він завжди намагався прийти тоді, коли Мусинського не було вдома. І кожного разу цілком несподівано повертається полковник, він покашлював іще за дверима, повідомляючи про свій прихід.

Цього разу Румен не мав жодної вільної хвилини. Він натиснув на гудзик дзвіночка і, оскільки це йому вдалося недостатнім, почав ішо цокати клямкою. Зсередини долинув собачий гавкіт, потім неквапливі, спокійні кроки. Рипнули двері, і вглибині передпокою виросла постать полковника запасу. Сьогодні старий не горбився. Щось переможно-радісне світилося в його очах, а на блідих щоках з'явився незвичний, ледь примітний рум'янець. Полковник був у піднесеному настрої, і це допомогло Руменові.

— Будь ласка, молодий чоловіче,— сказав він.— Ліля вдома... Я зараз її покличу.

Десь із глибини квартири, де містилась Ліляніна кімната, линули бравурні, урочисті звуки фортепіано.

— Ось закінчить грati полонез, і я покличу її... Прошу, заходьте до передпокою.

— На жаль, не маю часу,— нетерпляче відповів Румен.— Ми взяли квитки до цирку.

— До цирку? — поморщився Мусинський, ніби йому ткнули солдатську онучу під ніс.— Який ще цирк?

— Приборкувачка левів...

Мусинський зареготав. Румен уперше бачив його таким веселим. І щоб дошкулити йому, попрямував одразу ж до кімнати, звідки линула музика.

— Ніколи мені чекати! — сердито кинув він на ходу і штовхнув двері. В кімнаті вро-чристо світилася люстра. Ліляна грала, а біля неї скромно сиділа зодягнена в чорну сук-

ню вчителька. Біля вікна в глибоких кріслах сиділо двоє чоловіків — один лисий, з довгими вусами, а другий — з лискучим, зачесаним на проділ волоссям і гарними циганськими очима. Обидва мовчали й уважно слухали піаністку.

Румен затримався на якусь мить біля дверей; коли він переступив поріг, учителька замахала на нього рукою, не припиняючи, однак, беззвучно відбивати такт своєю ніжкою, взутою в чорну туфельку. І Ліляна, і вчителька вдягнені були офіційно — в чорні шовкові сукні, в яких вони звичайно відвідували концерти. Румен не розумівся на тонкощах етикету, тому ступив ще один крок уперед, та коли побачив, як зашарілась Ліляна, що для неї зовсім не було властиво, вирішив зачекати, поки закінчиться цей... забув, як він зветься... Дивно все-таки, що обидва чоловіки, які потопали в кріслах, навіть не ворухнулися. Вони сиділи, мов неживі. Щось подібне Румен уже зустрічав у етнографічному музеї. Коли б не цирк, він неодмінно познайомився б з цими людьми. Może, вони прийшли купувати піаніно?

Він сів у передпокої на стару канапу. Йому було приємно сидіти в сутінках і слухати музику, що долинала з кімнати. Мідні звуки приємно дзвеніли й переливалися, нагадуючи Руменові механічну майстерню з кількома ковадлами. А може, й справді варто відвідувати концерти? Навіщо ж тоді продавати піаніно? Якщо спитають у нього, він буде проти. Ні в якому разі не слід продавати піаніно!

Хлопець замріявся. Раптом він згадав про цирк, мерщій схопився, увімкнув світло й глянув на свого годинника. Лишалося сорок хвилин. Часу ще досить, щоб зібратися і вчасно прибути на місце. Машина була добре відремонтована, отже небезпека спізнатися відпадала... Але цьому... як його — полонезові! — наче не було кінця й краю! Полонез, так сказав полковник! Який же розумний він, цей полковник! Румен навіть трохи заздрив йому і ладен був помиритися з ним, хоча він і колючий, мов той їjak!

В передпокої було безліч усіх речей. Тут стояла скриня з написом крейдою: «Обережно, скло!», лежали два вузли, обв'язані строкатими родопськими ковдрами, кілька валіз, клунки. Помітивши усе це, Румен здивувався, але тут же згадав, що полковник уже збирається переїхати, хоча тірольські пастух і пастушка ще залишалися на своїх місцях. Вони попадають, либо, лише тоді, коли могутній екскаватор своїми щелепами вгризеться у ветхі стіни двоповерхового будиночка.

Румен почав прогулюватись по передпокої. Які цікаві експонати! Вони смішили

його й розважали, хоча Руменові й було серед них тісно. Зненацька з кухні донісся собачий гавкіт. Дзенькнув замок. Почувся сердитий окрик: «Чого встриєш не в своє діло?» Він упізнав голос тещі. Ясно, старі сиділи в своїй кухоньці разом з цуциком. Руменові стало весело. Як-не-як, а його становище було краще, адже він чекав у передпокої, в оточенні крісел та тірольських пастушків, і слухав мелодію полонеза... О, цей полонез...

Він знову сів на канапу й зажурився. Нарешті вмовкли останні звуки. Стало незвично тихо. Румен обернувся до дверей і прислухався. Його лякала ця несподівана тиша. І саме в цю мить розчинилися двері. З кімнати пташкою випурхнула Ліляна й кинулася йому назустріч, граціозно витягаючи шию. Останнім часом вона часто отак підставляла йому губи, наче застерігала його — мовляв, на тобі трішки, а решту лиши мені! Він поцілував її в губи, і вони здалися йому холодними й твердими.

— Сьогодні вирішується моя доля, Румене! — сказала вона схильовано.

Він не дослухав її:

— Збирайся швиденько та підем до цирку!

— До цирку? — звела Ліляна вгору брови.

— Так, у нас культпохід...

— До цирку? — перепитала вона.

— Подивимось приборкувачку...

— Ти збожеволів, Румене! Сьогодні вирішується моя доля...

— Нічого не розумію, — знизав плечима Румен. — що, може, продаєте піаніно?

— Що ти мелеш?! Сьогодні в мене вирішальний день!

— Хіба оті, що сидять, не покупці?

— Ах, облиш!.. Це з кіностудії... Шукають дівчину для виконання головної ролі в фільмі «Любов піаністки». Один з них режисер, а другий — диригент. Обіїздили влітку все узбережжя і, уяви собі, не знайшли підходящої. Вони просто в розpacі. Це вчителька їх привела, щоб вони подивились на мене й послухали, як я граю. Ніби оглядини... Może, саме я підійду для цієї ролі? Ти як гадаєш?

Вона крутнулася перед свічадом. Румен оторопіло дивився на неї.

— Цікаво буде, правда?

Вона ще кілька разів крутнулася перед дзеркалом. Нараз йому стало прикро, і він запитав:

— Отак уже й зніматимуть?

— Ага, — цілком серйозно відповіла Ліляна. — Якщо пробні зйомки вийдуть вдалими...

Він раптом перебив її:

— Ти розумієш, Ліляно, ми запізнююємося. Ти розумієш це?

Вона мовчки одвела погляд від свого зо-

браження в дзеркалі й здивовано глянула на нього.

— Розумієш,— невгавав Румен,— якщо ти не підеш зі мною до цирку, то назавжди ославиш мене перед друзями... Розумієш?

Потім додав спокійніше:

— Ну, скажи їм до побачення, отим приятелям, і ходімо! Чуєш? Чи ти оглухла, дівчино?

— Ні,— крізь зуби процідила Ліляна,— я не піду до цирку! Ти просто не розумієш, що в мене сьогодні за день! Вибач мені, але...

Вона обернулась і попрямувала до дверей.

— А що ж подумають люди, Ліляно?

— Я не можу...

І причинила за собою двері. Румен лішився на самоті. Озирнувшись і прожогом кинувся до сходів, бо йому враз здалося, ніби в нього все попливло перед очима.

Він біг униз з такою швидкістю, що Мусинський з собачкою вийшов навіть поглянути, чи не почали вже, бува, руйнувати його будинок.

16

Вибігши на подвір'я, Румен ще раз глянув на вікна кімнати, в якій світилася велика люстра, і вперше відчув, що його покинули. Найдужче його бентежила думка про тітку Євдокію. Ця відьма не дасть йому спокою, аж поки не дізнається, чому молода жінка не прийшла до цирку: може, вона його ревне, або може, в ней був поганий настрій, чи просто її не цікавить приборкувачка левів? Поки все не буде з'ясовано до тонкощів, вона не заспокоїться.

І, вже не вагаючись далі, Румен вирішив теж нейти до цирку. Він не міг прийти без Ліляни. Всі будуть підозріливо глядати на нього і глумитися над ним поза очі, або ще, чого доброго, матимуть його за ревнивця, який не насмілився вивести свою дружину-красуню на люди.

Не розмірковуючи далі, він кинувся до повітки, відімкнув дверцята DKW й шмыгнув у тісну кабіну. Бліснули фари, загурчав мотор, і через кілька хвилин Румен уже мчав кварталом. Вийжджаючи на головну вулицю, він твердо вирішив поїхати в ресторан на Панчаровське озеро, де нині працював Гошо-фаготист. Вони, правда, трохи посварилися цього літа під час своєї безтalanної мандрівки, проте Гошо не був злопам'ятним чоловіком. З ним Румен завжди зуміє порозумітися. Тому, опинившись за

містом, він дужче натиснув на газ і щодуху помчав до Панчаровського озера.

У серпні ці місяці аж кишили мешканцями Софії. Тут було прохолодно й свіжо. На самому березі озера стояв чудовий ресторан, грав джазовий оркестр, у якому працював Гошо. Люд стікався сюди і в святкові, і в буденні дні, особливо увечері, коли грав оркестр. Танцівники, штовхаючи один одного, топталися на невеличкому бетонному майданчику. Різні люди приходили й приїздили на Панчаровське озеро — і любителі потанцювати, і ті, хто не проти був поласувати памидовим¹ вином, і знавці сливової ракії². Румен не належав ані до тих, ані до інших. Він просто любив мандрювати, дивитися, рухатись.

Коли Румен наблизився до озера, вогні в ресторані й у саду вже світилися. Кілька гірлянд з кольорових лампочок оперізували берег. Барвисте сяйво віддзеркалювалось на темній воді й надавало озеру фантастичного вигляду. Вдалини білів парусний човен, але і його, видно, приваблювала музика, і він плив до берега.

Румен поставив машину на майданчику, а сам попрямував до оркестрантів, щоб назамперед розшукати Гошо-фаготиста. Музиканти саме грали улюблену Руменову пісню. Наблизившись до оркестру, хлопець спинився на видноті й помахом рукі привітався з Гошо (той грав на кларнеті, хоча його називали фаготистом).

Спочатку Гошо не помітив Румена. Вся його увага була зосереджена на інструменті, пронизливий виск якого розлягався над озером. Гошо стояв посеред оркестру і натхненно грав, повертаючись на всі боки до байдужої публіки. Румен простояв кілька хвилин, поки Гошо спинив, нарешті, свій погляд і на ньому. Вони переморгнулися. Румен пройшов поміж столами й насику знайшов на самому березі озера вільне містечко. Сів і замовив собі стакан вина, щоб не впадати в око офіціантів.

Коли оркестр скінчив грati, Гошо негайно підійшов до нього і, не вдаючись до розпитувань, одразу збагнув, що сталося з Руменом. Він навіть словом не згадав про фатальну подорож у Південну Болгарію, котра фактично й була причиною того, що Румен злигався з цією, вибачте, примадонною, якої Гошо давно терпіти не міг. Ні, Гошо, не дорікав йому минулим, бо не був злопам'ятним. Він тільки поморшився й сказав, що коли Руменові потрібна буде якась допомога — фізична чи моральна — він її завжди матиме. Румен дещо ображено відповів, що до цього ще справа не дійшла, а коли б і постало питання про фізичну

¹ Памид — сорт винограду.

² Ракія — горілка.

роправу, то менш за все Румен шукав би підтримки у нього, у Фаготиста. Спіймавши облизня, Гошо знову пішов до естради, кинувши на ходу Руменові, що незабаром сюди має прийти його приятелька і може посидіти з ним. Румен погодився, хоча зараз йому було не до приятельок Фаготиста — з голови не йшли події, які довелося сьогодні пережити.

Оркестр знову заграв, тепер уже щось інше, що також імпонувало Руменовому настрою: цього вечора він був сумний і сердитий. Вже тут, у ресторані над озером, розміркувавши про все як слід, він зрозумів, що настрій йому зіспусвала не так Ліляна своєю відмовою піти до цирку, як оті дві покупці — прилизаний і лисий. Коли б їх не було, він і її рішення, можливо, сприйняв би спокійніше. Зрештою, дружина не повинна завжди ходити слідом за чоловіком, наче пришита. Він усе це добре тямив і зовсім не хотів псувати їй майбутнє! Але чому він досі нічого не знав про тих людей? І доки вони там сидітимуть, немов ті муки, у м'яких кріслах? Доки Ліляна повинна їм грati? І скільки часу ота бабуся в черному мала відстукувати їй такт своїм черевиком? Саме це не давало йому спокою і нині, коли він ковтав вино і слухав музику. І найгірше було те, що, дивлячись на людей, які тупцяли на танцювальному майданчику, перед очима ніби раз у раз мелькали оті дві осоружні голови! О боже, які ж вони були пихаті! Навіть не моргнули, коли він увійшов! Либонь, дуже-таки важко знайти виконавицю на роль головної героїні!

Румена знову охопила лють. Він допив вино і попросив негайно принести йому вечерю, бо вже геть охляв. Та коли офіціант приніс гарячу запашну печень, він ледве доторкнувся до неї й відсунув — ніяк не міг позбутися лихого настрою.

Він похмуро дивився на строкатий клубок, що крутився й витанцювував у нього перед очима, поступово ним оволодівала ненависть до всіх цих людей, які не мали свого обличчя, а всі були схожі то на отого вусатого, то на прилизаного з чарівними циганськими очима.

Гошо-фаготист дув до знемоги у свій кларнет. Інші оркестранти стояли, вимахуючи своїми інструментами, вони щось гукали й підстрибували, дзвеніли мідні тарелі... і збудження поволі охопило всіх. Музиканти і танцюристи злилися в єдиний пістрявий, несамовитий, джазовий клубок.

Румен уже не пригадує, як усе те сталося, але допиваючи склянку вина, він по-мітив, як Гошо чомусь зійшов з естради і опинився серед захмелілого натовпу. Це сталося якось несподівано й непомітно для

інших, бо оркестр продовжував грati, мовби не помічаючи відсутності кларнетиста.

Румен устав і мерцій кинувся до танцювального майданчика. Гошо був десь у середині кола, і Румен його вже не бачив. Зненацька до нього долинув вереск наляканіх жінок, і натовп миттю розсипався. На порожнім майданчику залишилось троє хлопців і якась дівчина. Між ними дзиго крутився Гошо, махаючи кулаками на всі боки. Дівчина верещала й смикала його за рукав. Румен одразу збагнув, що це та сама приятелька Гошо, яка мала прийти. А хто були оті троє? Доки він розмірковував, Гошо опинився на кам'яному помості. Один із трьох здорованів підхопив дівчину й хотів тікати з нею, але вона знову почала верещати. Саме в цю мить Румен вибіг на майданчик і з кулаками кинувся на напасників. Він бив їх люто, несамовито. І дивна річ: коли він розправлявся з незнайомими парубками, у нього перед очима весь час стояли оті двоє, яких він бачив у Ліляни. І це ще дужче посилювало його лють і надавало сили. Він не знав, скільки вже тривала ця бійка. Знав тільки, що Гошо разом з приятелькою втік. Румен залишився сам і мусив відбиватися аж від трьох. Потім їх стало четверо, Румен згарячу не примітив, звідки взявся цей четвертий. Тільки, мабуть, він був не з цими розбишаками, бо владно крикнув: «Припиніть зараз же, інакше всіх вас заарештую!..» Тієї ж миті до них наблизилося ще двоє. Це вже була міліція. Румен, однак, і далі бився, шукаючи кулаками перших трьох. Нараз хотісь ззаду схопив його за плечі. Він шарпнувся, рвучко обернувся і вдарив несподіваного ворога кулаком в обличчя. Вдарив і остановив: обличчя виявилося знайомим. Румен одсахнувся, витер долонею закриваний рот, відкинув назад чуприну, що падала йому на очі, і знову поглянув на того, кому щойно дістався його удар. Перед ним стояв майор Младенов.

— Що ти робиш, Румене? — grimнув він, тримаючись за лоба. — Ти збожеволів! Зараз же геть звідси, поки тебе не заарештували... Ти п'яний.

Руменові наче заціпило. Він іще раз очманіло глянув на майора Младенова, потім шмигнув у натовп і, обминаючи стільці, проїжджом кинувся з ресторанного саду. Услід йому неслися вигуки, сурчання міліцейських свистків. Потім усе враз стихло.

Румен насліду відшукав свою машину. Він сів за кермо і одразу ж рвонув з майданчика, боязко озираючись назад. За кілька хвилин він уже їхав у цілковитій пітьмі. Ніхто його не переслідував.

Вибравшись на центральне шосе, він замислився, куди йому їхати, і вирішив до Софії не повернатися.

Вдома ніхто не чекав на нього, усі спали. Уранці, коли сонце освітило повітку, першим помітив відсутність машини невисипущий полковник. Він довго розмірковував, що б то могло означати, однак як не напружуав він розум, не міг дійти ні до якого висновку. Йдучи з нейлоновою авоською у крамницю, він обережно наблизився до прибудови й постукав у двері. Відтоді, як полковник розбив дзеркало, він жодного разу не переступив цього порогу. Як-не-як, а соромно було дивитись у вічі свасі, яка від того дня вважала його, мабуть, за божевільного, та й не хотіла знову псувати собі нерви. І все-таки цього разу цікавість перемогла. Він удруге постукав у двері і, побачивши Руменову матір, занепокоєно спитав:

— А де це зять? Щось не видно його машини.

Баба Марійка здивувалась. Невже знову щось тряпилося? Відчинила двері до Руменової кімнати — нікого. Глянула на ліжка — порожні. Подивилася за двері — лише Лілянині сукні на вішалці.

— Ой лишенко! — сплеснула вона руками й запитливо поглянула на гостя.

Мусинський мовчав.

— А молодиця ж де? — злякано спитала вона. — У вас?

— Ліляна вдома, — відповів Мусинський. — Учора ввечері в нас довго були гости з кіностудії, так вона спить зараз... Дивно, дивно, дуже дивно!

Він узявся за клямку й мимохідь обмацав очима розвішані за дверима сукні. Потім кинув погляд на чемодан, який стояв під тапчаном, і йому стало неприємно, що Лілянині речі все ще були тут.

— М-да, — хитнув головою полковник, — шкода, дуже шкода!

І вийшов у двір, навіть не попрощавшись. Стара довго дивилася йому вслід, ніби усвідомлюючи свою провину. Вона ніяк не могла второпати, чого це полковник повторив кілька разів підряд «шкода». Кого йому було «шкода», вона не знала. Але ясно було одне — її син перевернув усе догори дном. Вона підійшла до повітки, присіла на низенький стільчик і, замислившись, довго сиділа там, скрестивши руки на грудях. Сонце вже давно зійшло, і його проміння, проникаючи крізь дірочки жерстяної покрівлі, танцювало на маленькому ковадлі, виблискувало на токарному верстаті, будило сонних мух. А стара все сиділа, ніби очікувала сина, що мав повернутися здалекої дороги.

Та Румена не було цілий день, не повернувся він і вночі.

Наступного дня рано-вранці у двір до Мусинських в'їхав величезний грузовик.

Зчинилася метушня, як це завжди буває, коли у когось в хаті з'являються люди з бюро перевезень. З двоповерхового будиночка почали виносити столи, стільці, канапи, гардероби, крісла. Подвір'я стало схожим на товчок. З нижнього поверху, що правив за паливний склад, котельну й погріб, у якому зберігали взимку овочі та інші продукти, троє вантажників, геть усі запрошенні, в павутинні, цілий день виносили різний мотлох, який полковник протягом багатьох років стягав туди. Прийшли і техніки демонтувати систему парового опалення. Цей переїзд поглинув усю увагу населення кварталу, так що ніхто навіть не згадав про мешканців дерев'яної прибудови.

Баба Марійка сиділа коло повітки, наглядаючи щоб, бува, котрийсь із запопадливих служак з бюро перевезень не поцупив чогось із Руменової майстерні. До того ж стара була страшенно втомлена різними клопотами, що несподівано впали на її голову, і нині відпочивала, спостерігаючи метушню у святів.

До обіду звільнили половину будинка. А по обіді прибула ще платформа на гумових колесах. Тоді обережно внесли піаніно і ще обережніше почали піднімати його на платформу. Баба Марійка довго з цікавістю розглядала близький інструмент і в думці пишалася своєю невісткою. А ось і Ліляна. Вона біжить слідом й покрикує на вантажників. Усі, навіть випадкові перехожі, спиняються, щоб подивитися на піаніно.

Після тривалої метушні, різних порад і вигуків піаніно, врешті, поставили на платформу. Біля нього сів сам Мусинський, і в супроводі квартальних зівак платформа рушила. Я теж був там і бачив усе, що діялось. Коли платформа зникла за розкиданими халупами, Ліляна озирнулася і, помітивши біля повітки свекруху, попрямувала до неї.

— Мамо, — звернулася вона до неї. — Що ви тут робите? Майно стережете?

— На сонечку гріюсь.

— Румен ще не приїхав?

— Немає ще анцихриста.

— Шкода... Треба було б з'ясувати з ним одне питання. А вас не попереджали? Через три-четири дні почнуть розкидати. Татко ледве ублагав, щоб йому дали грузовика й людей з бюро перевезень... А що ж ви робитимете?.. Може, зараз уже варто було б...

Вона не доказала, та оскільки баба Марійка й далі запитливо дивилася на неї, насилиу видушила з себе:

— Там у вас деякі мої речі... Треба зібрати їх.

— Ти про сукні?

— Сукні і чемодан... Треба забрати, бо як почнете вибиратися, ще заважатимуть вам. Та й краще буде, коли всі мої речі будуть зі мною.

— Як знаєш, невісточко.

— Ми раніше так домовилися з Руменом... Я могла б узяти і його речі, але ж його немає, а я не насмілююсь нічого робити сама... Дуже мені прикро, що він сердиться... Він неправий!

Баба Марійка мовчики дивилась на молоду жінку — ця смиренність невістки і дивувала її і заспокоювала; та коли Ліляна познімала свої сукні з вішалки, вона раптом відчула, що сталося щось недобре.

— Та ти що, назавжди, чи як?..

— Що «назавжди»? — перепитала Ліляна.

— Питаю, назавжди виїдиши? Чи не розходитесь, бува?

— Ні, нічого такого немає... Просто поки все влаштується, тимчасово...

— Що влаштується?

— Взагалі... Адже ви самі розумієте, ми ще не влаштовані... поневіряємося, мов ті цигани... Я нічого не маю проти, щоб і Румен перейшов до нас, але при тих взаєминах, що склалися між ним і моїм татком, якось не виходить... Розумієте?.. До того ж я хочу працювати, вчитися, так що... Ось, можливо, в кінофільмі гратиму...

— Можливо, все можливо, невісточко,— байдуже, співучим голосом відказала баба Марійка, весь час думаючи про сина. Ліляну трохи образило, що свекруха не звернула уваги на її слова про участі у кінофільмі, тому вона спробувала іще раз натякнути про фільм, але знову нічого не вийшло. Стара, видно, не могла зрозуміти цього. Для неї важливішим було те, що Ліляна забрала свої сукні та чемодан і покинула прибудову, наче ніколи й не переступала її порогу. Ніби в якомусь гардеробі залишала свої речі, а оце прийшла й забрала, навіть не подякувавши.

До самої ночі перевозили майно Мусинських. Уранці наступного дня двоповерховий будиночок стояв уже порожній. Лишився тільки всякий дріб'язок та ряба курка. Мусинський сам посадив її у якийсь великий кошик, після чого вся сім'я розмістилася у фаетоні (перебиралися тимчасово в другий кінець Софії, поки збудують нове житло).

— До побачення, до побачення! — гукав з фаетону Мусинський, махаючи своїм ціпком. Курка тихенько сокотала в кошику, а цуцик лежав біля ніг свого пана. З другого боку на сидінні гніздилися Ліляна та її маті. Обидві жінки тримали величезні вузли на колінах і шморгали носами. Ім було важко розлучатися з цим місцем, адже стільки років прожили тут.

Ліляна плакала найдужче. Вона одверну-

лася, щоб її сліз не бачив батько, й непомітно витирала хустинкою очі, а ми дивилися й міркували, як їй допомогти.

Незадовго перед тим, як фаетон рушив, вона покликала свекруху й тицьнула їй у руки якогось листа, мабуть, для Румена.

— Віддайте йому, як повернеться. Я тут написала нову адресу.

Баба Марійка сховала конверт у кишеню, зітхнула й теж заплакала. Їхні сльози вплинули і на пані Мусинську, яка досі сяк-так стримувала себе, бо хотіла, певно, здаватися незалежною. Вплінули вони й на нас. Тепер всі ми стояли у дворі й плакали. Передчуття у нас були дуже погані й важко було стримати сльози, що ніби лилися з самого дна наших сердець.

— Ну, поїхали,— нетерпляче засовався на місці візник і ляскнув батогом.

Коні витягли фаетон на вулицю, і подвір'я нараз спустіло, наче в ньому люди ніколи й не жили.

18

Знову настала ніч. Я бреду розрітими вулицями й намагаюсь уявити собі, якими то будуть нові будинки і новий парк, і мені стає сумно, коли я згадую про сльози моїх сусідів. Чого вони плакали? Чого їм брakuвало? Навколо пахло вапном і смолою, світилися вікна в іще не добудованих житлах, тріпотіли од вітру пелюшки на непофарбованих балконах. Мабуть, там не плачуть. Я натикався на паперові мішки з цементом, розкидані перед корпусами, перестрибував через бетонні балки та арматуру, заглядав у двори, де стосами лежала червона цегла, і думав про Мусинських. Чому вони, диваки, зітхали, сидячи в допотопному фаетоні? Що їх тривожило? Хотілося мені прогнати їх із свого серця й повернутися знову туди, під крислату вишню, на лаву, щоб помріяти, яким у майбутньому буде новий квартал, головна вулиця й парк. Так, неодмінно треба буде поставити в парку лави, пофарбовані в жовтий колір. А чому саме в жовтий? Може, краще в усі кольори райдуги? Не будемо сперечатися і сваритися з полковником, він, либо, над усе поважає сіру фарбу, до якої звик у казармі, але однаково по-його не буде!

А що буде на головній вулиці? Кіно, театр... цирк?! А чому б і не цирк? Не можна забути і про універмаг з яскравими вітринами й нарядним фасадом!..

Багато я передумав, блукаючи вулицями міста, а ніч минала, зорі почали бліднути,

і скоро вже мав настати ранок. Тиша навколо. Я повернувся й неквапом рушив назад. Над моєю хижою навис ківш екскаватора. З протилежного боку вулиці на мене дивився порожній будинок Мусинського — без вікон, без людей. Тільки й зсталося сісти на димар свої й сумно проクリкати у вранішніх сутінках... По спині в мене пробіг холодок. Стою в хаті біля вікна, думаю і чекаю сходу сонця. Може, вранці повернеться наш хлопчина? Що там грають надворі? Мені здалося, що я знову чую арію тореадора. Я ширше відчиняю вікно, але всюди тихо, нікого немає ані на подвір'ї, ані на вулиці. Ні, ні. Тореадор ще не повернувся. Я зачинив вікно. Довго я лежав замислений і сам незчувся, як заснув від утоми.

А вранці прийшли робітники з будівельної бригади й почали розбирати будинок Мусинського. Зграя пацюків висипала з підвальну і, мов ошаліла, понеслася по вулицях і сусідніх дворах. Налякані діти з галасом кинулися услід за ними. Інших пригод не було. Ага, бач, і стару Веселинову повідо-мили, щоб за два дні вибралася з прибу-дови. Їй дали двокімнатну квартиру в за-водському гуртожитку. Вона дзвонила з цього приводу до бая Стефана, зверталася й до директора. Обидва сказали їй, що жит-ло вже давно надане в її розпорядження, лишилося тільки перебратися.

Дочка з зятем пригнали грузовика, на-вантажили на нього свої пожитки й за пів-дня перебралися в новий заводський буди-нок. Наступного ранку вони мали перевезти речі бабі Марійки, та ввечері цілком неспо-дівано повернувся Румен і сплутав усі плани.

Було вже пізно, коли запорошене DKW в'їхало на подвір'я. Усі в прибудові вже по-лягали спати, бо вранці на них чекала ро-бота. Лише стара не спала, як не хилила її дрімота. Вона раз у раз підводилася з ліжка й виглядала у відчинене вікно. Їй усе вчувалося, що гуде машина, що хтось свистить у дворі. Зате коли справді прибула машина, втомлена жінка вже міцно спала.

Румен був дуже здивований змінами, які стались за час його відсутності. Тестевого будинку впізнати було неможливо. Рами з вікон були витягнені, двері зняті, і на їх місці зяли чорні дірки, наче повибивані очі. На іржавому балконі висіла тільки якась мотузка — все інше було прибрано. З-за будинку визирав екскаватор.

Ставши посеред двору, Румен довго роз-дивлявся і дивувався. Ні за чим він не шко-дував, тільки боляче було за Ліляну. Де вона? Що робить? І тут він обернувся до відчиненого вікна свої кімнати. Наблизився до нього навшпиньках, бо все ще вірив, що

Ліляна там. В кімнаті було тихо, вітер ле-генько ворушив трохи відсунуту вбік білу фіранку. Румен хотів був подати звичний сигнал, та йому стало якось ніяково, і він не наважився.

Довго стояв юнак біля відчиненого вікна. Зрештою взявся за карниз, підтягнувся й одним ривком стрибнув у кімнату. Від не-сподіванки стара здригнулася. Румен зля-кався, побачивши її на тапчані. Мерщій за-світив лампу і став біля дверей.

— Мамо!
— Я, Румене.
— Ти тут сама?
— Сама.
— А їх немає?

Він не смів ворухнутися, йому було не-приємно, що вліз у кімнату, наче злодій, та й оця незвичайна тиша лякала його, ніби він опинився в зруйнованому бомбою люд-ському житлі.

Мати важко підвелася з ліжка, поправила нічну сорочку і, намацавши ногами пан-тофлі, почовгала до кухоньки, щоб знайти щось поїсти.

— Я не голодний, мамо,— сказав Ру-мен.— Дай тільки, коли є в тебе, чашечку молока.

Баба Марійка ніби не чула його і робила своє. За кілька хвилин вона зібрала в ку-хоньці вечерю. Румен сів, відломив шматок хліба, взяв ложку. Мати пильно дивилася на нього. Їй здавалося, що син дуже схуд, не хотіла ні про що питати, поки він не повечеряє.

Румен нашвидку попоїв кисляку і згорнув на долоню крихти, розсипані по столу.

— Спасибі, мамо,— подякував, відсуваю-чи полив'яний полумисок.— А тепер скажу тобі, що я надумав.

Мати підвела голову й пильно глянула на нього.

— Знайшов я собі роботу в Пловдиві, мамо... Краща ніж тут, і заробіток більший. Так що готуй на ранок манаття, складемо його в машину і гайда. Не можна марну-вати жодного дня.

— Але ж, сину...— почала була баба Ма-рійка.

— Що було — те було... А в Софії я далі не можу лишатись... У мене тут стались неприємності... Та й з Ліляною в нас... не виходить, сама бачиш... Здається, ми з нею трохи поквапились... Але не в цьому справа. Я ні за чим не жалкую. Може, коли розй-демось, палкіш любитимем... Спробуємо... А коли й так нічого не вийде, пошукаємо іншого виходу... Я тобі кажу цілком серйоз-но, мамо!

Останні слова він вимовив трохи сердито, наче й справді хто сумнівався в цьому.

Баба Марійка скрушно зітхнула. Раптом

вона про щось згадала, шугнула рукою в кишеньо й дістала звідти листа.

— На ось, Ліляна передала...

Румен узяв, мерщій розірвав конверт і вп'явся очима в ті кілька рядків, у яких вона повідомляла нову адресу.

— Гаразд,— сказав він, кладучи листа на стіл.— Тільки зараз ніколи займатися нею.

— Але ж вона твоя жінка, Румене!

Баба Марійка запитливо дивилася на нього, але він нічого не відповів, вважаючи здивим ворушити нині цю сімейну історію, яка й без того лежала у нього на серці каменем. Врешті, нехай час скаже своє слово, якщо сталося щось непоправне.

Стара зітхнула.

— Чого зітхаєш? — блиснув очима Румен.— І там живуть люди не гірше, ніж тут. У тебе пенсія, і я зароблятиму добре гроши... А що? Тепер не так, як було колись.. Тепер куди не ткнешся, всюди робота знайдеться. Я не боюсь нічого!

— А з заводом же як? Невже туди й очей не покажеш?

— Потім напишу їм... А зараз треба влаштуватися в Пловдиві. Бай Стефан нічого не скаже... Він мене зрозуміє. Та й директор свій чоловік!

— Усі вони свої люди,— заклопотано за-перечила мати,— а коли їх зачепиш, вони одразу стануть іншими.

— Ніхто не може тримати мене тут. Куди схочу, туди й піду. Я вільний громадянин. Отак воно, мамо.

Румен замовк, несподівано задивившись у нове довгасте дзеркало, що висіло над умивальником. І, ніби продовжуючи свою думку, сказав:

— А Ліляна — я б і її взяв, коли б вона погодилася... Тільки вона щось своє надумала. І батько стромляє носа, куди не слід... Ну що ж, нехай!..

Він знову замовк. І тієї ж миті у сінях лунко й пронизливо задеренчав електричний дзвоник. Румен і його мати обернулися до дверей.

— Хто б це міг бути серед ночі? — зни-зала плечима стара й півделася.

— Зажди, я відчиню! — спинив її Румен і сам кинувся до дверей.

Дзвінок озвався ще раз. Румен запалив світло у сінях, вstromив ключа й відімкнув двері. На кам'яному ганку стояли, осяні електрикою, майор Младенов і бай Стефан. Побачивши їх, Румен аж відступив на крок. Менш за все він сподівався цих гостей.

— О, про вовка промовка, а вовк у хату шустить! — голосно почав бай Стефан, пере-ступаючи через поріг. Нахиливши голову, ніби дивлячись на ноги, щоб не спікнутися, слідом за ним посунув до хати і майор. Румен стояв остроронь, біля дверей, і так

зняковів, що забув навіть привітатися до них. Бай Стефан попрямував у кімнату.

— Ти хоч би привітався по-людськи,— grimів старий, лишаючи за собою наляканого господаря.— Чи, може, ми й на це не заслужили? Ну, то ми й так увійдемо!.. Сідай, майоре, сідай!.. Цього вечора нам з тобою поталанило!..

Майор Младенов був у новій літній формі. Комірець йому тиснув, він розстебнув його, і це надавало йому ще добродушнішого вигляду. Він мовчав, ховаючи погляд від Румена. На лобі в нього, близьче до скроні, біліла цяточка з білого пластиру. Тільки він та Румен знали про походження цієї ранки.

Гості самі розпоряджалися. Баба Марійка принесла їм стільці, але вони вже сиділи — один на тапчані, другий на дерев'яному ліжку. Румен стояв під дверима, біля вішалки.

Бай Стефан оглянув розкладене по столі залізаччя й невдоволено гмикнув. Мабуть, він і сам не здав, з чого почати. Румен уже втрачав терпння. Майор Младенов дістав портсигар і запалив. Перед тим він запросив юнака сісти, але Румен відмовився.

— Йому не належить,— зауважив бай Стефан, вколоючи очима Румена, потім і бабу Марійку, що стояла біля сина, винувато хрестивши на грудях руки.— Ти, сестро, що скажеш?

— А що ж я скажу, Стефане,— одразу відповіла стара.— Нічого мені казати...

— Ну, тоді я маю що сказати! — сердито буркнув бай Стефан.— Тільки хто мене слухатиме?.. Сядь!

Він показав Руменові на стілець поруч себе.

— Сядь,— повторив він.— Ми ще тебе не карали, чого стоїш у кутку.

— Немає потреби,— насуплено відповів Румен.— Можу й постоюти.

— Ну, гаразд, стій, коли так! Більший виростеш! — сказав бай Стефан, озирнувся й несподівано спитав: — А де ж ти був? Де гуляв? Розкажуй.

— У Пловдиві...

— Гм, їздив милуватися тамтешньою природою?! — урвав його старий.—Хоч би мене був покликав. Я б тобі пояснив, що й до чого...

Румен спохмурнів. «Вас там іще бракувало»,— подумав про себе, однаке сказати вголос не наслілився: його бентежило майорове мовчання. Либонь, щось недобре вони задумали, і не з добром завітали в отаку пізню пору.

Бай Стефан зручніше вмостиився на тапчані і ще запальніше продовживав свою обвинувальну промову. Він пригадав усі Руменові дурощі за останній час, звинуватив його в недбалості до власної сім'ї, став

на бік Ліляни, навіть узявся захищати Мусинського, якого сам терпіти не міг. Спитав, чи розуміє Румен, на яку він стежку звернув і, не чекаючи відповіді, сказав, що, мабуть-таки, не розуміє. Потім спитав ще Румена, чи не соромно йому ганьбити добру пам'ять покійного батька. На закінчення він намилив йому шию й за бійку в ресторані. І додав, що ніяке сумління, мабуть, Румена не мучить, бо він остаточно втратив почуття сорому.. Бай Стефан задавав Руменові питання і сам відповідав на них, так тривало з півгодини. Потім слово було надане майорові, але той відмовився, бо не мав чого додати. Тоді бай Стефан звернувся до баби Марійки тим же владним і трохи насмішкуватим тоном:

— Ану, сестро, може, ти даси мені хоч кухоль води, бо вже у роті пересохло від цих розмов.

Стара, мов опечена, підхопилася й кинулась до кухні, щоб чимось почастувати гостей. Румен тимчасом стояв, спершися на одвірок, і не смів навіть поворухнутися. Знадвору, у відчинене вікно, долинали хвили мелодії — поблизу в ресторані грав оркестр. Люди танцювали й веселилися цієї літньої ночі, забувши про свої клопоти і dennу працю. Навколо вимальовувалися облиті місячним сяйвом обриси небудованіх споруд. Деесь у повітці сюрчали цвіркуни, а з-за околиці чулося кумкання жаб, наче у дядька Ігната в селі... Дядько Ігнат!.. В якому ж то було році?.. Коли це було?.. Сумно плакали саксофони, надривалися скрипки... Сумно скаржилися цвіркуни й оті голоси на рівнині... Коли це було? Коли це сталося?.. Усе б віддав Румен, аби тільки вирватися нині з цієї пастки, вистрибнути в розчинене вікно і втекти якомога далі, на скошені луки, і вже ніколи-ніколи не повертатися в цей дім, до цих людей...

Знадвору долинули кроки матері, двері відчинилися і видіння зникли. Невелика пластмасова таця, три склянки води й рубіново-червоне варення. Гості мовчки взяли свої склянки. Румен знову хотів був поринути у спогади, але дзен'кіт блудець та ложок повертає його весь час до дійсності.

— Може, й ти, сину, з'їси вареннячка?

Він мовчав.

19

Коли гості покінчили з вишневим варенням і випили воду, розмова продовжилася.

— Ну, майоре, — почав бай Стефан. — Що ти скажеш?

— Нічого, — відповів Младенов. — Говори вже краще ти.

Румен підозріливо глянув на них: «Що там іще? Невже не скінчили?» Дістав хустинку з кишені й обережно витер спінніле чоло.

Бай Стефан обернувся до баби Марійки, що вже сиділа біля нього.

— Послухай-но, сестро!

— Слухаю, Стефан!

— Сьогодні мене з майором викликали до заводоуправління. Сам директор заводу викликав... до себе в кабінет. Був у нього там і представник з міністерства.

Почувши слово «міністерство», баба Марійка злякано закліпала очима на свого родича, а Румен перестав витирати обличчя.

— Представник з міністерства і особисто директор запросили нас до себе, щоб поговорити про нашого товариша...

Він глянув на Румена й нахмурився.

— Йдеться про його майбутнє. Ми з майором, як його опікуни і близькі друзі покійного Петра Веселинова — нашого шанованого товариша — мусили пояснити представникам з міністерства, та й самому директорові, деякі делікатні речі... Он воно як.

Він знову поглянув на Румена й повідіал:

— Нашу честь захищали достойно. Або, інакше кажучи, витягали воза з болота...

— А що сталося? — спітала жінка.

— Нічого особливого... Ми з майором сховали кінці в воду. Тепер усе в порядку. Більш того...

Якусь мить він вагався, і раптом випалив найголовніше:

— Одне слово — виділили стипендію комусь із наших хлопців, щоб поїхав у Радянський Союз учитися на металурга... Мою доповідну записку до міністерства таки прочитали й розумікали! Одну стипендію на наш завод. Ми запропонували вашого розбішаку, незважаючи на те, що є в нас не менш достойні... Зрозуміло?

Баба Марійка остаточно розгубилася.

— Куди ж він поїде? — не розуміла вона.

— В Радянський Союз, — пояснив бай Стефан, — поїде вчитися. І не буде тут вештатись та соромити наші сиві голови... В Радянський Союз! Мусиш знати, що нелегко нам з майором було відстоювати таку кандидатуру, та вже завдяки заслугам покійного Петра...

Сталевар знову спалахнув, знову, не знати чому, став говорити про необхідність академії металургії. Потім несподівано закінчив:

— От ми й прийшли сюди, щоб повідомити вам цю радісну новину!

Але, на його превеликий подив, ця радісна новина нібіто нікого й не порадувала. Румен так само мовчки стояв у кутку, а мати ніяк не могла злагнути всього, про що говорив її родич.

— Діло серйозне, — і собі встрав у роз-

мову майор.— Звичайно, кінець кінцем вирішє керівництво заводу. Але ми, так би мовити, були у вигідному становищі. Наш кандидат відповідає багатьом вимогам... А діло справді дуже серйозне. Давно вже про це йде мова, дуже давно. Тепер усе залежатиме тільки від Румена!

— Ми з майором поручилися своєю честю,— нетерпляче докинув бай Стефан.— Так що дивись мені!

Він обернувся до Румена:

— А тепер ти кажи, почуємо і твоє слово!

Румен нерішуче глянув на гостей.

— Дякую вам за турботи, але я не поїду!

— Як? Що ти сказав?— старий аж підскочив на місці.— Та як ти смієш?— вдарив він кулаком по столу.— Знову за своє?! Цього ще не вистачало! Чому ж це ти не поїдеш? Ану, викладай!

— Бо в мене є свої плани.

— І що ж то за плани?

— Кажи, послухаємо,— озвався і майор Младенов.

— Нічого цікавого... Перш за все, я не можу весь свій вік жити за рахунок доброго, прекрасного, талановитого, заслуженого представника робітничого класу Петра Веселинова, чудового машиніста, який... і так далі, і тому подібне... Ні, не можу! Я Румен Веселинов! Якщо дають щось мені, то дають Румену Веселинову, а не його батькові! Оце перше! І друге — я вже дав слово поїхати на роботу до Пловдива...

Гости перезирнулися.

— До Пловдива... Так що спасибі вам за турботи та за увагу, але я не поїду.

Запала тривала тиша. Ані майор, ані бай Стефан не сподівалися такої відповіді, хоча й добре знали про деякі вибрики свого вихованця. Баба Марійка хотіла було щось сказати, але заплуталась і заплакала. Румен похмуро дивився поперед себе, сердито насупивши брови — він вирішив більше не розмовляти. Майор барабанив пальцями по столу. Тільки бай Стефан спокійно підвівся, розправив плечі й звернувся до майора:

— Ну, що скажеш? Ходімо, га? Ми виконали свій обов'язок! Далі нам тут робити нічого! Пішли.

Майор Младенов викинув недопалок у вікно і теж підвівся.

— Ходімо!

Румен поглянув на них з-під лоба — не міг діжатися, коли вони, нарешті, вийдуть, щоб лишитися на самоті. Проте гости не поспішали, хоч і вдавали, що дуже розгнівані і більше не можуть тут залишатися. Бай Стефан виглянув у вікно, щось пробурмотів, потім мовчки махнув рукою і повернувся на своє місце. Майор дивився на зачікану матір і продовжував стукати пальцями по столу. Тишу порушував лише цокіт

старого годинника, та ще час від часу здалеку долинали звуки оркестру. Обоє друзів родини Веселинових були ображені й почували себе ніяково. Нарешті бай Стефан не витримав:

— Ех, як зніму я з тебе штани, та як візьму ремінь, то вже так провчу тебе, що не зможеш ані сісти, ані лягти... Що ти собі думаєш? — а потім до майора.— Що він собі думає?

Майор мовчав.

— Різні коники викидає, матір довів до сліз!.. Ти хто такий?

— Облиш його,— підняв руку майор Младенов.— Нехай подумає до ранку!..

— Нехай подумає! — лютував бай Стефан.— Нехай подумає! Але ж і в мене є нерви! Ходімо, бо я не можу дивитись на нього! Нехай іште утне якусь штуку!.. Бувай здорована, сестро!.. Ходімо!

Старий попрямував до дверей. Майор Младенов посунув слідом. За ними подрібнотіла й баба Марійка. Лише Румен не рушив з місця, отак і стояв мовчки в кутку, неначе був покараний.

Ось голоси у дворі зовсім затихли. Румен стояв і думав. Про що він думав? До чого прислухався? Чи слухав музику оркестру, що порушувала нічну тишу, чи прислухався до голосів людей, що час від часу проходили вулицею? Йому було приемно стояти отак на самоті, слухати і думати, й віддаватися радісним передчуттям... Що принесе йому завтрашній день? Що на нього чекає? І музика, і люди, і пісня цвіркуна, і таємнича, зваблива місячна ніч... Хіба це все створено не для нього?.. Хіба не йому належав увесь цей прекрасний світ?.. Він слухав і мовчав, і радість цілком полонила його. Він підійшов до вікна, виглянув і покликав матір. Голос його дивно відлунувся у дворі. Кроки у дворі свідчили, що і маті, і гости ще стояли там, можливо, сподіваючись, що він з'явиться у вікні й покличе їх... І це справді було так, як він думав. Румен вийшов з хати, знайшов їх під вишнею на лаві й доповів:

— Я згоден!

Усі троє здивовано глянули на нього, але нічого не сказали.

Минуло кілька років...

Люди самі творили своє життя. Змінився наш квартал у Софії. Звелися вгору одна біля одної, мов кам'яні квіти, високі споруди, з численними вікнами й балконами, з просторими квартирами, в яких жили колишні злідари.

Старі люди вже позабували дещо, тому полковник Мусинський, який знову оселився тут у новій квартирі, взявся писати ме-

муари. Це заняття захопило й інших пенсіонерів. Приємно посидіти під крислатим деревом спогадів. Та й що нам лишається робити? Часто ми збираємося в новому скверику нашого кварталу і сперечаемося про різні світові події. Шкода тільки, що Мусинський завжди намагається бути зверху. Навіть тоді, коли кербуд запропонував йому забрати курку з балкона,— бо в нових будинках якось не личило тримати курей,— полковник наполіг на своєму.

Що й казати, добре живемо, хоч Мусинський інколи й муштрує нас на зборах, наче своїх солдатів, особливо коли ми збираємося в квартальному скверику. Останнім часом він почав якось м'якшати. Либо нь, не виходило у нього з мемуарами, та й іще дещо сталося, що трохи збило його пиху.

Нешодавно з Радянського Союзу повернувся інженер Румен Веселинов, який у Москві закінчив металургійний інститут. Но вина блискавкою облетіла весь квартал, хоча Веселинови давно жили в заводському гуртожитку. Спочатку Мусинський не йняв віри, та коли вже й Младенов підтвердив цю новину, діватись було нікуди. Прийшов додому і два дні після того не виходив з хати, аж поки розмови ті не затихли. Соромно було чоловікові і перед людьми, і перед самим собою, бо не зувся жоден пункт його пророкувань. Його ми не жалили— він уже дотоптував свою стежку. Жаліли ми його доньку, яка і далі брала уроки з фортепіано і ждала головної ролі в якомусь фільмі на кіностудії... Відтоді, як за вимогою батька Ліляна розійшлася з Руменом, вона зазнала ще немало розчарувань, і останньою надією у неї був нині якийсь співак із музичного театру. Ми, старі,

що палко колись ворогували з її батьком, широ бажаємо, щоб її мрії збулися, щоб і вона, зрештою, влаштувала свою долю, як усі дівчата.

Румен дістав призначення на периферію, на якийсь новий металургійний завод. Я був на його проводах. Весь гуртожиток прийшов побажати йому на прощання найкращих успіхів. Серед людей я бачив і бая Стефана, і тітку Євдокію, і деяких незнайомих мені дівчат. Пригадую, що коли вже грузовик з речами рушив до станції, слідом за ним посунулась і стара легкова машина, за кермом якої сидів Румен. Це було те саме DKW, яке Румен подарував баю Стефану перед подорожжю до Радянського Союзу.

Прибули на станцію, навантажили речі. Румен з матір'ю увійшли в перший вагон і стали біля вікна — їх майже не видно було за квітами.

— Бережіть стару таратайку,— наказував Румен баю Стефану.— Вона вам іще не раз буде в пригоді. А згодом подаруєте її онукам, нехай навчаються ремеслу...

Поїзд рушив. Ми довго стояли на пероні й дивилися на вагони, на прикрашені квітами вікна. Звідти нам хотіс махав рукою: «До побачення, до побачення!».

Так закінчилася юність Румена Веселинова. Кажуть, став молодий інженер суворим і серйозним начальником, проте часом у роботі він чинив такі сміливі й несподівані речі, які достоту нагадували витівки з його минулого. Можливо. Бо все-таки щось та залишилося в його серці від тих далеких неповторних років.

З болгарської переклав
Андрій ЛІСЕНКО

ВЛАДИСЛАВ БРОНЄВСЬКИЙ

СЛАВА І ЗБРОЯ

Сунуть фашисти. Лізуть уперто.
Стали стіною лави героїв.
Б'ється столиця, б'ється зі смертю.
Стиснуті руки. Слава і зброя.

Це значить — гідність, це значить —
сила,
Та, що руйнує чорну дідизну.
Стиснуті руки — гада в могилу,
Стиснуті руки в битві з фашизмом!

Рвуться снаряди в небі Мадріда.
Червень країну кров'ю забарвив.
Слава і зброя. Слава забитим!
Воїнам зброя! *Agri ba parias!*¹

¹ Перші слова «Інтернаціоналу» іспанською мовою.

Йдуть по дорогах без відпочинку,
Йдуть із Кастілії, йдуть з Арагону
В бій за верстати, в бій за будинки,
В бій за майбутнє, в бій міліонів.

Ті, що не будуть більше рабами,
Йдуть боронити землю іспанську,
Кров'ю залиту, вкриту гробами,
Щоб не була королівська і панська.

В бій за столицю, горду й прекрасну,
За Сомос'єру, за Гвадарраму.
Ні, пролетарська мужність не згасне
В битві смертельній із ворогами.

Друзі! Вам пристрасть пісні мої!
Вчора до бою, завтра до бою.
Кидаю вам я за Піренеї
Серце поета — славу і зброю!

1937

ТРАВНЕВА ПІСНЯ

Ти знаєш обличчя Варшави,
Безсмертну її красу?
Крізь кров і залізо іржаве,
Крізь чорну пекельну грозу
Вона нам світила дорогу—
Ми йшли через смерть без упину.
Вона — монумент перемоги,
Що піdnіssя на гордих руїнах!

Чи знаєш ти Лодзі обличчя,
Обличчя робітниче,
Суворе, уперте, затяте
В борні за хліб і верстати,
За право святе людини?
За честь, за вулиці міста,
Звелись димарі урочисто,
Як пам'ятник праці камінний.

Ти силу Домброви зважив
І Шльонськ — наче кратер — у димі?
Поглянь: пароплави у Гдині
Вугілля вантажать.
Польща вирує з краю до краю,
Міста з руїн виростають.
Ідуть поїзди, кораблі линуть,
Прийшов день праці в країну!

Тому на світанку Травня,
Згадавши бої недавні,
Підем у нові походи,
Богнем прапорів крилаті,
Серцями стелити сходи
Тій, що за кров нам заплатить,—
Свободі!
1946

МАЗОВІЯ

1

Даю вам вірші,
Як хліб — селянин,
Як шахтар — вугілля.

Хліб нагодує,
Вугілля зігріє,
А вірші?..

Погляньте:
Як новонароджене дитя,
Вірш закривавлений плаче —
Він радісний буде!

Вірші прекрасні.

Життя прекрасне.

2

Мазовецька рівнина,
Прослалась ти вздовж і вшир.
Блука по тобі моє серце дитини
І мужній зір.

Дивлюся з Тумської Гури
Я на Крулевський Ляс.
Стер його контур похмурий
Час.

Мочари і осоки...
Скільки вже років тому.
Думки ж — не такі, як в ті роки.
Чому?

Я старіюся, наче плоцький дуб,
Та сила в мені шалена.
З часом і з долею — зуб за зуб,
І не підходьте до мене!

О пісні! Коли я на землю впаду,
На землю кохану,
Останню шану тобі віддадуть
Останнім риданням.

3

Річко прекрасна,
Річко польська,
Річко життя моє —
Куди пливемо?

Коли біля гирла твого
Жде мене радість остання,
Візьми мене,
Прекрасна польська річко,
Вісло.

4

Плотарі
Співають
На Віслі.
Прекрасна пісня на Віслі.

В Польській Кемпі є сливи-угорки,
В Теслях — ліс, а в ньому — малина.
Я ходив у той ліс —
Маленьким —

По скарби
І знайшов їх
І загубив.
Скарбе дитинства моє,
Знайдися!

5

О як би добре це було...
У Боровичках
Піти у гості.
Там Вісла повертає
На Добжиків
І на Варшаву —
Прекрасна Вісла.

О як би добре це було —
Плисти на кораблі до Плоцька, до
Варшави:
Маленькі хвилі,
І верба,
І жар котельні.

У буфеті

Хліб білий з маслом, сіллю,
Добрий, наче мати.
Над берегом — зозулі,
Тополі, тополі,
І купи верболозу,
І даль.

Коли помру,
Я попливу туди.

6

Сиділи при гасовій лампі:
Мама, сестри і я.
Садок пахнув бузком.
Я читав Андерсена.
Мама підкрутила лампу.

При гасовій лампі писали:
Прус,
Ожешко,
Жеромський.

Електрика значно краща:
При ній я писав про Варинського¹.
Вчора вночі я вірші писав,
І як же тоді я прагнув,
Щоб хтось підкрутив мою душу,
Як гасову лампу.

7

Мово польська, Вісло синьоока,
Любов — найпростіше слово...
Мово висока, річко глибока,
Мово і річко Мазовії.
Глибокі слова виринають із dna
Вісли, річки-задуми,
А інші слова — іх серце зна —
Як чайки над хвилі шумом.

Хай сонце наллє їх чарами вщерь
І дастъ їм поезії кров.
Одно крило поезії — смерть.
А друге крило — любов.

Мово польська, ти грізна, як буря,
І ніжна, як спів дівчини.
Обое крил я в тебе занурюю
Йдуши у твої глибини.
Зі мною слово «слава»,
Зі мною слово «Варшава».

8

Над Віслою — місто, прекрасніше
нашої смерті,
Коли життя — в історії діє.
Місто, де можна прекрасно і жити
і вмрти,
Доброї місто надії.

¹ Л. Варинський (1856—89) — польський революціонер-соціаліст. Помер у Шліссельбурзькій фортеці. Йому присвячено кілька віршів В. Броневського.

Варшаво,

Колона розбита.
Розтоптана, як Марія,
Варшаво, ти будеш жити,
Як світла мрія.

Пліне Вісла від Krakova, від

Сандоміра,

Од польських глибоких глибин.

Дивися:

Стойть Варшава!

Хто на неї замірився —

Від кулі згинь!

За риштованням міста не видно,

Будинки, заводи — без краю...

Так у соціалізмі побідно

Наш дім мазовецький зростає.

9

Краса? — Я бачив грецькі колони,
Картини майстрів-титанів,
Дерева невгамовні,
Обличчя живі, кохані.

Красу солдатська нога топтала.

Не вбила.

Краса — це сила.

Вона в тобі й у мені зосталась.

Перемелють історію жахливі жорна,
Та наші очі не згаснуть.
Ми вибрали дію, ми непоборні,
І це — прекрасно.

10

Прекрасна ти, річко Вісло,
Бачу твое дно.
До тебе я лину мислю
І сном.

Мазовіє, ти — прекрасний край,
Ти дала мені крила до льоту
Повторюю твердо: не гість я—знай—
«З країни печальних ілотів».

Я — книга, розкрита
Майбутнього вітром,
І ти в ній заблісла,
Вісло!

Коли я помру,
Потопіть мене в Віслі,
Як Святовида¹,
Забудьте про мене,
Як про Святовида.

1951

З польської переклав
Віктор КОПТИЛОВ

¹ Один із богів древніх слов'ян.

Зустрічі на вікових шляхах

(Про українсько-італійські культурні зв'язки)

Ніколи зусилля людства стерти з карти людського знання якомога більше білих плям, «*terram incognitam*», не виявлялись з такою завзятістю й наполегливістю, як у нашу епоху краху ганебної колоніальної системи й пов'язаного з нею тупого расистського самовдовolenня. І все-таки, як ще багато навколо нас таких білих плям, що надто довго, через якусь фатальну історичну аберрацію, лишились непоміченими.

Не так вже й далеко лежить земля України від берегів Італії і, звичайно, нині не знайти серед італійців жодного, хто почав би шукати Україну межи гір Паміру або в пісках азіатських пустель. Хто в Італії не знає про крайніх великої волелюбного народу в складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік, який побудував свою могутню ін-

дустрію, своє потужне колективне сільське господарство?

Але як мало знають на вітві спеціалісти, чиє життя присвячене вивченю культури й літератури людства, про те, що ж створив цей народ в галузі духовній, якими цінностями збагатив він скарбницю загальноміжнародної культури.

Може, вирине якось згадка про дві-три українських пісні; може, постане невідразне уявлення про поета, чиє прізвище — Шевченко — так нелегко вимовити, та ще, хіба, пригадається захоплений відзвів про бурений козацький «гопак», який викличе в пам'яті гоголівського Тараса Бульбу з його хвацькими запорозькими побратимами, — чи не з цими поверховими загадками і пов'язані для багатьох західноєвропейських інтелігентів уявлення про духовне життя українського народу?

Нема що доводити актуальність більш глибокого пізнання багатовікової культури одного з найчисленніших слов'янських народів — народу українського. Таке пізнання має особливе значення для італійців, що жи-

вуть поряд, пліч-о-пліч із слов'янами, які багато сприйняли від генія італійської культури, але й самі чимало дали Італії.

Вікодавні зв'язки снуються від землі італійської до землі українських степів. Пригадаймо старі шляхи, що сполучали береги Тібуру й Дніпра, зухвалих мореплавців, які надимали свої вітрила, виткані в Генуї та Венеції, віграми Чорномор'я. В прекрасній, перейнятій високою епічною величчю й витонченою лірикою, поемі XII століття — літературному шедеврі, що однаковою мірою належить як українській, так і російській та білоруській літературі, — в славетному «Слові о полку Ігоревім» вже мовиться про венеціанських купців у Києві. Руїни генуезьких фортець на українському узбережжі Чорного моря нагадують про часи, коли десятки тисяч наших предків, купованих у татарських грабіжників генуезькими купцями, оцих невільників, які звались у купецьких списках «білими татарами» (хоч насправді були вони росіянами, українцями, поляками, грузинами,

Цю статтю написано для італійського прогресивного журналу «Контемпоранео», де її під назвою «Італійські поезії української поетеси», як вступ до передкладів циклу італійських поезій Лесі Українки, було надруковано 1960 року. Нині я статтю доповнено деякими даними, в тому числі матеріалами, наведеними в розділі Брюса Рентона «Російська література в Італії XIX століття», надруковані в журналі «Рассенія советника» за 1961 рік.

а ніякими татарами), тули-
лись попід гострозубими му-
рами фортець, чекаючи, по-
ки їх вирядять до даліх
багнистих лагун Венеції чи
скелястих бухт Лігурії. Але
годі спогадів про жорстокі
часи, відмежовані від нас
віками! Німують чорні вежі
раторговців. Зате ясною
людською мовою озивається
до нас інше каміння, якого
торкались руки італійських
будівничих.

З Ломбардії, з Ферари, з
Болоньї, з якогось невелич-
кого Кампіоне вже з XIV
сторіччя рушали через Кар-
пати й через переправи Ду-
наю майстри, щоб ставити
на українській землі церкви
і монастирі, шляхетські па-
лаци й купецькі хороми, на-
вчаючи будівників Львова й
Луцька, а згодом і Києва
та Переяслава,— суворо
стреманості пропорцій Ренесансу й щедрості бароч-
ного оздоблення.

Історія українського ми-
стецтва, відзначаючи непо-
вторність своєї національної
архітектури, живопису, ор-
наментики, гравюри, водно-
час із вдячністю згадує про
будівничих П'єтро Барбо-
не, про Павла з Рима й
Амброджа з Валь-Теліна, й
про інших італійських мит-
ців, що своїми утворами
прикрашали українські мі-
ста й навчали майстерності
українських юнаків. Ще у
XVIII віці живописною май-
стернею в Києво-Печерській
лаврі керував італієць Бень-
яміно Фрідеріче, який роз-
мальовував і мури лавр-
ських соборів, і, можливо,
вівтар щойно тоді збудова-
ної за проектом його славет-
ного земляка Растреллі Ан-
дріївської церкви в Києві.

В боротьбі України проти
польських феодалів, які при-
кривали свої загарбницькі
прагнення єзуїтськими про-
повідями, українцям не раз
ставало в пригоді волелюб-
не італійське слово. Гнівні
інвективи Петрарки, кипни
Бокаччо, сміливі думки
Джордано Бруно, Енея Сіль-

вія, Піко делла Мірандола
часто цитуються в книжках
українських письменників
XVI—XVII віків, що вели
боротьбу проти схоластів та
інквізиторів Ватікану. На-
прикінці XVII віку з'являє-
ться і український переклад
«Визволеного Єрусалима».

Значну роль у розвиткові
української музики, особли-
во її новітніх, світських
форм, відіграло виховання
на музикальних традиціях
і в музикальних закладах
Італії кінця XVIII — почат-
ку XIX віку не одного обда-
рованого українського юна-
ка, чиї імена ввійшли в істо-
рію і української, і росій-
ської музики, і чиї твори
(як скажімо опера С. Гу-
лака-Артемовського) і досі
лишаються улюбленими, жи-
вими й непригаслими есте-
тичними радощами народу.
Такими є імена Д. Бортнян-
ського, М. Березовського,
І. Козловського, С. Гулака-
Артемовського, які вчилися
у Римі, Венеції, Мілані. Та-
ким є ім'я чудової україн-
ської співачки Соломії Кру-
шельницької, яка, продов-
живши цю традицію до кін-
ця XIX віку, творчо зроста-
ла у вимогливій школі май-
стрів Мілана під впливом
Джакомо Пуччині, що високо
цінував талант молодої
українки.

Українські письменники
XIX віку — й серед них на-
самперед великий Іван
Франко, — познайомили на-
род з творами Данте й
Петрарки, Леопарді й Кар-
дуччі. Саме Іванові Франку
належать як перша україн-
ська розвідка про життя й
діяльність Данте, так і пе-
реклади фрагментів з «Бо-
жественної комедії», яка
згодом перекладалась (теж
частково) Володимиром Са-
мійленком, а в наш час ви-
йшла в перекладі Максима
Рильського й Петра Кар-
манського (повний переклад
«Пекла»). Іван Франко в
Італії бував, добре знав італійську літературу, живопис,
архітектуру. В його гігант-

ській багатогранній діяль-
ності вченого, поета, прозаї-
ка, громадського діяча інтерес до духовних цінностей і
історичної долі Італії був
незмінним, відбиваючи інтерес широких кіл української
інтелігенції до процесів ви-
звольно-об'єднуальної бо-
ротьби італійського народу,
відомої нині під назвою
Рісорджіменто. Тому ще в
XIX й на початку ХХ віку
почали з'являтись в україн-
ських перекладах книжки
популярних свого часу ав-
торів — Грації Деледді,
Ади Негрі, Д'Амічіса. Видат-
ний український поет-революціонер, який загинув у за-
сланні на царській като-
рзі — Павло Грабовський, —
там, у Сибіру на като-
рзі, перекладав близького йому по
духу Кардуччі, немов би
зігриваючись полум'ям його
волелюбного пафосу.

Процеси визвольної бо-
ротьби італійського народу
відбились на долі й твор-
чості декого з українських
поетів. Поет Йосип Федъко-
вич, родом з Буковини,
змушений був 1858—59 рр.
рушити до Італії в лавах ав-
стрійської армії. Поет був
свідком того, як під Ма-
дженто і під Вереною,
під Брешією і Вене-
цією проливається слов'ян-
ська кров за чужу австрій-
ську справу. У своїх поемах
і віршах оплакав він марну-
смерть карпатських юнаків,
змушених стріляти в повста-
лих юнаків Апеннін.

З творчістю Й. Федъко-
вича теми Італії вілились в
русло української літерату-
ри віршами й піснями, які
й досі хвилюють читача.
Своєрідно й цікаво описала
в своїх поезіях Італію по-
чатку віку Леся Українка
(1871—1913). Вона була
мужнім і сміливим воїном,
що стояв на позиціях, бли-
зьких до позицій робітни-
чого класу. Високим почут-
тям міжнародної пролетар-
ської солідарності наповни-
ла вона своє поетичне слово.
Ця хвора, змучена туберку-

льозом жінка дала українській літературі справжні шедеври поетичної драми й філософської лірики. На жаль, західноєвропейському читачеві й тепер ще мало відомі твори Лесі Українки, однієї з найцікавіших, якщо не найцікавішої, поетеси нашого віку.

Вона по-своєму, в несподіваних і неповторних аспектах, вміла бачити світ; по-своєму, в своєрідному заломленні, сприймала й розвивала традиції європейської культури, висвітлювала її вічні образи.

Важко, здавалося, знайти ракурс, з якого література не розглядала б вчинки й страждання, турботи і долю таких, сотні й сотні разів відтворюваних у літературі, образів, як Кассандра й Орфей, Іуда і Ієфай, Дон Жуан і Роберт Брюс. А от Леся Українка такі ракурси знайшла й побудувала на них свої поетичні драми, наситивши напруженим актуальним змістом класичні лінії і форми. Під плащем Орфея і тунікою Кассандри, під панцирем Брюса й колетом Дон Жуана б'ється живе палке серце сучасника, який, відчуваючи поза собою багате й складне минуле, не озирається на нього, а допитливо вдивляється в прийдешнє, вірячи в перемогу людяністі. Такі й вірші Лесі Українки про Італію, де вона жила 1903 року. Добре знаючи італійську мову, перекладаючи італійських письменників і публікуючи статті про італійську літературу (про Д'Аннунціо, Аду Негрі, Антоніо Фогаццаро), поетеса намагалась проникнути в народне життя тогочасної Італії, чуйно дослухалась до народної італійської мови. Не як туристка, що за стандартним каталогом красот оцінює країну, а як однодумець і соратник у визвольній боротьбі, пише Леся Українка про задимлені квартали фабричної Генуї у вірші «Дим»,

написаному ще 1903 року, але який і зараз вражає своїм палким інтернаціональним почуттям.

А ось інший вірш, що є ніби озиранням назад, на Данітівські часи. Як багато і як чудово написано про Данте всіма мовами світу! Але українська поетеса проглашає нову, свою власну стежину до величної і, здавалося б, з усіх боків обхіденої й оглянутої постаті гіганта. Вона нагадала нам про Джеммі Донаті — дружину Данте, ім'я якої, померхле в сяйві Beatrіче, було відоме хіба лише вузькому колу істориків. Мудрою і ніжною, доброю жіночою людяністю перейнято цей твір поетеси.

Згаданими віршами Лесі Українки аж ніяк не вичерпуються італійські мотиви у творчості славетної української поетеси, яка разом з Іваном Франком свого часу багато зробила, щоб ознайомити український народ із скарбницею італійської літератури.

З боку італійців у першому ряду людей, які прагнули познайомити італійського читача з творами й творцями української літератури, треба назвати імена Анджело Де Губернатіса і професора Чамполі. Де Губернатіс, відомий свого часу славіст, листувався з М. Драгомановим, просив у нього матеріали про українських письменників, насамперед про Т. Шевченка, і сприяв тому, що ще 1873 року в журналі «Ревіста Еуропеа» з'явилась стаття М. Драгоманова про українську літературу, — чи не перша в Італії ширша інформація про цю пишну гілку слов'янських літератур. В тому ж журналі «Ревіста Еуропеа» 1875 року з'явилася докладна рецензія на книгу Драгоманова «Історичні пісні малоруського народу». Як в цій статті, так і в повідомленні (надрукованому 1874 року) про археологічний

конгрес у Києві, значне місце було приділено захопленій оцінці українських історичних пісень та дум. В статті висловлювалась впевненість у неминучості швидкого розвитку української національної культури. В «Ревіста Еуропеа» і в наступні роки друкувалися статті про українську літературу. Журнал привернув читачеву увагу до одного з перших перекладів Шевченка в Італії, зробленого П. Е. Паволіні і надрукованого в збірці «Вірші угорського, сучасного грецького й малоросійського народів» (Венеція, 1889 р.). Про свій переклад Паволіні писав: «Поезія Шевченка чинить опір перекладанню. Природні й могутні степові квіти, пересаджені в наші сади, втрачають барви й аромат. Поезія Шевченка дає насолоду насамперед в орігіналі».

Серед інших перекладацьких спроб слід відзначити підготовану 1926 року Младою Липовецькою й Чезаре Меано збірку Шевченкових віршів і поем — «Тарасова ніч», «Перебендя», «Кавказ», — яка так і не була видана. На сучасність покладається завдання донести до італійського читача своєрідність і могутність великого українського поета.

У згадуваному журналі «Ревіста Еуропеа» надруковано статтю й про славнозвісного українського народного співця Остапа Вересая. Автор статті Софія Де Губернатіс назвала Вересая «останнім слов'янським рапсодом», що, на щастя, виявилось вельми невірним пророцтвом.

Багато зроблено в галузі популяризації й вивчення слов'янських літератур професором Чамполі. Йому належить докладний огляд української літератури, опублікований 1889 року в журналі «Літературе славе».

Благородний труд Чампо-

лі продовжив один з найвидатніших славістів Італії, наш сучасник професор Еторе Ло Гатто. Нещодавно він гостював у нас на Україні й тепер працює над перекладом поезії Шевченка, що для італійської літератури повинно стати такою ж визначною подією, як його близькучі переклади Грибоедовської комедії, Пушкінського «Євгенія Онегіна» й поем Некрасова. Ло Гатто не вперше зустрічається в своїй самовідданій праці з величиною постаттю геніального поета. 1933 року в «Італійській енциклопедії» було надруковано його статтю про Шевченка, в якій Ло Гатто підкреслював народний, соціальний протестуючий характер Шевченкової поезії, його пов'язаність з життям і думами знедоленного селянства, воднораз за-перечуючи релігійне трактування творчості великого поета-бунтаря.

Що ж принесли останні, особливо повоєнні роки

справі взаємоознайомлення італійської й української літератур? Будьмо ширі — зроблено небагато, зовсім не стільки, скільки б слід зробити. Кілька перекладів з Шевченка, кілька новел В. Стефаника, любовно опрацьованих покійним Сальвіні, переклад італійських віршів Лесі Українки, поодинокі переклади творів українських радянських письменників. Чи не надто мало? На Україні справа стоїть теж не близькуче, але в усякому разі значно краще. Згадуваний переклад Дантового «Пекла» — це прекрасний труд Максима Рильського, здійснений з допомогою Петра Карманського, який вчився й довго жив у Римі. Переклади старого доброго «Декамерона», і нового, досить злого Лампедузового «Гепарда», творів Пратоліні й віршів Квазімодо, Пазоліні, Буттіта, п'ес Гольдоні й Де Філіппо,— список можна було б продовжити, долучивши пе-

реклади, які з'явились у пе-ріодичній пресі. Проте, зроблено все-таки значно менше, ніж того вимагає наш радянський читач, який прагне все глибшого й глибшого пізнання духовних цінностей, створених людством.

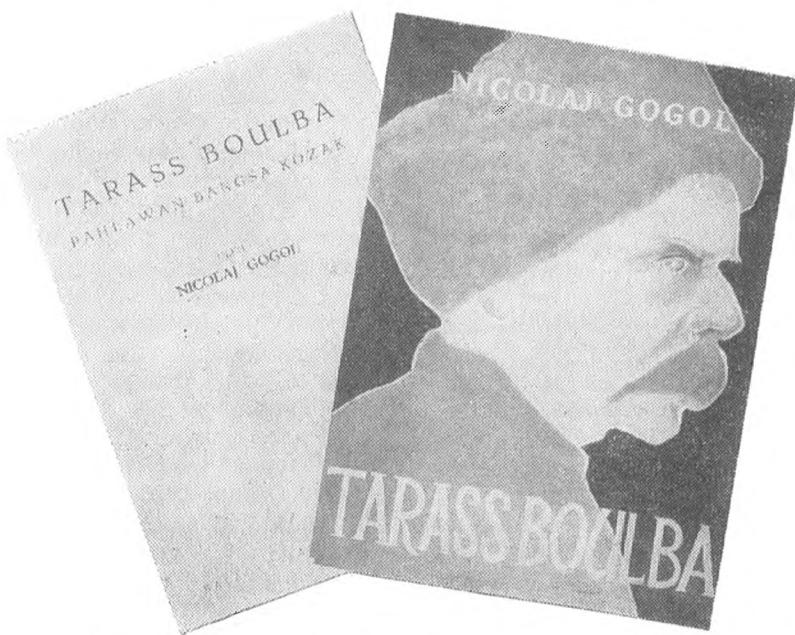
Радянські народи з щирою дружністю ставляться до народу італійського, поважають його творчий геній, збагачують свою культуру скарбами італійського мистецтва, музики, літератури.

Серед братніх народів український народ, шануючи вікодавні традиції, ставиться до великої італійської культури з неослабним інтересом і приязнню.

Ми знаємо, що ця дружба й симпатія — взаємні. Будьмо ж зміцнювати їх, бо вони — непохитна запорука миру. Будьмо ж пам'ятати про значущі й повчальні приклади минулого. Вірші Лесі Українки про Італію — один з таких, незабутніх для українця, прикладів.

„Тарас Бульба“ індонезійською мовою

В Джакартському державному видавництві «Балай Пустака» («Будинок книги») вийшла в перекладі на індонезійську мову повість М. В. Гоголя «Тарас Бульба». Це не перше знайомство жителів Малайського архіпелагу з великим російським письменником. Ім'я Гоголя широко відоме в Індонезійській республіці і користується заслуженою популярністю; про це свідчать великі тиражі перекладів його творів. Це не перша робота перекладача повісті Хатана Аміна,— він також познайомив індонезійського читача із гоголівською «Шинеллю». Твір Гоголя про запорозьких козаків видано з особливою любов'ю. До книжки додано портрет письменника, а також короткий огляд його життя і творчості. Повість ілюстрована художником Зейні.

Переклад невідомого досі в Індонезії твору М. В. Гоголя викликав зrozумілий інтерес широких кіл громадськості. Героїчна епопея, що малює широку картину героїчної національно-візвольної боротьби українського народу проти іноземних поневолювачів, близька і співзвучна « заново народженному у вогні битв», як сказав президент Сукарно, індонезійському народові.

Відомий громадський діяч письменник Петро Кравчук опублікував на сторінках української прогресивної газети «Українське життя», що виходить у Торонто, анотацію на книгу радянського літературознавця професора Є. Шабліовського «Народ і слово Шевченка», яка вийшла друком 1961 р. у Видавництві АН УРСР.

Активного діяча прогресивної української еміграції в Канаді П. Кравчука найбільше цікавлять розділи монографії, присвячені висвітленню національної специфіки творчості велико-го українського поета. Саме на цих питаннях він і зупиняється.

Спираючись на дослідження радянського літературознавця, він відкидає безпідставні твердження буржуазних націоналістичних «шевченкознавців», нібито Т. Г. Шевченко був «виключно національним поетом». «Таке твердження, — зазначає П. Кравчук, — зменшує роль титана української літератури і заперечує його високе місце в світовій літературі».

«Національне — не означає чогось «виключного» і «відрубного», — пише він далі. — Навпаки, національний момент в літературі... не виступає у відриві від інтернаціонального (загальнолюдського). Те ж саме відноситься і до творчості Шевченка, яка є національною за змістом і формою, але водночас має загальнолюдське значення».

П. Кравчук, широко цитуючи працю Є. Шабліовського, захищає від націоналістичних перекручень не

лише літературну спадщину поета, а й саму особу великого Кобзаря.

«Українські буржуазні націоналісти зі шкіри вилазять, — пише Кравчук, — щоб «довести», що Тарас Шевченко ворожо відносився до «всього московського» — тобто російського. Це брехня. Любов Шевченка до рідного народу... не була скерована проти ін-

ших народів... він поставав тільки проти людських кривд, ким би вони не здійснювались».

П. Кравчук вважає, що праця Є. Шабліовського внесла багато нового у висвітлення «народності» і національної своєрідності в творчості Т. Г. Шевченка і пропонує познайомитися з «цінним дослідженням шевченкознавства».

ві обробки цієї революційної пісні.

Заслуговує на увагу історія першої української переробки «Марсельєзи», виконаної одеським народником Л. А. Смоленським. «Марсельєза по-українськи» («Вперед, вперед, сини родини!») була улюбленою піснею в народницьких гуртках. У 1891 р. І. Франко опублікував її в західноукраїнському прогресивному журналі «Народ» з приміткою автора. «Отже й ми сподобилися «с высочайшего соизволения» почути в Петербурзі сю пісню,— писав Л. А. Смоленський,— которую досі чувати тільки за границею, коли хто бував, та слухаючи її палкої музики, ніякovo якось робилося над Невою, підкладаючи під неї слова старого Руже де Ліля. Давай, подумав я грішний,— чи не підійшло б наше вкраїнське слово замість французького. От так зложився сей переклад, котрий посилаю Вам не для його поетичної стійності, а як пам'ятку тої хвилі, коли мое вкраїнське вухо в двірці Олександра ІІ почуло гомін «Марсельєзи».

Ця примітка вимагає пояснення, оскільки дивує, чому російський цар дозволив публічно виконувати революційний гімн. Справа в тому, що царська Росія була в дружніх відносинах з Французькою республікою, офіційним гімном якої була «Марсельєза». Отак «с высочайшего соизволения» Л. А. Смоленський почув «її палку музику». Переобробка одеського народника користувалась широким успіхом, часто перевидавалась. Так, крім журналу «Народ», «Марсельєза по-українськи» була опублікована у календарі «Запорожець» на 1908 р., що з'явився у Коломиї заходами радикальної партії (заснованої І. Франком і М. Павликом), у львівсько-

„Марсельєза“ на Україні

(До 170- річчя з дня створення революційної пісні)

Ніч з 25 на 26 квітня 1792 року. Старовинне французьке місто над Рейном Страсбург. Сплять його жителі. Не спить лише саперний капітан Клод Руже де Ліль, який з 1791 р. служить в рядах французької революційної армії. З дитинства любив він музику, з юних літ писав вірші та романси, а зараз на прохання мера міста повинен написати пісню для Рейнської армії, що наступного дня виступає в похід. Нестримним потоком лягають на папір слова, уста наспівують якусь чудову мелодію... Пісня готова. Хай називається вона «Бойова пісня Рейнської армії».

На другий день вперше залунала ця пісня серед солдатів страсбурзького гарнізону, а далі з ентузіазмом була повторена по всій Франції, щоб разом з марсельєзами увійти в її столицю і одержати нову назву — «Марсельєза». На заклик законодавчих зборів Франції — «Вітчизна у небезпеці» — з усіх боків поспішають у Париж добровольці, щоб стати на захист революційних завоювань народу. Одного липневого дня парижани вітали волонтерів з Марселя, які з великим

піднесенням співали свою бойову пісню:

«Гей, діти рідної країни,
Ходім — настав славетний час!
Бо лютий ворог стяг руїни
Вже розгортає проти нас.
Вам чути, як здаля лунає
Той рев шалених вояків —
Іде, іде проkläта зграя,
Щоб ваших нищити синів.
Громадо, в бій ставай!
До лав, батьки й сини!
Рушай, рушай!
Хай чорна кров напоїть борозни!

Пісня була підхоплена парижанами, і незабаром її можна було почути скрізь — на вулицях, у театрах перед початком вистави, на зборах громадян... З «Марсельєзою» на устах штурмували вони 10 серпня 1792 р. королівський палац Тюїльрі, і після повалення монархії та встановлення Французької республіки вона стала її державним гімном. З цього часу «Марсельєза» — бойова пісня всіх революцій і всіх народів, зброя в руках трудящих.

До «Марсельєзи» часто зверталися найвидатніші композитори XIX ст.— П. Чайковський, Г. Берліоз, Р. Шуман, Р. Вагнер, Ф. Ліст, які залишили ціка-

му збірнику «Робітничі пісні» (1910) та у двох виданнях «Робітничих пісень» («Петроград, 1917»).

Французька «Марсельєза» з незначними переробками стала революційним гімном пролетаріату на Україні. В рукописному відділі Інституту літератури АН УРСР знаходиться цікавий вірш робітника з Сумщини Г. Винника під називою «Воля». В ньому простий робітник розповідає про те, що коли «час прийшов великий биться з ворогами», вони «роздобули не тільки зброю, шаблі та рушниці», але озбройлися ще однією зброєю — «Марсельєзою», такою страшною для «чорних круків» — поневолювачів народу:

Полякались чорні круки:
Бач, як співають?
Хто співати «марсельезу»
Гарно іх навчили?

Після повалення самодержавства у лютому 1917 р. Тимчасовий уряд зробив спробу відібрати цю страшну зброю з рук народу і зробити «Марсельезу» державним гімном. Відповідю на це була поява нових варіантів «робітничих марсельез». Так, зокрема, у харківській газеті «Пролетарій» від 4. X. 1917 р. надрукована «Пролетарская марсельеза», а в «Донецком пролетарии» — «Наша марсельеза» О. Бірюкова (25.VIII-1917 р.) і «Шахтерская марсельеза» Донецького Барда (псевдонім I. Семенцова; 23.XI.1917). Проте найбільш популярним, що виходив поза межі певної області, був новий український текст «Марсельези» — «Над залитою кров'ю землею» (вперше опубліковано в Києві в 1919 р. у збірнику «Робіт-

ничі визвольні пісні»). Він цікавий тим, що в ньому адресується заклик до пролетаріату як до єдиної рушійної сили революції:

Гей, пролетарство, щільніше в ряди!
Кров'ю за кров всім тиранам!
Тільки смертю платімо за рани,
Тільки смертю ми знищимо катів!

У той час, коли на Східній Україні остаточно встановилася Радянська влада, в Галичині й Буковині, окупованих панською Польщею і боярською Румунією, український народ продовжував боротьбу проти національного й соціального поневолення. У цій запеклій боротьбі робітники беруть на своє озброєння революційні пісні, зокрема, «Марсельезу». В чернівецькому «Співанику робочих» (1920) С. Аннюта (псевдонім С. Канюки) надрукував три куплети своєї «Марсельези робочих», а пізніше в газетах «Воля народу» і «Робітник» (Чернівці, 1921) — повністю всю пісню. Це ще раз підтверджує, яке велике значення мала «Марсельеза» на Україні. Вона стала найпоширенішою революційною піснею пролетаріату. З нею виходили робітники на першотравневі демонстрації (наприклад, у Чернівцях в 1929 р.), її пристрасні слова лунали у дні страйків...

«Бойову пісню Рейнської армії» Руже де Ліля перекладали на українську мову відомі поети, зокрема, Микола Вороний (уривок з його перекладу ми навели на початку статті) та Микола Терещенко. Нагадаємо, що французький вченій Альфред Рамбо (1842—1905) у своїй монографії «Епічна Русь» порівняв українську народну думу про

Хмельницького і Барабаша з «Марсельезою»!

Тема «Марсельези» як символ боротьби за право простого народу, як символ перемоги трудящих над старим світом нерівності й експлуатації звучить у творах українських письменників кінця XIX — поч. ХХ ст. Так, у вірші «Наш стяг» відома західноукраїнська поетеса У. Кравченко ще в 1891 р. писала:

Наш стяг, як маків цвіт, палає
Наш стяг на бою шлях зове;
Хай марсельеза залунає,
Нас в край обіцяний веде!

Для Лесі Українки мотив з «Марсельези» асоціюється з днем перемоги, з днем визволення народу. У своїх «Піснях про волю», написаних 1 липня 1905 р., геніальна поетеса чудово передала сподівання народні:

Чого марсельську пісню чути?
Хіба день слави вже настав?
Хіба розірвані всі путі?
Хіба тиран вже з трону впав?

1 листопада 1918 р. буковинський поет Микола Марфієвич написав «Похідну пісню», що зразу ж була надрукована. Буковинська молодь виконувала її на мотив «Марсельези». В ній зустрічаємо певні текстуальні збіги з текстом «Марсельези по-українськи», що вказує на поширеність і на Буковині переробки Л. А. Смоленського. Про популяреність «Марсельези» на Україні промовляє ще один факт. Г'еса «Родина щіткарів» українського радянського письменника Мирослава Ірчана закінчується вуличною демонстрацією, під час якої робітники з піднесеним співають «Марсельезу».

В. ПОЛЕСЬКИЙ

ЗНАЙОМСТВО

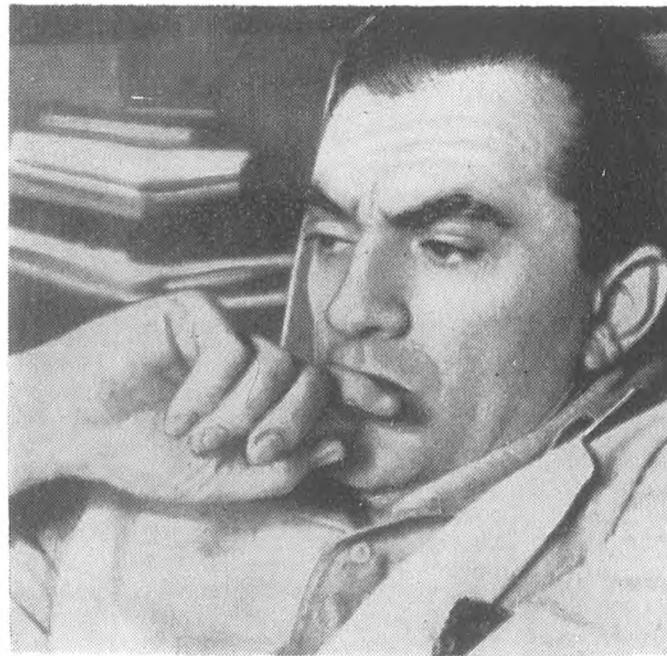
З ЛУКІНО ВІСКОНТІ

Лукіно Вісконті до творчої зрілості йшов крізь роки шукань і нелегких роздумів. На формуванні його характеру не міг не позначитися, з одного боку, вплив традицій його класу — він належав до одного з старовинних родів італійської аристократії, а з другого — бурхливе, напружене життя епохи.

Лукіно Вісконті був шістнадцятирічним юнаком — він народився 1906 року, — коли по бруківці італійських міст загупали чоботи фашистів. У той час молодий аристократ у своєму старовинному міланському палаццо здобував класичну освіту: він вивчав світову літературу, вчився грati на віолончелі, малював, захоплювався кінним спортом. До кола його приятелів належало кілька кіномитців, і Вісконті мріяв стати художником кіно.

Думка про власний фільм з'явилася у нього вперше, коли йому було вже 30 років. Разом з продюсером

Габріелем Паскалем він збирався знімати в Англії фільм за оповіданням Флобера «Листопад». Але з цього нічого не вийшло. В Парижі він познайомився з відомим режисером Жаном Ренуаром. Це було саме тоді, коли той провадив підготовку до зйомок фільму «Прогулянка за місто». Вісконті став його третім асистентом. Йому пощастило: творче хрещення молодого митця відбулося у знаменний час. Париж другої половини 30-х років — це Париж Народного фронту, а Ренуар у цей період — активний його учасник. Саме тоді ним були створені такі картини, як «Велика ілюзія», що пропагувала ідею міжнародної солідарності трудящих, та «Марсельєза» — гімн французької буржуазній революції 1789 року. «Людина завжди у когось вчиться... Ренуар мав на мене величезний вплив», — пригадував пізніше Вісконті. А Ренуар його вчив, що людина всім зо-

Лукіно Вісконті

бов'язана землі, яка її годує, життєвим умовам, що формують її тіло й мозок, пейзажам, які у неї завжди перед очима. Він говорив: «Фільм не може бути ні історичним, ні сучасним, — тільки актуальним».

Можна подумати, що ці слова вийшли з-під пера молодих італійських журналістів, які на початку 30-х років групувалися навколо міланського журналу «Сінема». Там, формулюючи основи реалізму в кіно, вони проголосили війну фільмам так званих «білих телефонів». Це були всесвітньовідомі зараз діячі кіно Джузеппе Де Сантіс, Маріо Аліката, Карло Лідзані, Мікельянджело Антоніоні, Джанні Пуччині, а пізніше — Чезаре Дзаваттіні і Вітторіо Де Сіка. Іхнім вчителем був Умберто Барбаро.

Паризькі враження навчили Вісконті по-новому оцінювати італійську дійсність. Цілком природно, що він став своїм у середовищі цієї творчої молоді.

Надто настирливо долинали з вулиць відгомони «спорса гуегга»,¹ надто ве-

¹ Брудної війни.

лика безодня пролягла між панівною ідеологією і дійсністю, щоб він міг залишатися в башті із слонової кістки, бездумно фліртуючи з музами. «Прийшла війна, з війною Опір, а з Опором постали всі італійські проблеми, від соціального устрою до проблем культури і моралі», — формулює сьогодні Вісконті своє ставлення до тогочасної дійсності.

Знайомство з творами Франческо Де Санктіса, Джованні Верги, Еліо Вітторіні, російських класиків відіграло в його духовному житті надзвичайно важливу роль. І якщо до цього додати доскональне вивчення і цілковите прийняття політичного заповіту замученого фашистами засновника Комуністичної партії Італії Антоніо Грамші — стане зрозумілим, як формувався світогляд Вісконті.

Він був першим, хто реалізував відважні мрії і теорії своїх молодих друзів по журналу «Сінема». У 1942 році Вісконті зняв фільм «Одерджимість». Це був маніфест нової італійської школи кіно. Таким чином непомітно для себе митець став «батьком» післявоєнного італійського реалістично-

го кінематографу, що увійшов в історію кіно під назвою неorealізму.

«Одерджимість» була витонченою кристалізацією думок про фільм без прикрас, без брехні, про фільм правди і реальності. Історія жінки, яка доводить коханця до вбивства свого чоловіка, відступає тут на задній план перед картинами, незвичайними для італійського кіно того часу. Фашистська Італія 20-х років: безробіття, виснажені, втомлені люди, невпевненість у завтрашньому дні і гіркота від вчорашинього, і в центрі усього цього доля безробітного поденника. Голодний, бреде він по піщаних дюнах без надії і віри, марно намагаючись зберегти своє кохання.

Що залишилось у цьому фільмі — маніфесті реалізму від його літературної першооснови — роману американського письменника Джейлеса Кейні «Поштар завжди дзвонить двічі»? Його «любовний трикутник» потонув тут під тягарем італійської біди, його американський спосіб мислення розтанув під могутнім впливом ідей визволення Італії. Зрозуміло, що «Одержи-

мість» цензура пропустити не могла. Обрізана, спотворена копія демонструвалася лише протягом кількох місяців. Потім фашисти заборонили її зовсім.

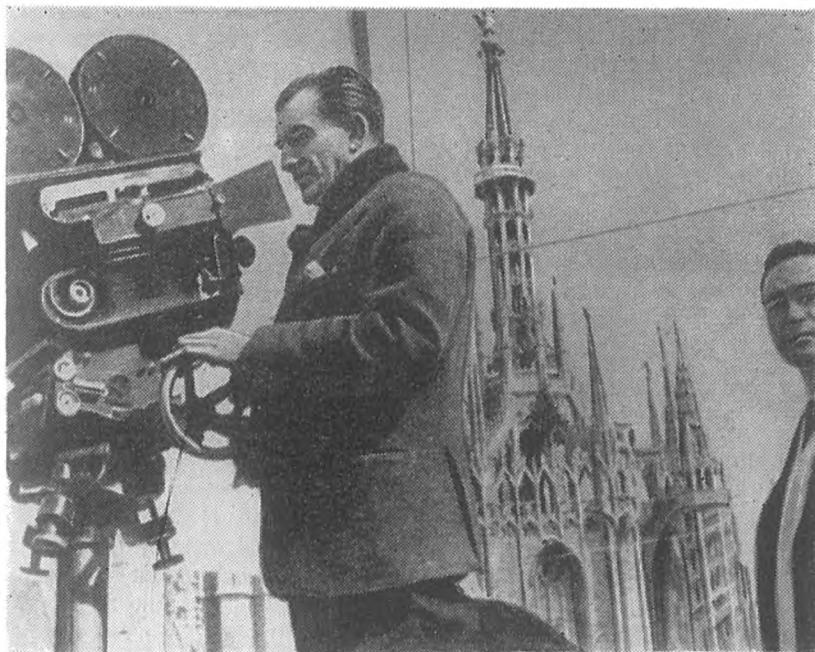
Незабаром за участь у антифашистському русі Вісконті було заарештовано і засуджено до страти. Врятував режисера в останню хвилину лише його аристократичний рід.

Б основу наступного фільму «Рензіон Ольтемаре», який Вісконті планував поставити у 1946 році, мали лягти враження і переживання автора під час перев'язання у фашистському ув'язненні. Але і в новій італійській республіці, урочисто проголошений 18 червня 1946 року, існувала цензура. Цікавий сценарій, написаний Вісконті, викривав не лише дії гестапівців, але й іх італійських поплічників. Це декому прийшлося не до смаку. «Всі боялися,— говорив режисер,— що історія, яка спиралася на факти кривавої дійсності, не сподобається тим, хто мав течі інше відношення до неї і хто прагнув, щоб все якнайшвидше забулося».

Відхилення антифашистського сценарію було жорстоким розчаруванням для людини, яка вірила, що з поразкою фашизму змінилися і основи італійського життя, особливо для митця, який хотів сприяти цим змінам своєю творчістю.

Вісконті залишає роботу в кіно. Тепер він захопився театром. У Римі він здійснює постановки «Антігони» Ануя, «Страшних родичів» Ж. Кокто, «Пекло — чорне і біле» Сартра, «Тютюновий шлях» за Колдуеллом, «П'яту колону» Хемінгуея.

Театральна творчість Вісконті є творчістю рέжисера-диктатора. Він підкоряє своїх волі все — не лише акторів, але й саму п'єсу, який часто надає зовсім нової форми. Так, він ставить

Лукіно Вісконті під час зйомок фільму «Рокко та його брати».

«Як вам це сподобається!» Шекспіра як балет, «Медею» Евріліда оживляє грубуватим реалізмом. У всі свої роботи він, як правило, вносить елемент гострої полеміки.

Твори Вісконти народжуються після великої підготовчої роботи, безконечних репетицій, всебічного обговорення деталей. Кожен актор мусить досконало знати свою роль, грati без суфлера. Важливим компонентом спектаклю є музика, якій надається драматична функція, суворо продумані декорації. На перший погляд, ця скрупульозна розробка може здатись абсурдною. У деяких режисерів такий стиль роботи призводить до манірності і формалізму. Але пристрасний інтерес Вісконти до взятої теми (він не ставить і не знімає нічого, що його мало цікавить), всебічна освіченість у поєднанні з бездоганним художнім смаком надають його творам безпосередності й життєвості.

В найкращих фільмах Вісконти «Земля дрижить» і «Рокко та його брати» не має й грана творчої холодності й штучності. Ці зрілі, полемічні і глибоко людяні твори могли бути створені тільки художником-борцем.

У 1948 році Вісконти завершує роботу над фільмом «Земля дрижить». Тема цього твору підказана так званим «південним питанням», однією, як пише Вісконти, «з найважливіших проблем італійської дійсності, що має глибоке історичне коріння». Це проблема економічної, соціальної, політичної і культурної відсталості Південної Італії, де і тепер панують неймовірні злідні і процвітає жахлива феодальна експлуатація.

До цієї теми, яка згодом стає чи не основною в творчості Вісконти, вперше привернули його увагу романи Джованні Верги — найкрупнішого представника

Кадр з фільму «Рокко та його брати»

веризму — (реалістичного напрямку в італійській літературі кінця XIX — початку ХХ ст.) У кращих творах Верги зображене картина наступу капіталізму в сіцілійському селі 80—90 рр. ХІХ ст.

Рибалка Антоні Валастро у фільмі «Земля дрижить» такий же нещасний як Антоні в романі Верги «Сім'я Малаволья». Стихійний бунт Валастро завершується поразкою тим більш жорстою, що його вороги — це вже не дрібні спекулянти і лихварі, які колись розорили сім'ю Малавольї, а сучасні крупні капіталісти.

Вісконти здійснює вільну екранізацію роману Верги. Як і в «Одергимості», а пізніше в «Нatalі», сюжет для нього був лише основою, на якій він будував сценарій. Власне кажучи, так виникав новий твір, що своїми художніми якостями не поступається першоджерелу. Саме екранізуючи твори Верги, Вісконти прийшов до матеріалізму Грамші.

«Міфологічне світосприймання, яким пройняті романы Верги, вже не задоволяє мене,— пише Вісконти, ніби оглядаючись на пройдений шлях.— Я відчував настійну потребу з'ясувати, яким є історичне, економіч-

не та соціальне коріння трагедії, що її переживає наш Південь. Грамші вразив мене гостротою свого історичного і політичного аналізу. В його роботах я знайшов пояснення характерних особливостей Південної Італії, які є наслідком глибокого соціального розриву між Півднем і Північчю, що перетворив Південь на справжній колоніальний ринок для пануючих класів Півночі. Я знайшов у працях Грамші, засновника Італійської Комуністичної партії, те, чого нема в жодному іншому дослідженні, присвяченому проблемам Півдня: вказівку на реальні практичні рішення цих проблем в світлі загальної проблеми — єдності нашої країни. Рішення, яке дасть союз між робітниками Півночі і селянами Півдня в боротьбі проти влади аграрно-індустриального капіталістичного блоку.

Режисерові можна було б зробити закид, що фільм «Земля дрижить» кінчається поразкою рибалок. Але справа в тому, що він був задуманий тільки як перша серія капітальної трилогії. У двох наступних частинах боротьба рибалок мала закінчитись перемогою. Всією трилогією Вісконти хотів

показати, що повстання робітників на сірчаних рудниках і боротьба селян за землю оновлюють Сіцілію, що, тільки об'єднавши свої зусилля, пролетарі можуть відстоювати свої права.

Але ці дві серії так і залишилися сценаріями, не втіленими в життя. Продюсери відмовляли в коштах, і Вісконті не закінчив трилогії.

«Земля дрижить» є одним з найвидатніших творів італійської кінематографії. Цей критичний твір в гостро полемічному дусі прославляє людську гідність. А з точки зору художньої форми — це фільм новаторський, справжнє стилістичне відкриття.

Проте правлячі кола зробили все, щоб фільм не здобув визнання, не був відзначений на фестивалі у Венеції. В кінотеатрах демонструвалася лише дуже порізана копія.

Вісконті болюче переживав таке ставлення до свого найулюбленішого дітища. І коли того ж року цензура знов не пропустила сценарій фільму «Весільний процес» (в резолюції цензора значиться, що фільм може розпалити класову ворожнечу) Вісконті майже десятиріччя не торкався сучасної тематики.

Тільки 1960 року Вісконті зняв «Рокко і його братів», який кінокритика вважає другою серією фільму «Земля дрижить».

Основна ідея «Рокко» подана відразу ж в експозиції — одній з кращих сцен фільму. Мати, бідна селянка, приїздить з чотирма синами до великого міста. Ось вона стоїть, одягнена в чорне, на пероні, тулячи до себе своїх дітей, а навколо

ллється потік байдужих за-клопотаних людей, які не звертають на них ніякої уваги. Розарія залишила рідний південний, звідки її погнали злідні. Вона хоче знайти на півночі, в Мілані, щастя для своїх дітей.

Як бачимо, Вісконті знову звертається до однієї з найпекучіших проблем сучасної Італії — до проблеми крайньої відсталості і жорстоких зліднів південних областей країни. І якщо в «Землі» Вісконті лише порушує тему боротьби трудівників за свої права, то в «Рокко» дуже конкретно вирішує питання про перспективи цієї боротьби. Митець вірить в кінцеву перемогу своїх героїв, для нього ця перемога — історична закономірність.

«Мій фільм,— казав Вісконті,— хоч і присвячений аналізу взаємовідносин людей, їх психології, призводить глядача до суспільно-значущих і навіть політичних висновків. Фільм «Рокко» символічний і відображає мое ставлення до проблеми Південної Італії. Чіро, один з героїв фільму, говорить молодшому брату про майбутнє рідного краю, і це майбутнє малоється, по суті, таким, яким його бачив Грамші».

Після демонстрації фільму на фестивалі у Венеції 1960 року навколо нього розпалилися гострі суперечки. Під тиском керівників християнсько-демократичної партії, діячів католицького кіноцентру фільм демонстративно був позбавлений премії. Громадськість сприйняла це як прояв кричущої несправедливості, а масовий італійський глядач зустрів фільм з великом ентузіазмом.

Протягом 1948—1960 ро-

ків Вісконті поставив іще три фільми: «Найвродливіша» (1951 р.), «Почуття» (1956 р.) і «Наталя» («Білі ночі», 1957). Всі ці фільми далекі від актуальних проблем сучасності, але і в них видно руку талановитого майстра.

У картині «Найвродливіша», знайомій радянському глядачеві, прекрасно відтворила роль матері, яка всіма силами бореться за щастя своєї дитини, видатна італійська актриса Анна Маньяні.

Знімаючи фільм «Почуття», Вісконті змущений був піти на деякий компроміс з цензурою, але це був компроміс тільки удаваний. Вісконті все-таки спромігся сказати у цьому фільмі те, що хотів. Захищаючись від цензури, він одягнув своїх героїв у історичні костюми, і на їх долі виразно показав розклад землевласників та буржуазії.

Тепер Вісконті працює над екранізацією романа Лампедузи «Гепард». Як заявив недавно режисер, «глядач побачить Сіцілію такою, як вона зображенна у романі — напівсонною, застиглою країною, зі зліднями, зловживанням, обуренням — словом, Сіцілію, яка дала нам фільм «Земля дрижить».

Вісконті — зрілий художник, що оспівує людину і життя. Італійський комуніст Уго Казерагі сказав про нього: «Перед нами митець, який завжди був непримиреним правдолюбцем, безстрашним борцем проти всякої пригноблення і лицемірства».

(За матеріалами зарубіжної преси).

Сенегальський письменник
СЕМБЕН УСМАН:

СВІЖИЙ ВІТЕР НАД СВІТОМ

На стіні номера московського готелю висить кольоровий фотопортрет людини, відомої всьому світу. Тонке, нервове обличчя, темна шкіра, невелика чорна борідка; крізь скельця окулярів дивляться глибокі, розумні, проникливі очі великого африканця Патріса Лумумби.

— Я не розлучаюся з ним ні на день,— каже, вказуючи на портрет, наш співрозмовник.— От прибув до Москви і відразу прикріпив портрет до стіни. А минулого року він мандрував разом зі мною по двадцяти двох африканських країнах, які мені довелося пройти пішки. Патріса Лумумбу я особисто добре знав, і він завжди зі мною, як вічно живий образ Африки, що визволяється від гніту...

Ім'я нашого гостя, відомого сенегальського письменника Сембена Усмана добре знає радянський читач. Роман Усмана «Вітчизно моя, прекрасний мій народе!» («Син Сенегалу»), що змальовує геройну боротьбу африканців проти колонізаторів, витримав у нас два видання. Написаний на високому художньому рівні, роман цікавий ще й тим, що це взагалі один з перших прозових творів про Африку, автор якого — негритянський письменник. Перу Сембена Усмана належить також роман «Чорний докер» і ряд новел. Деякі з них друкувалися в радянських журналах.

Ми просимо Усмана розповісти про себе. Наш співрозмовник скупий на слова. Йому 39 років, народився в Сенегалі, жив деякий час у Франції, в роки другої світової війни воював у Африці і на європейських фронтах, змінив багато професій: був рибалкою, каменярем, докером. Зараз живе в Дакарі, де до останнього часу працював то гідом, то шофером.

— Адже на літературний заробіток у нас не проживеш,— з сумною посмішкою зауважує він.

Прогресивний негритянський письменник приїхав до СРСР не вперше. 1957 року він був делегатом від Сенегалу на VI Всеєвропейському фестивалі молоді та студентів у Москві, наступного, 1958 року брав участь в конференції письменників країн Азії та Африки в Ташкенті.

— Я щасливий,— підкреслює Усман,— що дух Ташкента з новою силою виявився в Каїрі, де недавно збралися передові письменники Азії та Африки. Вони ще раз підтвердили готовність віддати своє перо, свій талант, підпорядкувати свою громадську діяльність викриттю расизму і людиноненависництва, великій справі остаточного звільнення народів з-під ярма колоніалізму.

Письменник з жалем говорить про те, що нагальні справи не дозволили йому взяти безпосередню участь в Каїрській конференції, але він весь час почував себе її заочним делегатом. Що ж це за нагальні справи?

— Поїздка до Москви,— відповідає Сембен Усман.— Мій нинішній приїзд зумовлений не тільки любов'ю до Радянської країни і бажанням ще раз побувати серед

радянських людей. Є у мене і цілком конкретна мета. Хочете знати — яка? Кіно!

Письменник пояснює, що в Сенегалі переважна більшість населення поки що, на жаль, неписьменна. Це результат тривалого французького панування, від якого молода Сенегальська Республіка тільки почала звільнитися. В таких умовах особливого значення набирає кіномистецтво, доступне для всіх верств населення. Та екрані африканських кінотеатрів заполонили низькопробні французькі й голлівудські картини.

— Я вібачаємо своє завдання в тому,— підкреслює наш співрозмовник,— щоб своєю працею сприяти створенню національної сенегальської кінематографії. Я хочу, щоб на наших екранах демонструвалися чесні, правдиві фільми, які закликали б народи Африки до боротьби проти своїх поневолювачів, до активної участі в боротьбі за мир в усюму світі. Куди мені було їхати вчитися кіномистецтва? Звичайно, в СРСР, де народились такі видатні фільми, як «Броненосець Потьомкін», «Доля людини» та багато інших. Радянський Союз — країна найпередовішого кіномистецтва і вчитися треба тільки тут.

Так, Сембен Усман в СРСР вчитися. Щоденно, з акуратністю і сумлінністю, яким міг би позаздрити найдисциплінованіший студент, він вирушає зранку на московські кіностудії. Тут письменник проводить цілі дні, вивчає все, від будови кінокамери і техніки зйомок до роботи над сценарієм. Йому активно допомагають працівники студій, режисери, оператори. Одночасно Сембен Усман закінчує другий том своєї трилогії «Харматан».

— Що означає цей заголовок, про що розповідає трилогія?

— Харматан — це жорсткий, палючий вітер, що часом дме в Африці. Від нього запікаються уста, тріскають меблі, одне слово, це дуже поганий вітер. Він дув саме тоді, коли французькі колонізатори випробовували в Сахарі свою першу атомну бомбу.

— В трилогії,— говорить далі Сембен Усман,— мені хочеться показати, як уярмлені народи Африки борються за своє остаточне визволення від колонізаторів, борються проти всіх і всяких харматанів. Перший том трилогії має вийти незабаром у Франції, робота над другим успішно йде тут, у Москві.

— Сенегальська література,— говорить на закінченні Сембен Усман,— крім, звичайно, фольклорної творчості, ще дуже молода, вона робить перші кроки. Але в світі все йде вперед. Я вірю в майбутнє своєї вітчизни і її літератури. Хай ще дастесь взнаки злій харматан, але весь світ вже відчуває могутній подих свіжого вітру.

УЛЬЯМ Л. ШІРЕР

“Загибель богів”

20 квітня 1945 року, в день свого 56-річчя, Гітлер збирався покинути Берлін і податися до Оберзальцберга, щоб перетворити легендарну фортецю «Барбаросса» на останній бастіон Третього рейху. Більшість відповідальних чиновників залишили столицю, яка вже перебувала в зоні дій радянських військ, і втікли на машинах, навантажених архівними документами та переляканими родичами. Сам фюрер вислав майже всіх своїх штабних офіцерів до Берхтесгадена десять днів тому. Вони мали підготувати альпійську резиденцію «Бергхоф» до його приїзду.

Але йому вже не судилося будь-коли побачити ці місця. Кінець наблизався дуже швидко. Радянська Армія і американці підступили з обох боків до Ельби. Англійці стояли під Гамбургом і Бременом, загрожували відрізати окуповану Данію.

В Італії було визволено Болонью, а з'єднання союзників, якими командував генерал Александр, захопили Паданську рівнину. Радянські війська, взявши Віденсь, наступали вверх по Дунаю, а 3-я американська армія підходила з протилежно-

«Загибель богів» — назва останньої частини тетralогії Р. Вагнера «Кільце Нібелунгів».

го боку, щоб зустрітися з росіянами на батьківщині Гітлера, в місті Лінці в Австрії. Нюрнберг, де вже під час війни німці збудували великий стадіон і зал, маючи на меті зробити це стародавнє місто столицею націстської партії, був оточений. Частини 7 американської армії швидко пройшли повз нього в напрямку Мюнхена — колиски націзму. До Берліна вже долинав гуркіт важкої радянської артилерії.

Свою останню подорож до Растенбурга у Східній Пруссії Гітлер зробив 20 листопада. У зв'язку з наближенням росіян він повернувся до Берліна, де з початку війни проти Радянського Союзу бував мало. 10 грудня він з'явився у своєму бункері на заході країни, поблизу Бад-Наугейма, звідки спробував керувати воєнними операціями в Арденах. Після понесеної поразки він 16 січня повернувся до столиці. Підземний бункер, розташований під руїнами імперської канцелярії, був його останнім притулком.

З 20 липня 1944 року, часу замаху на нього, Гітлер боявся усього і всіх, навіть своїх старих товаришів. Одній із своїх секретарок він говорив: «Всі брешуть. Ні кому не можна довіряти, всі мене зраджують. Огидно... Якщо зі мною щось трапиться, німці залишаться без вождя. Я не маю наступника: Гесс — божевільний, Герінг втратив популярність у народі, Гіммлера відхилила партія, та, зрештою, він цілковито позбавлений артистичної жилки. Дбайте самі про моого наступника».

Час і справді був не дуже слушний для визначення наступника, але націсти ставилися до цього надзвичайно серйозно, цим займався не тільки Гітлер. Охочих взяти на себе роль наступника не бракувало. Незважаючи на неминуче наближення остаточної поразки — радянські війська були вже коло брами Берліна — Гітлер, як і його найфанатичніші послідовники, особливо Геббельс, сподівалися на якесь чудо, що станеться в останню хвилину.

Одного вечора, на початку квітня, Геббельс прочитав Гітлеру розділ з «Історії Фрідріха Великого» Карлайля, в якому йшлося про найчорніші дні Семирічної війни, коли приголомшений поразками король заявив своїм міністрам, що накладе на себе руки, якщо до 15 квітня хід війни не зміниться.

Тема була актуальна і безумовно Геббельс цю актуальність підкреслив. «Відважний королю! — читав Геббельс. — Ще трохи терпіння. Поразкам незабаром буде

покладено край. Сонце успіхів вже визирнуло із-за хмар і засяє для тебе. 12 квітня померла імператриця. Це було чудо, яке врятувало бранденбурзьку династію¹.

Онак піднісши духом — за допомогою британського джерела! — Гітлер наказав зробити виписки з двох гороскопів, склаваних Гіммлером у архівах. Один з них був гороскопом фюрера на 30 січня 1933 року — день приходу його до влади, другий — гороскопом Веймарської республіки, складеним невідомим астрологом 9 листопада 1918 року, в день її народження. Дивна річ! Обидва гороскопи провіщали початок війни у 1939 році, перемоги до 1941, потім ряд поразок, тяжкі випробування на початку 1945 року, особливо в першій половині квітня. Згадувалося про кілька незначних перемог наприкінці місяця, далі спокій аж до серпня і мир в тому ж місяці. Протягом наступних трьох років Німеччина мала пережити тяжкі дні і знову відродитися після 1948 року...

6 квітня, надиханий книгою Карлейля і «дивними» віщуваннями, до відступаючих німецьких військ звернувся з промовою Геббельс: «Справжньою ознакою генія є прозорливість і передбачення наступних змін. Фюрер заявив, що цього року карта війни зміниться. Доля послала нам цю людину, щоб ми в дні тяжких внутрішніх і зовнішніх випробувань могли бути свідками чуда».

Менш ніж через тиждень, 12 квітня, Геббельс увірував, що час чуда настав. Однак увесь день надходили погані вісті. Американці захопили автостраду Дессау — Берлін, і німецьке командування наказало негайно знищити два останніх порохових заводи, розташованих поблизу. Звідси німецькі війська вже не могли одержувати боєприпасів.

Увечері всі зібралися в бункері, і Геббельс зачитав такі свої тези: «За логікою історії зміни були близькі і неминучі. Тепер, так само як і під час Семилітньої війни, нам допоможе чудо».

— А яка імператриця помре тепер? — спитав хтось з офіцерів. Цього запитання Геббельс, очевидно, не чекав.

— Доля припускає всякі гіпотези, — відказав він по паузі.

Коли пізно ввечері Геббельс повернувся до Берліна, столиця палала після чергового нальоту союзницької авіації. Руїни імперської канцелярії і готель «Адлон» біля Бранденбурзьких воріт були охоплені по-лум'ям. На сходах будинку міністерства

¹ Йдеться про події 1761 року, коли померла російська імператриця Єлизавета Петрівна. Її наступник Петро III, який плаzuвав перед прусською воєнною, припинив ведення Семирічної війни, в ході якої російські війська завдали нищівної поразки армії Фрідріха II і зайняли Берлін. Отже, смерть Єлизавети Петрівни врятувала Пруссію від розгрому.

пропаганди Геббельса зустрів його секретар:

— Помер Рузвелт!

Тоді в світлі полум'я можна було побачити, як прояснило обличчя міністра.

— Принести найкращого шампанського, — заволав він, — і негайно з'єднати мене з фюрером!

У глибині бункера, по другий бік алеї, Гітлер чекав на кінець повітряного нальоту. Він взяв трубку.

— Мій фюрер! — долинув голос Геббельса. — Поздоровляю! Помер Рузвелт! Зірки обіцяють, що друга половина квітня принесе перелом. Сьогодні п'ятниця тринадцятої (було вже опівночі). Це перелом!

Нам невідома реакція Гітлера, але знаючи, як на нього вплинули пророкування гороскопів і книга Карлейля, можна собі її уявити. Що ж до Геббельса, то він був, як розповідав секретар, «в екстазі».

Граф Шверін фон Крозіг був у подібному ж настрої. Коли задзвонив до нього секретар Геббельса, він, як свідчить його щоденник, вигукнув: «Це поворот історії! Ми в усьому відчували змахи її крил. Чи не був це той так довго очікуваний момент, коли мало повернутися колесо фортуни?»

Наступного ранку Крозіг подзвонив до Геббельса (граф з гордістю занотовує це в щоденнику) і поздоровив його. Вирішивши, що цього недосить, Крозіг надіслав йому ще й листа, в якому оцінював смерть Рузвельта, як «божий суд і дар небес».

В цій атмосфері психіатричної клініки, коли навіть такі мініstri, як Крозіг чи Геббельс, вірили в гороскопи і раділи з приводу смерті Рузвельта, трактуючи її як чудо, що мало врятувати Третій рейх, розігрався останній акт.

ОСТАННІСТ РІШЕННЯ

День народження Гітлера 20 квітня прошов спокійно, хоч, як записав у своєму щоденнику начальник штабу військово-повітряних сил генерал Коллер — це був день, багатий на погані вісті з фронтів. Зібралися і старі діячі націстської партії — Герінг, Геббельс, Гіммлер, Ріббентроп і Борман, і військові — Деніц, Кейтель, Йодль і Кребс (новий і останній начальник штабу сухопутних сил). Всі поздоровили фюрера, який, незважаючи на безнадійність становища, був того дня в досить байдурому настрої. Гітлер був переконаний, як сказав він своїм генералам за три дні до цього, що «радянські війська зазнають під Берліном найкривавішої поразки». Генерали були іншої думки і на військовій нараді після урочистого прийому просили Гітлера залишити Берлін і переїхати на південь країни. За день чи два, казали

вони, Радянська Армія відріже останні шляхи в цьому напрямку. Гітлер вагався, він не наважувався прийняти якесь рішення. Чи можна було погодитися з тим, що столиці загрожує армія, знищеннем якої він вихвалявся кілька років тому? Проте він де в чому зробив генералам поступку, поділивши командування на той випадок, якщо Радянська Армія і американці зустрінуться на Ельбі. Адмірал Деніц мав прийняти командування на півночі, а Кессельрінг — на півдні. А втім остаточно це так і не було ухвалено.

Тієї ж ночі Берлін охопила паніка. Втікли «найвірніші» Гіммлер і Герінг. Останній — з караваном вантажних машин, набитих вцілілим в його маєтку добром. Обидва залишали місто, переконані в тому, що їх улюблений фюрер незабаром помре, і вони будуть наступниками.

Однак їм вже не довелося побачити Гітлера, так само як і Ріббентропу, що втік тієї ж ночі.

Гітлер не бажав визнавати своєї поразки. Наступного після іменин дня він нака-

зав генералу СС Штейнеру розпочати контратаку на південних околицях Берліна. Всі здатні воювати чоловіки мали бути кинуті в бій, як і частини наземних підрозділів авіації.

«Офіцери, які берегтимуть людей,— застерігав Гітлер генерала Коллера — представника авіації,— будуть скарані на смерть на світанку. Ви відповідаєте головою за те, що всі без винятку солдати підуть в атаку».

Протягом цього і наступних днів Гітлер нетерпляче чекав відомостей про хід операції. Але ніякої контратаки так і не здійснили: вона існувала лише в хворобливій уяві диктатора. Коли, нарешті, він змушений був це визнати, навколо вже буяло справжнє пекло.

22 квітня розпочався останній етап життя Гітлера. Зранку до третьої години дня він висів на телефоні, чекаючи відомостей про контратаку. Але ніхто про неї нічого й нечув, не помітили її ані літаки генерала Коллера, ані командування сухопутних військ. Ніде не знайдено було і слідів Штейнера та його армії. «Бомба» вибухла на черговій військовій нараді, що відбулася в бункері Гітлера о третій годині дня. Гітлер зажадав відомостей про Штейнера. Ні Кейтель, ні Йодль нічого про нього не знали. Вони мали інші відомості. Вилучення підрозділів для проведення контратаки послабило деякі сектори, і радянські частини вже увійшли до міста.

Цього було занадто. Всі свідки, що залишилися в живих, розповідали про історичний припадок Гітлера. Цілковито втративши здатність володіти собою, він вибухнув страшним гнівом. Він галасував, що всі його зрадили, що усьому прийшов кінець, що його оточує зрада, брехня, боягузство, що він залишається в Берліні і буде особисто керувати обороною столиці Третього рейху. Інші, якщо хочуть, можуть тікати. Він спокійно чекатиме на смерть.

Йому заперечували, запевняли, що є ще надія, тільки б він погодився перебратися на південь, де війська Шернера і Кессельрінга становлять певний резерв. Деніц, який приймав командування північнозахідними групами військ, і Гіммлер, що, як пізніше виявилося, плів уже свої інтриги, по телефону благали Гітлера залишити Берлін. Подзвонив і Ріббентроп, запевняючи, що він готове надзвичайний дипломатичний маневр, який врятує ситуацію. Але Гітлер вже не вірив ні кому, навіть «другому Бісмарку», як в хвилини розчulenня називав свого міністра закордонних справ. Він наполягав на своєму рішенні. Бажаючи показати, що він невблаганий, покликав секретаря і в присутності всіх продиктував комюніке, яке наказав негайно передати

Радянські війська вже були на вулицях Берліна, а Гітлер ще розробляв маячні плани «повернути хід війни»...

Фото П. Бернштейна

по радіо. В ньому він підтверджив, що залишається в Берліні, щоб захищати місто до кінця.

Потім покликав Геббельса і запросив його з дружиною і шістма дітьми переселитися в бункер, бо їх будинок на Вільгельмштрассе був зруйнований. Він зізнав, що принаймні цей фанатичний прибічник залишиться вірним йому до кінця.

Увечері Гітлер викликав Кейтеля і Йодля і наказав їм вирушити на південь, щоб там прийняти командування уцілілими арміями. Обидва генерали, які не розлучалися з фюрером протягом усієї війни, залишили зворушливий опис прощання з Гітлером. Коли Кейтель відмовився кинути його, Гітлер сказав: «Це наказ». Завжди слухняний Кейтель замовк. Але менш раболіпний Йодль намагався заперечувати. Неважаючи на фанатичну віру в фюрера, він дотримувався ще і певних військових традицій і вважав, що верховний головно-командуючий, залишивши свої війська, зникає з себе відповідальність у момент поразки. «Звідси не можна нічим керувати,— наполягав він.— Що фюрер робитиме без штабу?»

— Нехай Герінг там візьме на себе керівництво,— відповів фюрер.

Коли звернули його увагу на те, що жодний солдат не буде воювати під командуванням Герінга, Гітлер різко відповів:— Воювати? Не знаю, як можна ще воювати?

З очей цього сліпця неначе спала пелена, чи може перед смертю боги подарували йому трохи ясної свідомості. Напади гніву у Гітлера і остаточне його рішення залишилися в Берліні мали ще й інші наслідки.

Коли Гіммлер отримав телефонний звіт від свого зв'язкового у генеральному штабі Фегелейна, він заволав:

— Всі з'їхали з глузду в Берлін! Що мені робити?

— Пойхати туди,— порадив один з його підлеглих, обергрупенфюрер СС Бергер.

Бергер щиро вірив у націонал-соціалізм. Він не зізнав, що його улюблений шеф Гіммлер, підбядорений генералом СС Вальтером Шелленбергом, вже порозумівся з шведським графом Бернадоттом відносно капітуляції німецьких західних армій.

— Я іду в Берлін! — сказав Бергер Гіммлеру.— Ваш обов'язок — зробити те ж саме.

І Бергер подався до столиці.

Коли він прибув до Берліна, радянські снаряди вибухали вже поблизу рейхсканцелярії. Бергер був вражений станом Гітлера. Коли він насмілився критикувати рішення фюрера залишився в Берліні (не можна, мовляв, кинути націю, яка так довго воювала), Гітлер знову вибухнув гнівом.

«Досі, протягом довгого часу,— розпові-

Війська фюрера вже довоювалися.
Фото П. Бернштейна

дає Бергер,— фюрер не вимовив і слова. Але в цей момент він закричав: «Всі мене зрадили! Ніхто не казав правди! Військові мені брехали!» Раптом його обличчя почervоніло. Я боявся, що у нього почнеться припадок».

Бергер очолював також Бюро у справах військовополонених. Коли Гітлер трохи заспокоївся, він почав обговорювати з Бергером питання, як бути з полоненими — англійськими, французькими й американськими вищими офіцерами, а також з деякими німцями — Гальдером, Шахтом та колишнім канцлером Австрії Шушнігом. Вирішили вивезти їх на південь, щоб вони не потрапили до рук американців. Бергер вночі мав дістатися літаком до Баварії, щоб проконтролювати це. Разом з Гітлером вони обговорили також сепаратистські тенденції, які виявилися в Австрії і Баварії. При одній лише думці про те, що в його рідній Австрії і улюблений Баварії міг вибухнути бунт, Гітлером знову оволодів страшений гнів.

Як свідчить Бергер, Гітлер трусився усім

тілом, повторюючи без кінця: «Розстріляти всіх! Розстріляти!»

Бергер вже не розумів, кого це стосується — сепаратистів чи полонених.

Генерала Коллера не було під час військової наради 22 квітня. Він мав займатися справами авіації, а «зрештою», пише він у своєму щоденнику, — я б ніколи не дозволив ображати мене цілими днями».

Зв'язковий Коллера в бункері генерал Крістіан повідомив телефоном: «готуються надзвичайні події». Через кілька годин Крістіан прибув до Головного штабу повітряних сил, щоб доповісти особисто Коллеру: «Фюрер не витримав». Крістіан, цей фанатичний націст, який одружився з однією з секретарок Гітлера, не міг говорити без хвилювання. Він тільки зауважив, що фюрер вирішив чекати смерті в Берліні і спалює архіви. У зв'язку з цим Коллер, незважаючи на сильний наліт англійської авіації, вирішив зустрітися з генералом Йодлем, щоб розібратися у всьому.

У штаб-квартирі ставки, між Берліном і Потсдамом, він знайшов Йодля. Той розповів йому про стан справ. Поділився також надзвичайною новиною.

«Коли доведеться почати мирні переговори, — говорив колись Гітлер Кейтелю і Йодлю, — цим займетися Герінг. Він це зробить краще за мене. Швидше з ними домовиться». Йодль повторив це Коллеру, і той зрозумів, що треба негайно повідомити Герінга. Зробити це по радіо було важко і небезпечно, бо розмову міг перехопити ворог. Але якщо Герінг мав починати мирні переговори — нема чого марнувати час. Йодль добре це зізнав. 23 квітня о 3 год. 30 хв. ранку Коллер сів у спортивний літак і вилетів до Мюнхена.

Опівдні він з'явився у Оберзальцбергу, де розповів про всі новини. Герінг, що прагнув влади, вже чекав своєї години. Проте спочатку він виявив незвичну обережність. Він не хотів давати козиря своєму «смертельному ворогові» Борману. І як виявилось, слушно. «Якщо я тепер поспішатиму, — міркував він, — мене можна буде звинуватити у зраді, якщо ж я не почну діяти, мені закидатимуть, що я не виявив ініціативи».

Герінг запропонував статс-секретареві імперської канцелярії Гансу Ламмерсу, який перебував у Берхтесгадені, стати його радником. Потім вийняв з сейфу копію підписаного Гітлером декрету від 29 червня 1941 року. Формулювання декрету були ясні. Вони передбачали, що в разі смерті Гітлера чи його «нездатності до дій» його заступить Герінг. Усі були переконані, що Гітлер, який склався в Берліні і був ізольований від військового командування і цивільних властей, перебував саме в стані

«нездатності до дій». І тому, згідно з декретом, обов'язком Герінга було його застути. Незважаючи на це, рейхсмаршал, діючи з великою обережністю, ретельно відрядагував телеграму Гітлеру.

«Мій фюрер! У зв'язку з Вашим рішенням залишитися в берлінській фортеці, прошу Вас висловити свою згоду щодо негайного прийняття мною, як Вашим наступником, загального керівництва імперією з повнотою влади в країні і за кордоном, згідно з Вашим декретом від 29 червня 1941 року. Якщо сьогодні до десятої години вечора не буде відповіді, я вважатиму, що Ви втратили свободу дій, тим самим умови Вашого декрету виконані, і я буду діяти в напрямку найкращого розуміння інтересів нашої вітчизни і нашого народу. Ви знаєте почуття, які я відчуваю до Вашої особи в цю найтяжчу годину моого життя. Мені не вистачає слів, щоб їх висловити. Нехай бог береже Вас і всупереч усьому скоріше приведе Вас сюди.

Відданий Вам Герман Герінг».

Того самого вечора в кількох сотнях кілометрів на північ Генріх Гіммлер зустрівся в шведському консульстві в Любеку з графом Бернадоттом. «Der treue Heilprich» «вірний Генріх», як називав його часто Гітлер, не питав фюрера, чи передає він йому владу. Він сам взяв її.

«Життя фюрера наближається до кінця», — сказав він шведському аристократу. І рішуче підкреслив, що за день чи два Гітлер помре, тому треба негайно повідомити генерала Ейзенхауера про намір капітулювати перед західними державами. «На сході, — додав Гіммлер, — війна триватиме, доки західні держави самі не почнуть дій проти Радянського Союзу».

Хіба не наївним і дурним виглядав цей шеф СС, що за усяку ціну прагнув стати диктатором Третього рейху? Бернадотт попросив написати проект умов капітуляції Німеччини, і Гіммлер при світлі свічки накидав його. Ця розмова відбувалася під час повітряного нальоту. Гіммлер свій проект підписав.

І Герінг, і Гіммлер діяли передчасно. Незважаючи на те, що Гітлер мав з армією і міністрами тільки ненадійний радіозв'язок — адже увечері 25 квітня радянська війська замкнули кільце навколо столиці — авторитет фюрера дозволяв йому ще керувати Німеччиною і стримувати «зраду», навіть якщо вона йшла від найвизначніших його соратників.

Альберт Шпеер і якось жінка, свідки останнього акту трагедії, описали реакцію Гітлера на телеграму Герінга. Шпеер прибув на зв'язковому літаку до обложенії столиці вночі 23 квітня і сів на краю вели-

кої алеї біля Бранденбурзьких воріт, в кількох кроках від канцелярії. Дізнавшись, що Гітлер хоче залишитися в Берліні, він прибув попрощатися і призватися, що його «внутрішній конфлікт між особистою вірністю і почуттям громадянського обов'язку» спричинився до саботування наказу фюрера¹. Він вважав за можливе свій арешт і навіть розстріл за «зраду», що, безсумнівно, було б здійснено, якби диктатор ще два місяці тому зізнав про намір Шпеера його вбити. Шпеер—міністр озброєнь, обдарований архітектор, прозрів, нарешті, але, як і багато німців, занадто пізно. Зрозумівши, що улюблений фюрер довів Німеччину до катастрофи, він вирішив його вбити. Шпеер плекав мрію пустити у вентиляційні труби бункера газ, коли там відбуватиметься одна з чергових берлінських нарад на найвищому рівні, бо в них брали участь не тільки командуючі військами, але й Герінг, Гіммлер і Геббелльс. У такий спосіб Шпеер хотів одним ударом знищити всю верхівку Третього рейху. Він роздобув газ, але в останню хвилину виявив, що система труб охоронялася з п'ятиметрової башти, недавно збудованої в саду за наказом Гітлера. Неможливо було зробити це, не привернувшись уваги вартових і тому він змушеній був відмовитися від здійснення свого плану².

Увечері 23 квітня Шпеер розповів Гітлеру про свій акт неслухняності: він не виконав наказу про знищення підприємств. На його превеликий подив, Гітлер не розсердився. Напевне підкупила простота і відвага молодого міністра (Шпееру минуло тоді лише 40 років).

Тим часом до канцелярії надійшла телеграма від Герінга, і Борман перехопив її, щоб у слідчий час показати фюреру. Майстер інтриги подав Гітлеру телеграму Герінга як «ультиматум» і спробу «нелояльної узурпації» найвищої влади.

«Гітлер не володів собою, він просто шаленів від люті,— розповідає Шпеер.— Він говорив, що здавна підозрював Герінга у зраді, що це людина продажна, наркоман...»

Ця характеристика глибоко вразила міністра, він не міг зрозуміти, як Гітлер так довго тримав підібну людину на такій високій посаді. Але Шпеер був вражений ще більше, коли Гітлер, заспокоївшись, додав: «Нехай Герінг займеться переговорами. Все рівно, нехай він цим займеться». Проте за хвилину його настрій знову змінився. Перед закінченням розмови Борман пере-

¹ Ішлося про наказ знищити всі промислові підприємства перед відступом на західному фронті, чого Шпеер, у згоді з промисловими колами, не виконав.

² Вся ця історія відома лише з власного визнання Шпеера, якого було засуджено на 20 років ув'язнення. Ніяких інших доказів про замах Шпеера на Гітлера немає.

конав Гітлера відправити телеграму, яка б обвинувачувала Герінга у «державній зраді» і повідомляла, що тільки завдяки довголітній службі на користь партії і рейху йому даровано життя при умові, що Герінг відразу ж відмовиться від усіх своїх посад.

Відповісти Герінг мав одним словом: «Так» чи «Ні». Але Бормана, людину надзвичайно підступну, це не задовольнило. Він скористався власним передавачем і відправив радіограму до штабу начальника СС у Берхтесгадені, наказуючи йому негайно арештувати Герінга і увесь склад його штабу по обвинуваченню у «державній зраді». На світанку наступного дня один з найнахабніших і найбагатших нацистських князьків, єдиний «рейхсмаршал» в історії Німеччини, головнокомандуючий військово-повітряними силами був ув'язнений есесівцями. А через три дні, 26 квітня увечері, у Гітлера з'явилися щодо Герінга ще гірші наміри, ніж у Бормана.

ДВА ОСТАННІ ГОСТИ В БУНКЕРІ

Саме тоді два інших поважних гості прибули до притулку божевільних, яким став бункер. Анна Рейч — льотчиця-випробувач, якій, крім інших якостей, була притаманна надзвичайна ненависть до всіх навколо, особливо до Герінга. Прибув також генерал Ріттер фон Грейм, викликаний особистим наказом фюрера. Генерал прилетів негайно, 26 квітня увечері, але його літак був обстріляний над Тіргартеном радянською зенітною батареєю, і Грейму поранило осколком ногу.

Гітлер увійшов до лазарету, де оглядали генералові рани.

Гітлер: Чи знаєте Ви, чому я вас викликаю?

Грейм: Ні, мій фюрер.

Гітлер: Герман Герінг зрадив і покинув мене і свою батьківщину. За моєю спиною він порозумівся з ворогом, виказуючи цим своє боягузство. Він сховався проти моєї волі в Берхтесгадені. Звідти надіслав мені образливу телеграму. Це був...

В той момент, розповідає Анна Рейч, що була присутня при розмові, нервовий тик перебіг по обличчю фюрера, а його дихання стало частим.

Гітлер: ...ультиматум! Саме ультиматум! Він порушив святість присяги. Я вже не кажу про честь! Я пізнати усякі розчарування, усякі зради, але ця — найтяжча. Нічого не залишилося!.. Я наказав негайно арештувати Герінга, як зрадника рейху. Я позбавлю його усіх постів і виключу з партії. Тому, власне, я звернувся до Вас.

І здивований генерал, лежачи у ліжку, став головнокомандуючим військово-повітряними силами. Гітлер міг присвоїти йому

це звання по радіо, що дало б можливість Грейму залишитися в Головному штабі, щоб керувати рештками Люфтваффе. Через три дні Гітлер наказав Грейму, який тепер разом з Анною Рейч примирився вже з думкою про смерть в бункері, негайно покинути Берлін і зайнятися новою справою про зраду. Адже зрадив не тільки Герман Герінг, але й інші керівники рейху.

Протягом трьох днів Анна Рейч мала досить часу, щоб придивитися до божевільного життя, яке панувало в підземному сковищі. Зрештою вона брала в ньому активну участь. Така ж екзальтована, як і її улюблений фюрер, вона залишила мелодраматичний опис цих днів. В загальних рисах він відповідає дійсності, бо збігається з іншими свідченнями. В ніч її прибутия разом з генералом фон Греймом — 26 квітня — радянські підрозділи вже обстрілювали канцелярію. Глухий відгомін вибухів ще більше підсилював нервове напруження, що панувало в бункері. «Мій фюрер, чому ви залишаєтесь тут? — запитала Анна Рейч. — Чому ви позбавляєте Німеччину своєї особи? Фюрер мусить жити, щоб існуvalа Німеччина. Народ цього вимагає».

— Hi, Анно,— відповів Гітлер,— я ще не втратив надії. З півдня йде армія генерала Венка. Вона мусить відкинути радянську війська. Тоді ми знову візьмемося за війну.

Він вірив ще в допомогу генерала Венка. Але за кілька годин, коли радянська артилерія посилила обстріл, знов впав у розпач. Він дав Анні Рейч дві ампули з отрутою — для неї і для Грейма.

«Анно, ти в числі тих, хто помре разом зі мною. Від мене залежить, щоб ніхто з нас не потрапив до рук росіян. Я не хочу на віть, щоб знайшли наші тіла... Єва і я назаємо себе спалити. Ви теж можете обрати свій кінець».

Анна занесла отруту Грейму, і вони ви рішили нею скористатися, якщо «кінець ційно настане», а для певності відразу ж

Останнього генерала виводять з гітлерівського бункера.

після прийняття кинути тут же поруч гранату.

Через півтора дня, 28 квітня, у Гітлера знову з'явилася надія. Він зв'язався з Кейтелем по радіо.

«Я чекаю на відвоювання Берліна. Де Венк? Що сталося з 9-ю армією? Коли вона зустрінеться з Венком?»

Рейч так описує Гітлера у той день. «Він ходив по залу, переглядав зім'яті в його спітнілих руках штабні карти, і розробляв кампанію Венка». Але «кампанія Венка» так само, як і за тиждень до цього «атака Штейнера», існувала тільки в уяві Гітлера. Армія Венка і 9-а армія були вже ліквідовані.

Протягом усього дня 28 квітня купка людей чекала в бункері відомостей про контратачу, особливо з боку армії Венка. Радянські війська були вже недалеко від канцелярії, займаючи будинок за будинком зі сходу, заходу і півночі. О 20-ій годині Борман надіслав Деніцу радіограму:

«Замість того, щоб вислати нам на допомогу війська, командуючі мовчать. Очевидно зрада застутила вірність! Ми залишаємося тут. Канцелярія вже в руїнах».

Того самого вечора, трохи пізніше, Борман надіслав Деніцу інше донесення: «Шернер, Венк та інші мусять довести вірність фюреру, якнайшвидше прийшовши йому на допомогу». Борман говорив вже тільки від свого імені. Гітлер вирішив за подіями собі смерть, але Борман хотів жити. Можливо, влада після фюрера переїде до нього, чи принаймні він матиме можливість продовжувати плести свої закулісні інтриги.

Крім Бормана, в бункері була ще одна людина, готова на все, аби врятувати свою шкуру. Це був Герман Фегелейн — представник Гіммлера при Верховному головнокомандуючому. Колишній конюх, потім жокей, майже неписьменний, протеже одного з найдавніших прибічників Гітлера і великого любителя коней націста Вебера, він завдяки найрізноманітнішим аферам нажив величезне багатство і був власником великої стайні скакових коней. За допомогою Вебера Фегелейн добився в 1944 році звання генерала СС. Він ще більше змінив свої позиції, одружившись з сестрою Єви Браун, Гретель. Усі керівники СС, що залишилися в живих, одностайно твердять, що Фегелейн у змові з Борманом зрадив свого власного шефа Гіммлера. Цей суб'єкт мав величезний життєвий інстинкт. Як щур, він знов, коли треба покинути потопаюче судно. 26 квітня він вислизнув з бункера. Наступного дня Гітлер помітив його відсутність. Повний підрозріз, він вислав на розшуки підрозділ СС. Фегелейна знайшли в цивільному одязі в його квартирі, що зна

ходилася в районі Шарлоттенбург, який в той час вже займали радянська війська. Фегелейна привели до канцелярії, здерли з нього погони обергрупенфюєра.

Втеча Фегелейна кинула тінь підозри на Гіммлера. Що робив тепер шеф СС, який покинув Берлін? Від нього не було жодних відомостей. Але незабаром вони надійшли.

28 квітня було для мешканців бункера тяжким днем. Радянська Армія наближалася, а про наступ Венка нічого не було відомо. У розpacі Гітлер спробував зв'язатися з командуванням морського флоту (зв'язок з сухопутними арміями вже був перерваний), щоб дізнатися, що робиться за містом.

Радіоприймач у міністерстві пропаганди піймав передачу БіБіСі з Лондона. Повідомлення кореспондента агентства Рейтер принесло таку надзвичайну і неправдоподібну новину, що один з ад'ютантів Геббелльса, Гейнц Лоренц, побіг негайно до бункера, щоб передати цю новину своєму міністру і фюреру.

Як свідчить Анна Рейч, те, що розповів Лоренц, було смертельним ударом для всіх мешканців бункера.

Гіммлер, «Вірний Генріх», також залишив потопаюче судно. Повідомлення агентства Рейтер викривало його таємні переговори з графом Бернадоттом і пропозицію генералу Ейзенхауєру про капітуляцію німецьких військ на західному фронті.

Для Гітлера, який ніколи не мав сумніву щодо абсолютної вірності Гіммлера, удар був занадто великий.

«Його обличчя налилося кров'ю,— розповідає Анна Рейч,— а риси змінилися до невпізнання. Після довгого приступу гніву він впав у повну апатію, і в усьому бункері запанувала довга тиша».

Герінг попросив принаймні дозволу прийняти владу. Але «вірний» рейхсфюрер СС не завдав собі цього клопоту. Коли Гітлер трохи заспокоївся, він сказав, що це найпідступніший у світі акт.

Цей удар і новини, які надійшли за кілька наступних хвилин, були сигналом кінця. Радянська війська наблизились до Потсдамерплатц і, очевидно, атакуватимуть канцелярію 30 квітня вранці, тобто через 30 годин. Саме тоді Гітлер прийняв останнє в житті рішення. Ще до того, як зійшло сонце, він одружився з Євою Браун, написав заповіт, відправив Грейма і Анну Рейч до штабу Люфтваффе з наказом організувати велике бомбардування радянських військ, які оточили столицю. Гітлер видав також наказ арештувати «циого мерзотника Гіммлера».

«Зрадник не може стати фюрером,— сказав він Анні Рейч.— Ви юсите звідси відратися, щоб за цим простежити».

Ось що залишив Гітлер німецькому народові.
Фото П. Бернштейна

Гітлер не мав вже часу, щоб помститися Гіммлеру. Але він мав під рукою близьку до Гіммлера людину — Фегелейна. Колишнього жокея вивели з камери, ознайомили з справою «зради» його шефа, обвинуватили в спільніх діях і за наказом Гітлера розстріляли в саду. Те, що Фегелейн був родичем Єви Браун, не врятувало йому життя. Єва навіть не намагалася щось для нього зробити.

— Бідний, бідний Адольф,— сказала вона в присутності Анни Рейч.— Покинутий, зраджений усіма. Нехай Німеччина втратить краще 10 тисяч чоловік, ніж свого фюрера.

Німеччина його втратила, але його «придбала» Єва Браун. Між першою і третьою годинами ночі 29 квітня, як найвищу нагороду за її незаплямовану вірність, Гітлер виконав бажання своєї коханки і приніс їй в дар офіційне одруження.

Геббелль знайшов чиновника магістрату, якого Вагнера, який бився в підрозділах «Фольксштурму» на цій самій вулиці. Вражений своєю роллю, Вагнер керував церемо-

нію, яка відбулась в малому конференцзасіданні бункера. Свідоцтво про шлюб, яке збереглося, дозволяє нам уявити собі це торжество, що його один з секретарів фюрера назвав «траурним весіллям».

Молоді присягнули, що вони «арійці» чистої крові, і що у них немає хвороб, які б могли перешкодити їх шлюбу. Навіть у переддень своєї смерті Гітлер, незважаючи на все, дотримувався таких формальностей. Але він не заповнив рубрики, де треба було вписати ім'я батька, матері, дати їхнього шлюбу. Молода, підписуючи акт, почала виводити «Єва Б», але потім перекреслила «Б» і написала «Єва Гітлер з дому Браун». Потім свої підписи поставили свідки — Геббельс і Борман. Після короткої церемонії відбувся сніданок, поданий в приватних апартаментах фюрера. Туди принесли шампанське і запросили усіх: генералів Кребса і Бургдорфа, Бормана, Геббельса з дружиною, секретарок Гітлера і навіть його куховарку. Говорили про «давні добри часи». Завжди балакучий, Гітлер тепер говорив особливо довго, пригадуючи різні епизоди зного життя. Наблизився кінець. Для нього смерть буде полегшенням, бо його зрадили найближчі друзі й послідовники. Настрій був невеселий, і гості швидко розійшлися. Нарешті це зробив і Гітлер. Він викликав одну з секретарок, Гертруду Юнк, і в приміщенні поруч почав диктувати свій політичний заповіт та останні приватні розпорядження.

ЗАПОВІТ ГІТЛЕРА

Ці документи Гітлер призначав для нащадків. Вони являють собою важливі свідчення, бо яскраво підтверджують, що людина, яка протягом дванадцяти років правила в Німеччині, не зробила ніяких винуватків із свого сумного досвіду. Невдачі і навіть нищівна поразка нічого його не навчили. У прощальних вказівках, призначених для німецького народу, він повторив усю маячню з «Майн кампф», прикрасивши її кількома вигаданими деталями. Це була епітафія, гідна тирана, цілковито розбещеного абсолютною владою. «Заповіт політичний», як він його називав, складається з двох частин. Перша була зверненням до нашадків, друга містила вказівки на найближче майбутнє.

Але кінець невблаганно наблизався. Була неділя 29 квітня, четверта година ранку. Гітлер покликав Геббельса, Бормана і генералів Кребса і Бургдорфа, щоб вони засвідчили важливість документу і підписали його. Потім він продиктував свій приватний заповіт.

Стомлений диктуванням своєї прощаль-

ної волі, Гітлер пішов відпочити. Починався останній тиждень його життя. Столицю огортали траурні хмари диму. Палаючі будинки падали під обстрілом артилерії. Радянські війська вийшли вже на Вільгельмштрассе, неподалік від канцелярії. В той час, коли Гітлер відпочивав, Геббельс і Борман поспішно діяли. В політичному заповіті, підписаному ними як свідками, фюрер наказав їм залишити столицю і приїхати до нового уряду. Борман був готовий виконати цей наказ. Незважаючи на сліпу відданість шефові, він хотів зберегти своє життя. Він прагнув одного — продовжувати свої закулісні інтриги. Деніц (призначений Гітлером у «Політичному заповіті» президентом рейху) надасть йому таку можливість, якщо Герінг, довідавшись про смерть фюрера, сам не доб'ється трону. Щоб уникнути цього, Борман надіслав радіограму начальнику СС в Берхтесгадені:

«Якщо Берлін паде і ми загинемо, зрадники від 23 квітня мають бути знищені. Виконайте обов'язково. Ви за це відповідаєте головою і честю». Це був наказ вбити Герінга і його начальника штабу, яких ще раніше за розпорядженням Бормана есесівці мали арештувати.

Геббельс, як і Єва Браун, не хотів жити в Німеччині, в якій не буде Гітлера. Він з'явив свою долю з Гітлером, йому завдячував своєю кар'єрою.

Геббельс закінчив редакцію свого заповіту 29 квітня о пів на шосту ранку. Вже розвиднялося, але сонце ховалося за густою пеленою диму. Треба було ще багато зробити. Насамперед — передати заповіт фюрера Деніцу.

Для цього три офіцери мали передати лінію радянських військ. Це — ад'ютант Гітлера Йоганнмайєр, офіцер СС Зандер та Лоренц, який приніс страшну новину про зраду Гіммлера. Йоганнмайєр — офіцер, нагороджений величезною кількістю орденів, мав перевести двох інших посланців через лінію радянських військ. Він повинен був передати свій екземпляр фельдмаршалу Шернера. Армія останнього ще трималася в горах Чехословаччини, і Гітлер призначив його на пост головнокомандуючого сухопутними силами. Генерал Бургдорф дав до пакета лист, в якому інформував Шернера, що Гітлер написав свій заповіт під «враженням удару», що йому завдала звітка про зраду Гіммлера. Зандер і Лоренц повинні були передати свої екземпляри Деніцу. Борман вручив Зандеру лист для Деніца. «Дорогий адмірале! Зважаючи на те, що жодна дівізія не прийшла нам на допомогу і наше становище видається нам безнадійним, фюрер продиктував свій політичний заповіт, який я Вам надсилаю. Хайль Гітлер!»

Посланці вирушили опівдні. Вони передбачливо пішли на захід, проходячи через Тіргартен і Шарлоттенбург, у напрямку ріки Гавель, де батальйон «Гітлерюгенд» обороняв міст, чекаючи приходу армії Венка. Вони змушені були подолати три зони, зайняті радянськими військами. Усім трьом пощастило вибратись, але занадто пізно. Ці документи вже не могли придатися Деніцу і Шернеру. Вони їх так ніколи і не отримали.

Але не тільки ці три офіцери залишили того дня бункер. 29 квітня опівдні Гітлер проводив інформаційну нараду (подібні наради влаштовувалися щодня протягом шести років для ознайомлення з станом на фронтах). Кребс доповів, що радянські підрозділи протягом ночі і на світанку ще ближче підійшли до канцелярії. Німецькі війська залишилися без боєприпасів. Кребс також ддав, що від армії Венка немає жодних звісток.

Три ад'ютанти, які не мали бажання добровільно заподіяти собі смерть, попросили дозволити їм залишити бункер, щоб з'ясувати становище армії Венка. Гітлер дозволив. Офіцери пішли. Незабаром до них приедався четвертий, полковник фон Белов, ад'ютант Гітлера, що належав до його найближчого оточення з самого початку війни. Белов також не хотів накладати на себе руки і відчував себе тут непотрібним. Гітлер дозволив піти і йому. Через полковника він передав наказа для Кейтеля, якого Борман підозрював у зраді. Цим наказом Гітлер завдав останній удар по армії, яку він в глибині душі вважав винною у поразці.

Напевне відомості, винесені на щоденну вечірню нараду, ще збільшили ту величезну лють, яку у Гітлера викликали думки про армію. Генерал Вейдлінг, командуючий «Фольксштурмом», і групою загонів «Гітлерюгенд», в яких людей примушували вмирати заради того, щоб на кілька днів продовжити життя Гітлера — повідомив, що радянські війська просуваються по Саарландштрассе і Вільгельмштрассе і досягли вже будинку міністерства авіації, який знаходився неподалік від канцелярії. На його думку, ворог мав підійти до канцелярії за день чи два.

Це був кінець. Гітлер, який досі керував неіснуючими арміями, що мусили прийти на допомогу столиці, нарешті прозрів. Він продиктував останнього наказа, якого фон Белов мав вручити Кейтелю. Гітлер інформував його, що оборона Берліна прийшла до кінця, що він вважає за краще померти, ніж капітулювати, що Герінг і Гіммлер його зрадили, що він призначив Деніца своїм наступником. Йому тільки залишилося сказати кілька слів про збройні сили,

які, незважаючи на його директиви, привели Німеччину до поразки. Морський флот тримався чудово, авіація воювала відважно, і якщо втратила свої переваги, то в цьому повинний Герінг. Солдати сухопутної армії билися добре, але генерали виявилися нікчемними.

Нарешті йшли останні вказівки — останні слова, які залишилися після цього божевільного. «Зусилля і жертви німецького народу в цій війні настільки великі, що я не можу повірити, нібито вони були марнimi. Наша мета завжди має полягати в тому, щоб захопити територію на сході для німців»¹.

Здається, ці рядки взяті з «Майн кампф». Гітлер закінчив тим, з чого почав — з «земель на Сході, які треба було здобути для вибраного народу Німеччини».

Опівдні до бункера надійшли останні відомості із зовнішнього світу. Союзника Гітлера — Муссоліні було вбито разом з його коханкою Кларою Петрачі.

26 квітня їх впіймали італійські партізани, коли вони хотіли переправитися до Швейцарії. Розстріляли їх через два дні — в ніч з суботи на неділю 28 квітня. Їх тіла були привезені на вантажні машині в Мілан, кинуті на площі. Наступного дня їх повісили за ноги. Потім зняли і кинули в канал. 1 травня Муссоліні разом з коханкою були поховані на кладовищі в Мілані.

Невідомо, чи знав Гітлер подробиці смерті дуче. Можна припустити, що саме ці подробиці прискорили і утвердили його в рішенні — не дати, щоб він чи його дружина, живі або мертві, потрапили до рук ворога.

Через кілька днів після смерті Муссоліні Гітлер підготував власну смерть. Спочатку він наказав отруїти свою улюблену вівчарку Блонді і застрелити двох інших. Потім викликав двох своїх останніх секретарок і вручив їм ампули з отрутою, щоб вони в разі потреби могли їх використати.

Настав вечір, останній вечір в житті Адольфа Гітлера. Він наказав одній з секретарок, Юнк, знищити документи, що залишилися в папках. Попередив всіх мешканців бункера, щоб вони не лягали спати, поки не отримають на це дозволу. Всі зрозуміли, що наступив момент прощання. Але, як твердить більшість свідків, тільки вночі 30 квітня Гітлер прийшов із своїх приватних апартаментів до ідальні, де зібралося близько 20 чоловік, переважно жінок. Промиривши якісь незрозумілі слова, Гітлер швидко вийшов. Коли він залишив ідальню, сталося щось несподіване. Нестерпне напруження, що панувало в залі, раптом ослабло, і частина людей почала

¹ Полковник Белов знищив наказ, дізnavшись про смерть Гітлера, і перейшов на територію, окуповану союзниками. Текст цей він відновив по пам'яті.

танцювати. Через короткий час атмосфера стала дуже вільною і піднявся галас. Радянські війська могли з'явитися тут за годину чи дві, але хоч багато мешканців бункера вже думало про втечу, вони хотіли скористатися з короткого часу, коли над ними вже не буде влади фюрера. Вони наче відчули величезне полегшення. Дикі веселощі тривали всю ніч. Веселилися всі за винятком Бормана. У нього ще була робота. Його шанси на порятунок значно зменшилися. Він думав, що йому не вистачить часу між смертю фюрера і приходом радянських військ, щоб дістатися до Деніца. Але поки Гітлер живий, Борман міг пригнаним мститися на «зрадниках». Він надіслав Деніцу ще одну радіограму такого змісту:

«Деніц, дедалі більше переконуємося, що дивізії берлінського сектора стояли бездіяльно протягом кількох днів. Всі відомості, які надсилають нам, проходять цензуру — знищуються або перекручуються Кейтелем. Ми не можемо зв'язатися з зовнішнім світом інакше, ніж через Кейтеля. Фюрер наказує Вам оголосити нещадну боротьбу проти всіх зрадників».

Наприкінці, нібіто не знаючи, що смерть Гітлера — справа остаточно вирішена, він додав постскріптум: «Фюрер живе і керує обороню Берліна».

Але захищати Берлін вже було неможливо. Радянські війська зайняли майже все місто. В той час захищалась вже тільки рейхсанцелярія. Але і вона була приреченна, про що Гітлер і Борман дізналися на останній нараді 30 квітня опівдні. Радянські підрозділи зайняли вже частину Тіргартена і пробилися на Потсдаммерплатц. Вони були лише за кілька будинків від канцелярії. Адольф Гітлер міг приступити до виконання свого плану.

Оскільки Єва Браун не мала appetitu, Гітлер пообідав у товаристві двох секретарок і своєї вегетаріанської куховарки, яка не підозрювала, що він обідає востаннє. Після обіду, десь о пів на третю, шофер Гітлера Еріх Кемпка, який був також відповідальним за гараж канцелярії, одержав наказ негайно заготовити 200 літрів бензину. З великими труднощами йому пощастило дістати лише 180 літрів. За допомогою трьох чоловік він виніс каністри в сад через запасний вихід бункера.

Гітлер встав з-за столу і пішов за Євою Браун, щоб разом попрощатися з Геббелльсом, генералами Кребсом і Бургдорфом та іншими.

Попрощавшись, Гітлер і Єва пішли до своїх покоїв. В коридорі чекали Геббелльс, Борман і ще кілька чоловік. Незабаром пролунав постріл і насталатиша. Увійшовши через деякий час до покоїв, присутні

побачили на дивані скривлене тіло Адольфа Гітлера. Він вистрілив собі у рот. Поруч лежала Єва Браун. На підлозі валялися два револьвери, але Єва своїм не скристалася. Вона отруїлася.

Був понеділок 30 квітня 1945 року, 15 годин 30 хвилин. Рівно десять днів тому Гітлеру минуло 56 років, а з дня, коли він захопив владу в Німеччині — 12 років і 3 місяці. Третій рейх ледве-ледве пережив його на тиждень...

Гуркіт радянської артилерії і вибухи снарядів лунали десь поруч. Камердинер Гітлера, штурмбанфюрер СС Лінге, і один з ординарців винесли в сад загорнуті в ковдру останки Гітлера. Кемпка впізнав його по чорних брюках і черевиках, що стирчали з-під ковдри. На Єві Браун, розповідав пізніше Кемпка, була темна сукня. Перенесені у сад останки, коли на хвилину припинився обстріл, поклали у воронку від артилерійського снаряду і полили бензином. Траурна процесія на чолі з Геббелльсом і Борманом попрямувала до запасного виходу. Коли спалахнуло полум'я, всі зупинилися і відсалютували. Церемонія тривала недовго, бо радянські снаряди все частіше вибухали в саду. Учасники церемонії увійшли до бункера, залишивши в обіймах яскравого полум'я останки Адольфа Гітлера і його дружини¹.

Борман і Геббелльс мали ще чим зайнятися в третьому рейху, позбавленому засновника і диктатора.

Посланці із заповітом Гітлера не могли ще дістатися до Деніца, який не знав про своє нове призначення. Треба було поінформувати адмірала по радіо. Проте Борман вагався: дуже важко зректися влади, яку вже раз покуштував.

Нарешті він відправив таку радіограму: «Гроссадмірале Деніц! Фюрер призначив Вас своїм наступником замість колишнього рейхсмаршала Герінга. Документи, призначенні для Вас, в дорозі. Прошу негайно зробити розпорядження, які вимагає ситуація». Жодного слова про смерть Гітлера.

Адмірала, який був головнокомандуючим німецькими військами на півночі, ця новина дуже вразила. На відміну від інших, він ніколи не прагнув стати наступником Гітлера, ніколи навіть і не думав про подібну можливість. За два дні перед тим, припускаючи, що наступником Гітлера стане Гіммлер, він запропонував йому свої послуги. Але що поробиш — такий наказ фюрера!

¹ Ні скелетів, ні попелу так ніколи і не знайшли, що після війни спричинилося до виникнення версії, нібіто Гітлер живий. Але детальні розповіді різних свідків його смерті американським і британським слідчим не залишають жодного сумніву щодо цього. Кемпка дав правдоподібне пояснення зникнення трупів. Обгорілі останки були розкинуті на всі боки безперервним вогнем радянської артилерії.

Він надіслав відповідь, не підозрюючи, що Адольфа Гітлера вже немає в живих.

«Мій фюрер! Моя вірність Вам беззастережна. Я зроблю все, що в моїх силах, щоб прийти Вам на допомогу. Але якщо доля мені накаже управляти рейхом як Вашому наступникові, я вестиму цю війну до кінця, гідного героїчної і безприкладної війни німецького народу.

Гроссадмірал Деніц».

Тієї ночі Борманом і Геббельсом оволоділа нова ідея. Вони вирішили зробити спрібу почати переговори з Радянською Армією. Генерал Кребс, який залишився в бункері, був кілька років тому воєнним аташе в Москві і говорив російською мовою. Може йому пощастило чогось добитися? Коротше кажучи, Борман і Геббельс хотіли отримати перепустки для себе, щоб дістатися до Деніца і зайняти посади, визначені для них фюрером в новому уряді. Вони були згодні заплатити за це капітуляцією Берліна.

Кребс вирушив на переговори відразу ж після опівночі 30 квітня, щоб зустрітися з генералом Чуйковим. Німецький офіцер, що супроводив його, так розповідав про їх розмову:

«Кребс: Сьогодні Перше травня, день величного свята для обох наших народів.

Чуйков: Для нас це дійсно свято, але що спільнога маєте з ним ви — не знаю!».

Радянський генерал вимагав беззастережної здачі в полон всіх без винятку мешканців бункера, так само як і капітуляції всіх німецьких з'єднань в Берліні.

Місяць Кребса тривала досить довго, і нетерплячий Борман, не чекаючи його повер-

1 За записом радянського письменника Всеволода Вишневського, що, як військовий кореспондент, був свідком цієї розмови, діалог цей мав такий вигляд: «Кребс: сьогодні для вас день свята. Чуйков: Як нам не святкувати? Перше травня і росіянин в Берлін!». (Прим. ред.).

Такий був невблаганий кінець війни — радянський воїн-переможець у бункері Гітлера!

нення, 1 травня об 11 годині надіслав Деніцу ще одну радіограму:

«Заповіт набрав сили. Ми приєднаємося до Вас якнайшвидше. Доти пропоную утриматися від оголошення». Текст не зовсім ясний. Борман не поспішав з повідомленням про смерть Гітлера. Він хотів залишити Берлін і першим передати цю сенсаційну новину Деніцу, забезпечивши собі у такий спосіб ласку нового фюрера. Але Геббельс, який разом з дружиною і дітьми підготувався до смерті, не мав причин приховувати від адмірала правду. О 15 годині 15 хвилин він надіслав Деніцу радіограму. Це було останнє повідомлення, вислане з бункера.

«Гроссадміралу Деніцу. Фюрер помер вчора о 15.30. Заповіт, датований 29 квітня, призначає Вас президентом рейху (далі йдуть імена відповідальних членів нового кабінету). Борман має намір сьогодні виїхати до вас, щоб здати справи. Час і форма, в якій ці події будуть оголошенні військам і передані населенню, залишаються на Ваш розсуд. Прошу підтвердити прийом. Геббельс».

Геббельс вважав, що нового шефа не слід інформувати про власні наміри. Він почав з шістьох своїх дітей. Іх відірвали від гри, і лікар, — напевне той, хто напередодні вприскував отруту собакам фюрера, — зробив дітям смертельні уколи. Потім Геббельс покликав свого ад'ютанта гауптштурмфюрера СС Гюнтера Швегермана і попросив його принести бензину.

«Швегермане, — сказав він, — це найгірша з усіх зрад: генериали зрадили фюрера. Усе втрачено. Я помираю разом з дружиною і дітьми». Він не признався, що наказав вбити своїх дітей. «Ви спалите наші тіла. Чи зможете ви це зробити?»

Швегерман запевнив його, що все виконає, і послав двох ординарів за бензином. Через деякий час, близько 20 г. 30 хв., Геббельс і його дружина вийшли на сходи, які вели у сад. Там, на їх прохання, пострілом у потиличу їх вбив солдат СС. Потім на їх тіла вилили чотири каністри бензину і підпалили. Проте мешканці бункера готовувалися до втечі і не мали часу простежити за тим, щоб вони догоріли дотла. Радянські солдати

знайшли наступного дня кістяки, які не важко було опізнати.

Першого травня о 21 годині бункер за- палав. Щось із 600 солдатів з охорони фю- рера в паніці, наче «недобиті курчата», як розповідав пізніше особистий кравець Гіт- лера, кинулись шукати порятунку. Мешкан- ці бункера вирішили йти тунелями метро від станції Вільгельмплятц навпроти кан- целярії аж до Фрідріхштрассе. Там вони мали переправитися через Шпрее і неве- личкими групами пробиватися через лінію фронту на північ. Не всім це вдалося. Не поталанило і Борману. Коли нарешті гене- рал Кребс повернувся до бункера і розпо- вів про непохитні умови генерала Чуйкова, Борман вирішив, що єдиний шанс уцілі- ти — це втекти. Його група пробирається під захистом німецького танка, але, як роз- повідав Кемпка, що його супроводив, поряд з ними вибухнув снаряд і Борман, очевид- но, був убитий. Артур Аксман, шеф «Гіт- лерюгенду», який кинув молодіжний баталь- юн, щоб врятувати власну шкуру, і був у групі Бормана, твердив пізніше, що бачив його тіло під мостом в місці, де Інваліден- штрассе перехрещується з лінією метро. Аксман пізнав його при світлі місяця, але не помітив жодної рани. На його думку, Борман прийняв отруту, переконавшись в неможливості перейти лінію фронту. Ге- нерали Кребс і Бургдорф не приєдналися до тих, хто втік. Вони заподіяли собі смерть в приміщенні канцелярії.

КІНЕЦЬ ТРЕТЬОГО РЕЙХУ

Третій рейх лише на один тиждень пере- жив свого засновника.

Першого травня, після 10 години вечора, коли в саду канцелярії палиали тіла Геб- бельса та його дружини, а решта мешкан- ців бункера тікала тунелями метро, гам- бурзьке радіо перервало музичну передачу, щоб оголосити таке комюніке:

«Наш фюрер, Адольф Гітлер, борючись до останньої хвилини з радянськими вій- ськими, загинув сьогодні опівдні, перебу- ваючи на чолі своїх військ у головній квар- тирі — імперській канцелярії. 30 квітня фю- рер призначив гроссадмірала Деніца своїм наступником. Гроссадмірал і наступник фюрера виступить з промовою перед ні- мецьким народом».

Третій рейх закінчив своє існування так, як і розпочав,— в атмосфері облуди й брех- ні. Гітлер не тільки не помер того дня, що зрештою не мало ніякого значення, але він і загинув аж ніяк не «борючись до останньої хвилини». Брехня ця потребна була «спадкоємцям корони» для відродження легенди і збереження влади над військами,

які відчули б себе зрадженими, якби знали правду.

Сам Деніц повторив цю брехню в промо- ві, переданій по радіо, коли він сказав про «героїчну смерть» фюрера. Щоправда, він не зінав ще подробиць цієї смерті, бо ра- діограма Геббельса не містила жодних де- талей. Але це не стримувало адмірала, який в годину поразки нагонив ще страш- ніший хаос в головах своїх співвітчизників.

«Моїм першим обов'язком,— казав він,— є врятування Німеччини від знищення ко- муністичним ворогом, який продовжує свій марш. Збройна боротьба триватиме. Доки нам перешкоджатимуть в цьому англійці і американці, ми змушені будемо воювати також з ними». Адмірал закінчив свою відозву до німецького народу словами: «Після таких самопожертв і страждань бог нас не залишить».

Це були пусті слова. Деніц добре усві- домлював, що дальший опір безглуздий. 29 квітня, у переддень самогубства Гітлера, «беззастережно капітулювали німецькі вій- ська в Італії, але через пошкоджений зв'язок фюрер не встиг довідатися про це. Чет- вертого травня командування німецьких військ на північному заході країни, а також в Данії і Голландії заявило про свою капі- туляцію фельдмаршалу Монтгомері. Наступного дня група армій фельдмаршала Кессельрінга, до складу якої входили 1 та 19 армії у північних Альпах, теж капітулю- вала.

Того самого дня, 5 травня, новий голов- нокомандуючий німецьким морським фло- том адмірал Фрідебург запропонував шта-bu Ейзенхауера в Реймсі обговорити умови капітуляції. Німці, як це довели документи, хотіли виграти час, щоб перегрупувати свої війська. Наступного дня Йодль прибув до Реймса, щоб супроводити адмірала Фріде- бурга. Але їх спроби були марні.

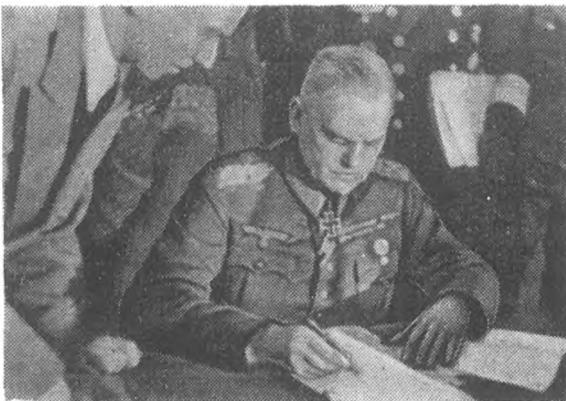
7 травня Деніц в новому приміщенні свого штабу у Фленсбургу, на датському кордоні, уповноважив Йодля підписати беззастережну капітуляцію.

Німці беззастережно капітулювали 7 травня 1945 року о 2-їй годині 41 хв. но-чі у приміщенні школи в Реймсі, де містив- ся штаб Ейзенхауера¹.

В ніч з 8 на 9 травня 1945 року в Європі замовкли гармати, припинилося бомбарду-вання. Вперше після 1939 року над конти-нентом запанувала дивна тиша.

Протягом цих п'яти років, восьми міся- ців і семи днів на сотнях полів битв і в ти- сячах міст було вбито мільйони чоловік і жінок.

¹ Офіційно капітуляція була підписана Кейтелем 8 травня в штабі радянських військ в Карлсхорсті у Берліні.

Підписом під актом про беззастережну капітуляцію Кейтель назавжди закінчив свою діяльність «непереможного стратега».

Мільйони жертв були отруєні газом в таборах смерті, поховані в братських могилах в Радянському Союзі, Польщі та інших країнах. Більшість найстаріших міст Європи лежала в руїнах. А на вулицях Німеччини вже не карбували парадний крок тисячі чобіт, не лунали пісні, скандовані тисячами людей в коричневих сорочках, з репродукторів не долинало гавкання фюрера.

Після 12 років, чотирьох місяців і восьми днів «непереможний» рейх перетворився на руїни.

23 травня члени уряду Деніца були заарештовані. Перед тим 6 травня, в переддень капітуляції в Реймсі, Деніц вивів із складу уряду Гіммлера, намагаючись цим заходом забезпечити собі прихильність союз-

ників. Колишній шеф СС, який так довго був господарем життя і смерті мільйонів людей в Європі, тинявся по передмістях Фленсбурга аж до 21 травня. Він спробував у супроводі групи офіцерів СС перейти лінію фронту, щоб сковатися в Баварії. Гіммлер поголив вуса, перев'язав око і одягнув мундир простого солдата. Але групу втікачів було затримано на англійському спостережному пункті між Гамбургом і Бремергафеном. Під час допиту Гіммлер назвав себе. Його негайно відправили до штабу 11 армії в Ліонбергур. Після обшуку Гіммлера переодягли в англійську форму, щоб він не міг скористатися сковою в його одежі отрутою. Але обшук був не дуже ретельний. Гіммлер склав ампулу ціаністого калію в роті. Коли 23 травня прибули до штабу офіцер англійської розвідувальної служби наказав лікарю заглянути Гіммлеру у рот, той встиг розгрити ампулу і помер через 12 секунд.

Інші близькі поплічники Гіммлера восени 1946 року були страчені за вироком Нюрнберзького міжнародного трибуналу.

В ніч з 15 на 16 листопада 1946 року Ріббентроп, Кейтель, Розенберг, Франк, Фрік, Штрейхер, Заукель, Йодль, Зейсс-Інкварт, Кальтенбруннер були повішені у дворі Нюрнберзької тюрми. Тіла їхні були спалені, а попіл — розвіяний.

Герінг не поділив їхньої долі. За дві години перед своєю чергою він проковтнув ампулу з отрутою, яку йому якимсь чином передали в камеру. Як і його вождь Адольф Гітлер і суперник Генріх Гіммлер, він ще міг в останню хвилину вибрати спосіб прощання з світом.

Безславний кінець!

КАЛЕНДАРЬ «ВСЕСВІТУ»

І ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ДОГАНЯЄ ЖИТТЯ. У французькому енциклопедичному словникові «Малий Larousse» за 1962 рік уже запропоновано нову статтю на літеру «Д»: «деколонізація».

РЕКОРДСМЕН БРЕХНІ. Американський Клуб брехунів нагородив першою премією за «крашу брехнью рожу» якогось Лео Добрата з Каліфорнії. Ось його брехні:

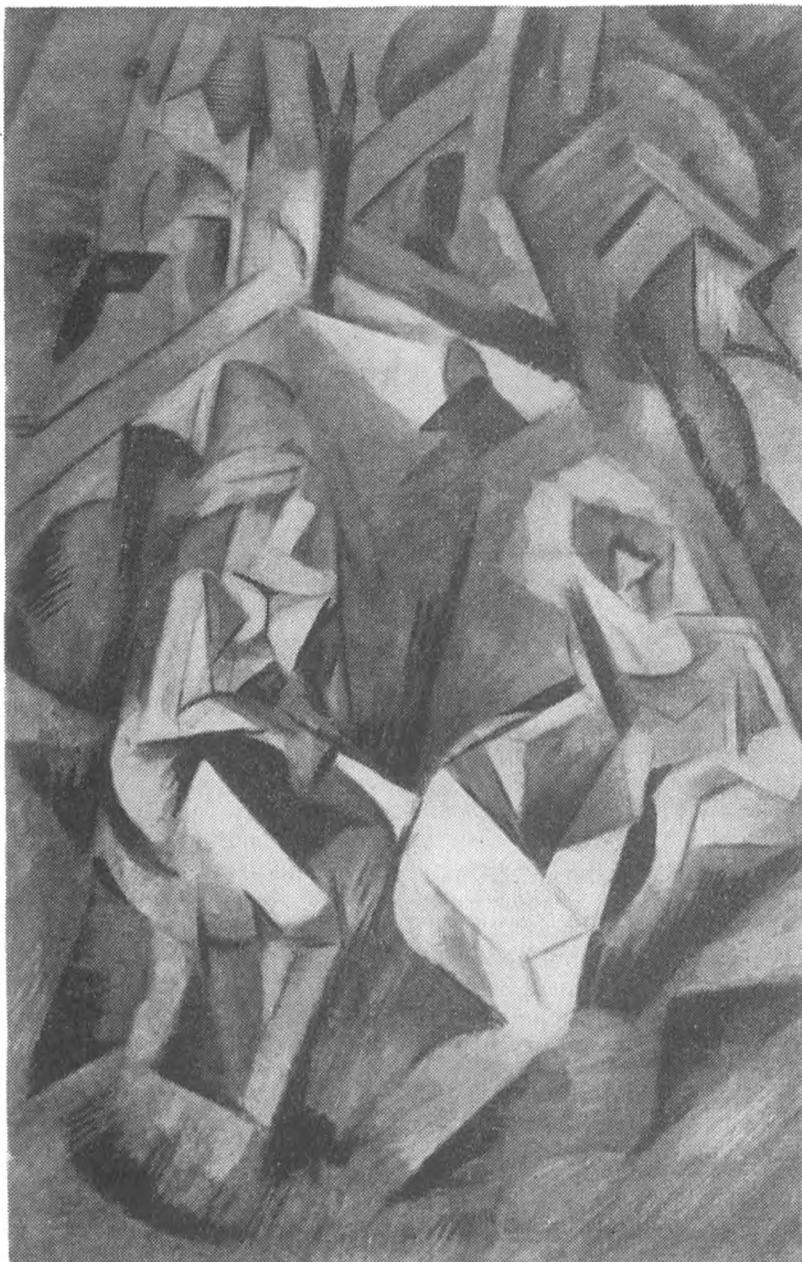
«Я встановив у своєму фруктовому саду нове опудало, яке мало відганяті горобців, що крали там черешні. Опудало мало такий страшний вигляд, що перелякані горобці не лише перестали залятати до саду, але й позносили назад усі раніше вкрадені ягоди».

САМА ВИННА! Молода шведка намагалася одержати через суд грошову компенсацію в сумі 2000 крон від юнака, з яким на танцювальному вечорі викаблучувала рок-н-ролл. Він так наступив їй на ніжку, що розчавив великий палець. Після довгої наради суд виніс рішення: кожна молода дівчина, що погоджується танцювати такий танець, як рок-н-ролл, повинна рахуватися з можливістю деяких тілесних пошкоджень. Позов було відхилено.

1952 року в чеській пресі увагу читачів привернула стаття Й. Крохи під промовистою назвою «Вітаємо друге народження митця». Це був захоплений нарис про виставку нових, реалістичних пейзажів Еміля Філли. Мій подив буде цілком зрозумілій, коли згадати, що навіть в останньому виданні енциклопедичного словника чеських митців (1948 р.) Е. Філла розглядається як вождь та «ініціатор модерністських напрямків у чеському мистецтві, передусім кубізму». Все, що я знала, читала й чула про Філлу до цієї статті 1952 року, характеризувало його саме як голову профранцузьких модерністських напрямків у чеському живопису першої половини ХХ ст.

І ось я читаю, що цей уславлений серед чеських модерністів художник показав себе як видатний реаліст. Цьому важко було повірити. Дві репродукції в журналі з нових пейзажів Філли були сірі, малопереконливі. Але повірити цьому дуже хотілося. Приїхавши до Праги, я одразу ж постаралася на власні очі побачити пейзажі Філли.

В будинку-ательє усе було так, як за життя майстра (він помер 1953 року). На

Еміль Філла. Купання. 1912 р.

Від модернізму до реалізму

підвіконні та столику лежала навіть велика купа яскравих тюбиків з фарбами.

Філла був справжнім колекціонером. У нього я побачила чудове зібрання дрібної італійської пласти-

ки часів Ренесансу, про яке художник написав серйозну мистецтвознавчу розвідку. Тут було також багато прекрасних творів старого японського та китайського мистецтва, колекція жи-

вопису на склі — витвори чеського народного мистецтва. Проте мою увагу цілком захопили реалістичні пейзажі Філли, які одразу полонили мене.

Так, це справді незвичайні

пейзажі. Вони відзначаються якоюсь особливою красою і яскравістю. Це реалізм, але реалізм саме Філлівський. Пейзажів цих дуже багато — кілька десятків. Здавалося б, велика кількість цих майже однакових за розміром і формою (подовжених горизонтально) картин мусила б стомлювати. Проте, навпаки, вони дедалі більше зачаровували такою простою і разом з тим глибокою красою. Пейзажні картини Філла, що відтворюють химерні хребти чеського Середньогір'я, незважаючи на зовнішню однomanітність мотивів, на диво різні і завжди нові.

Ось яскравий романтичний «Газмбург» (1951), що сяє і грізними, і чарівно м'якими барвами. Горбкувата рівнина стрімко розгортається навколо ведмедеподібної гори Газмбург у центрі картини.

Густо-малиновий силует величезної гори з древніми зубчастими вежами, що якимось чудом тримаються на її похилій спині, різко окреслюється на фоні холодного, чорно-фіолетового грозового неба.

Цей пейзаж міг би видатися фантастичним твором художника, коли б не свідчення багатьох із тих, хто хоч би раз проїздив по шосе, що проходить на відстані півтора-двох кілометрів від Газмбурга, не тільки під час грози чи бурі, а просто насвітанку або ясної місячної ночі. Багряне сонячне проміння, так само як і блідо-блакитне мерехтіння місяця перетворюють Газмбург на казковий палац, що міниться фантастичними барвами.

«Над Пржесинем» (1951 р.), «Від Славетіна» (1951 р.), «Лоунський край» (1952 р.) — всюди радість життя, воно звучить, перевивається, вкрай переповнюючи ці барвисті картини.

Еміль Філла. Дереворит.

Життя природи в цьому краю зображене митцем особливо художньо і багато. Не байдужий до краси цілого, Філла гостро відчуває специфічну красу кожної окремої форми, а також обриси, барви, притаманні тому чи іншому дереву, кущу, химерному вигину пагорба.

«Битини» (1951 р.) та «Гржівчице» (1951 р.) зображують гористий схил із смугами скошених нив. Пейзажі ці не такі грандіозні, як попередні. Вони інтимніші, спокійніші і простіші за сюжетним мотивом, лаконічніші за просторовою композицією, скупіші і стриманіші барвами.

Філла шість років просидів у Бухенвальді. Там, у таборі, він потай писав своєрідну книгу, щоденник, що й пізніше назвав «Книгою про свободу». Як художник сам казав пізніше, він писав її для того, щоб не загинути душевно і морально. Все, що пережив Філла у дні фашизму, все, що витерпів він у концтаборі, усі найглибші патріотичні й гуманістичні почуття, що спалахнули в ньому в ті дні і допомогли пережити й побороти чорний морок фашизму, — все це повнокровно, наочною мо-

вою барв заговорило в його пейзажах Середньогір'я.

Відчуття свободи, безмежне замилування вічною красою рідного краю, майже дитячий захват радощами життя після шести років концтабору — ось пафос напруженого, бурхливого, емоційного світу пейзажів Е. Філла. Його ліризмові притаманна велика пристрасті і безпосередність у вираженні почуттів. Проте при цьому митець ніде не переступає тієї священної межі, за якою надмірність емоцій переростає в суб'єктивізм сприйняття і починає викривляти й деформувати зображені предмети.

«Е. Філла, за його власним визначенням, намагався показати портрет краю. Цьому підпорядковане все, в тому числі й формат», — писав друг художника, відомий чеський поет Вітезслав Незвал.

Вузький горизонтальний формат пейзажів Філла зумовлений самою панорамністю рідного ландшафту. Характерно, що такий самий формат для свого пейзажу Середньогір'я обрав Рабас, художник зовсім іншого складу і обдаровання.

Пейзажам своїм Філла присвоював місцеві, старі назви, що зберегли старослов'янський колорит.

У своїх роботах вождь чеських кубістів заговорив «доступною для всіх», високохудожньою сучасною реалістичною мовою. Проте, створюючи свою власну реалістичну мову, художник не пішов легким шляхом спрощення її засобів вираження. Навпаки, він у міру сил і можливостей намагався сповнити цю мову всіма доступними засобами виразності, прагнучи використати всі творчоблизькі їй традиції світової художньої культури.

Пейзажі Філла спочатку були зустрінуті деякими його друзями і окремими кри-

тиками як ескізи, як своєрідна підготовча робота на шляху розв'язання нових творчих завдань. Тепер, коли минуло багато років, треба думати, що вони водночас і мали рацію і помилялися. Мали рацію в тому, що ці пейзажі стали початком нового, реалістичного шляху художника. Мали рацію в тому, що, очевидно, Філла справді продовжив би свої художні пошуки в пейзажі. Недарма серед його останніх робіт привертає увагу велика пейзажна картина олією, де він спробував створити монументально-героїчний образ чеського Середньогір'я.

Але критики помилялися, сприймаючи пейзажі Філла лише як початковий, допоміжний епізод у його новій творчості. У 1952 році Філла сам влаштував виставку своїх пейзажів і тим самим надав їм самостійної мистецької цінності. Успіх виставки у чеської громадськості був найкращим підтвердженням думки митця. Випробування часом ще більше ствердило самостійну мистецьку цінність реалістичних пейзажів Філла, ще більше дало відчути принципову вагу внеску митця в нове соціалістичне мистецтво народно-демократичної Чехословаччини.

У своїй цікавій статті «Про реалізм справжній і уявний» Зденек Неєдлій відзначав: «Досвід показує, що для сучасного митця, із старою мистецькою освітою і вихованнями в ньому раніш мистецькими поглядами, в цілому значно легше створити експресіоністичну, символічну, футуристичну картину, аніж написати реалістичний твір високого художнього звучання».

Навряд чи треба пояснювати, як важко й складно для митця, що був зв'язаний у минулому з тими чи іншими модерністськими напрямками, стати реалістом. Йому

треба принципово переглянути зв'язок своєї творчості з життям, метод свого мистецтва. Йому треба принципово переглянути свої естетичні позиції і в теорії і на практиці. Це завдання, як показує досвід історії розвитку нового соціалістичного мистецтва, може бути успішно розв'язане лише в тому разі, якщо реалістичні пошуки художника будуть тісно пов'язані з його особистим життєвим досвідом, органічно випливатимуть із особливостей мистецького хисту майстра; розвиватимуть усе життезадатне в його творчій спадщині.

Треба думати, що Філла, в минулому патріарх модернізму в Чехії, саме тому сміливо й успішно впроваджував реалістичні пошуки в свою нову пейзажну творчість, що близькі його душі картини рідного Середньогір'я він міг яскравіше і досягнути, аніж будь-який інший матеріал, передати новою для нього мовою, «доступною для всіх». У пейзажному мистецтві Філла формувався художньо-змістовний, філлівський реалістичний стиль.

Яскравий, піднесений, витончено-простий стиль реалізму Філла є не тільки ре-

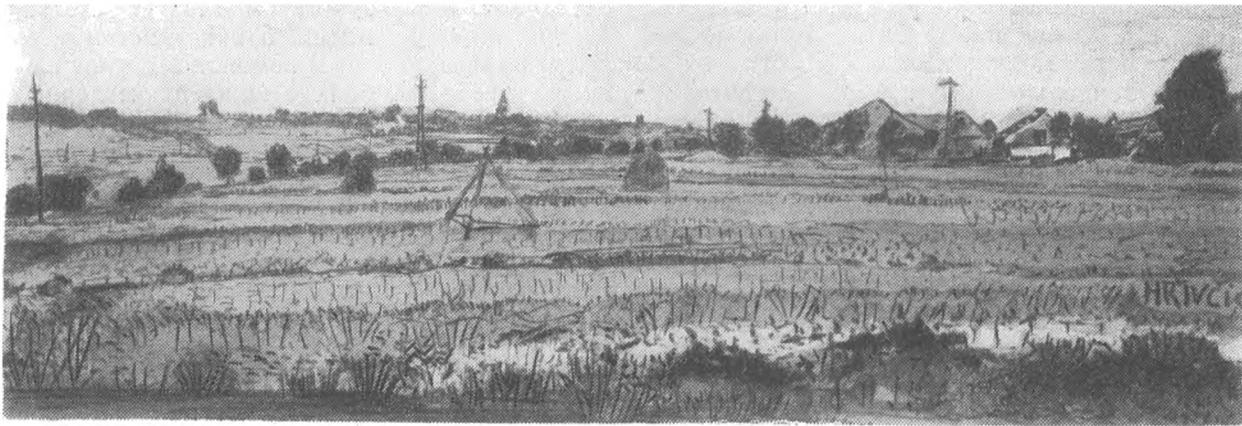
зультатом творчих пошукув митця, а й в «чистому» вигляді немовби відбиває в собі його шлях від модерністського новаторства до реалізму.

Коли йому було двадцять один рік, Філла занедбав кар'єру поштового чиновника і в 1903 році вступив до Празької академії мистецтв, де в цей період, як образно сказав Ф. Шалда, вибула буря. «Мріяли про море, про його глибини, безодні, хвили, а змушені були жити в кількох кубометрах холодної води», — писав Шальда про становище учнів Празької академії того часу.

Свій особистий конфлікт високо обдарованої людини із сучасним їй дрібним декадентським середовищем Е. Філла, як і багато інших його сучасників-інтелігентів, далеких від демократичного і пролетарського руху, вважав загальною драмою людини взагалі. Вони не розуміли соціальної природи непримиреного конфлікту справді великого мистецтва і буржуазного суспільства, проте широко вболівали за долю людини і культури, за долю гуманізму. Саме тому внутрішньо, потенціально багато хто з них був готовий шукати рятівних шлях-

Еміль Філла. Бик, на якого напав лев. З циклу «Боротьба і опір». Малюнок тушиною. 1938 р.

Еміль Філла. Пейзаж.

хів для розвитку культури.

Бунтарство багатьох європейських майстрів у галузі мистецтва створювало можливість для прийняття ними за певних історичних умов прогресивних супспільних позицій. Саме так було з Філлою.

Перші твори Філли пройняті напруженовою символікою людського горя і страждань («Читач Достоєвського», 1907 р., «Милосердний самаритянин», 1910 р.). На цих творах позначилося захоплення художника різними стилювими течіями початку дев'ятисотих років.

Обстановка «трьох кубометрів холодної води» змушувала учнів Празької академії швидко і гостро реагувати на всі нові явища мистецтва, що несли з собою

бодай уявні розв'язання конфліктів, які переживали ці художники. На Філлу і його покоління величезний вплив мала виставка Мунха, що відбулася в Празі 1905 року. На рік пізніше почалося загальне захоплення французами нової школи. На базі цих художніх захоплень виникло «Товариство восьми» (Кубішта, Філла, Прохазка, Кубін, Новак та ін.), знамените в історії чеського образотворчого мистецтва нового часу своєю орієнтацією на останні досягнення європейського, насамперед французького, модернізму.

Вчителями Філли, який завжди шукав у живопису насамперед експресивно-барвистої виразності, стали Ван-Гог, Боннар, Сезанн. Із старих майстрів Філла взяв собі в учителі Дом'є та Ель Греко. Починаючи з 1907 року, митець регулярно їздить у Париж, а під час першої світової війни постійно живе в Голландії.

Зустріч із кубістичними полотнами Пікассо ще в 1910 році в Парижі справила на Філлу надзвичайно сильне враження. На довгі роки чеський художник стає вірним послідовником Пікассо. Доктрина кубізму, в яку тоді вірив і застосовував її на практиці французький художник, видалася Філлі давно бажаним видом мистецтва, новою позитивною, «ренесансною» програ-

мою. Ідея розкладу видимого світу на найпростіші елементи, які б відтворювали основи речей, створення лаконічної, раціональної, зображенальної мови були тоді, на думку молодого чеського митця, єдино сильним засобом проти анемічного декадансу і солоденького псевдореалізму.

Але кубізм ніколи не давав Філлі повного задоволення. Найкращий доказ цьому — його графічні пейзажі 1920—30 років (перо й олівець), які своєю майже документальною правдивістю різко протистояли всій суб'єктивно - деформованій творчості художника того часу. Цікаво, що вже тоді це були мотиви чеського Середньогір'я. Пейзажні малюнки Філли того часу мають характер швидких і легких начерків, що фіксують перше безпосереднє враження митця. Вони ще далекі від емоційної насищенності майбутніх пейзажів Філли і нагадують їх хіба що тільки панорамними композиціями.

Цікаво, що на пейзажних зарисовках художника абсолютно не позначилися кубістичні експерименти, у них він з самого початку розмовляв реалістичною мовою. А тому, попри всю їх нечисленність, в творчості митця 20—30 років, вони посідають принципове місце. У своїх

Еміль Філла. Натюрморт з черешнями. 1946 р.

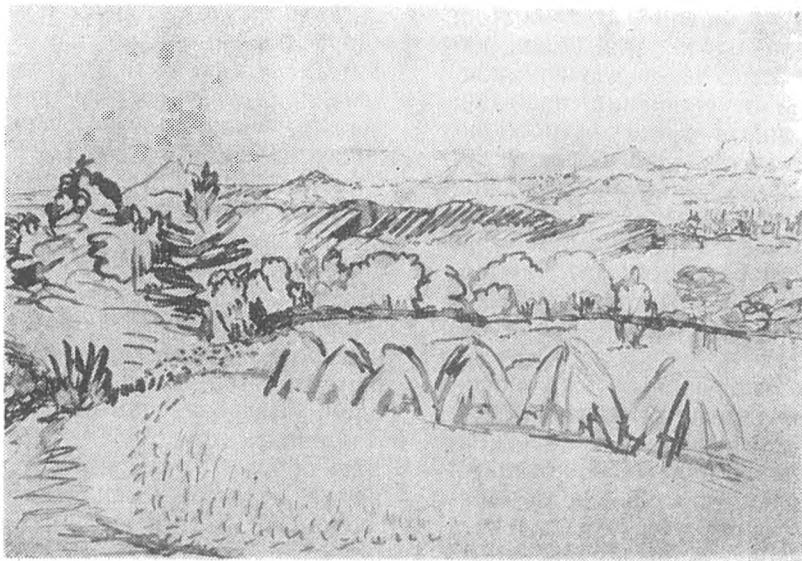
майбутніх реалістичних шуканнях Філла міг безпосередньо спертися тільки на них.

Вже було сказано, що бунтарство Філла в мистецтві в ранній період творчості штовхало його на пристрасні пошуки шляхів відродження великого мистецтва. Таким відродженням мистецтва художник вважав кубізм.

В 30—40 роки друге народження переживали багато талановитих представників європейської літератури і мистецтва. Цей процес був би немислимий без впливу радянського мистецтва як прямого, так і посереднього, без впливу величезного фактора існування нового світу соціалістичної культури.

В. Маяковський, змальовуючи далеко не близький стан французького живопису 1922 року, вже тоді з гордістю зробив висновок: «А поки що при всій нашій технічній майстровій відсталості, ми, працівники мистецтв Радянської Росії, є водіями світового мистецтва, носіями авангардних ідей». Цю саму думку в 1926 році в Празі сформулював Ю. Фучік: «Москва стала визнаним центром сучасного мистецтва, образотворчого і театрального, значно

Еміль Філла. Лоунський край.
1951 р.

Еміль Філла. Пейзаж. Малюнок.

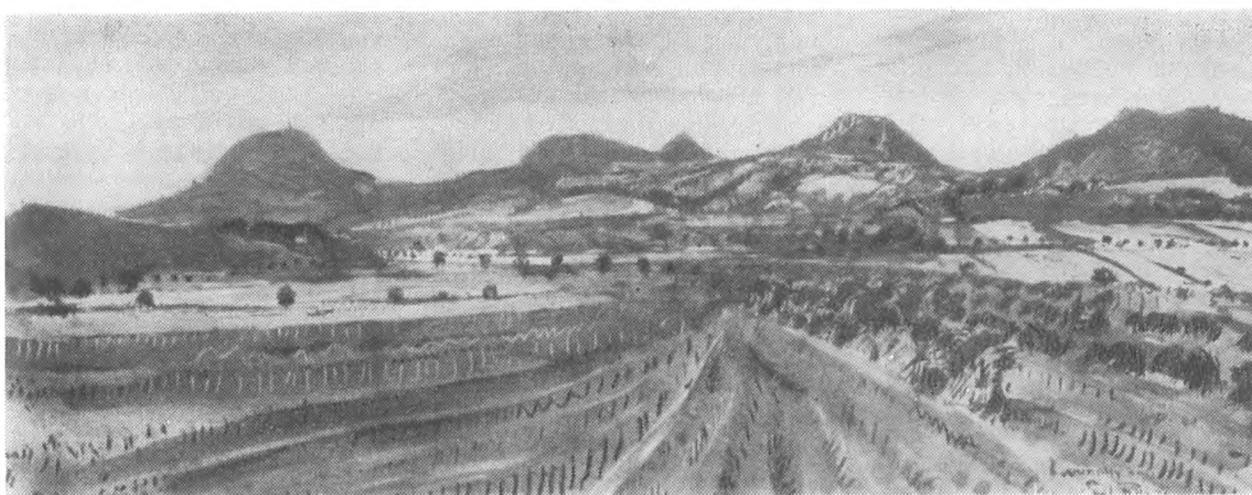
більшою мірою, аніж Париж».

В 1934 році в Празі в залих товариства «Манес» була відкрита Міжнародна виставка антифашистської карикатури. Виставка викликала офіційний протест німецького посольства в Празі. Серед організаторів цієї виставки був і Еміль Філла. Художник стає в ряди тієї частини антифашистської інтелігенції, яка вже з 30-х років перебувала під впливом компартії. Він бере активну участь у виставці на допомогу республіканській Іспанії.

1938 року в Празі Філла влаштовує власну антифашистську виставку графіки під назвою «Боротьба і

опір». Численні малюнки зображені людів зутичі, людей і звірів, тварин між собою. Фашизм поставав тут у вигляді зажерливих хижаків — левів, тигрів і фантастичних потворних плазунів. У формі послідовних алего-рій Філла прагнув передати свою ненависть і зневагу до фашизму.

Наприкінці 30-х років виникає безпосередня небезпека фашистського вторгнення в Чехословаччину. В цій атмосфері конкретизується гуманістична позиція митця. Він звертається до традиційного в чеському класичному мистецтві жанру ілюстрацій народних пісень. Він пише величезні, кілька метрів заввишки, компози-

ції. Художник вибирає, як правило, народні пісні, що відбивають драматичні людські переживання, пов'язані з лихом війни — страждання матері, що оплакує передчасно загиблого сина, горе нареченої, яка розлучається з коханим, що йде на війну, тощо. Монументальні ілюстрації Філли вражають своєю драматичністю.

Стилізовані, живописні картини на сюжети пісень у Філли значно конкретніші порівняно з його битвами людей і звірів. Люди «взагалі» перетворюються тут в народні типажі, хоч ще й умовно трактовані. В цих композиціях наявні безліч життєвих та історико- побутових деталей, конкретні ческі пейзажі, картини сільського народного побуту.

Проте традиційні народні персонажі й ситуації пісень трактуються у Філли поза часом, не мають сюжетної конкретності, і це позбавляє виражені в них драматичні почуття життєвої достовірності.

Жанр ілюстраційної графіки з текстом зводиться в монументально - декоративні, живописні композиції. Елементарна суперечність виражається тут хоч би в тому, що з великої відстані (а ці композиції треба розглядати здалеку) неможливо прочитати текст.

Проте, незважаючи на ці суперечності, живописні картини Е. Філли, що знаменували звернення до національного життєвого матеріалу, до національної класичної традиції, означали важливий крок митця на шляху розвитку в його мистецтві реалістичної тенденції.

Разом з тим, у вогні антифашистської боротьби дедалі послідовніше визначаються громадські позиції Філли. На початку 1940 року

художник був заарештований фашистами і кинутий в концентраційний табір Бухенвальд, де, як ми вже згадували, він написав свою книгу-щоденник.

«Рука без палітри, серце без батьківщини, ноги без рідної землі, очі без скирд і долин, готичних храмів, голова без думок, вуха без мелодій і хоралів, душа з номером і наготовою — вже нема нічого,— один, зовсім один. Загроза самотності. Залишився сам, але я не маю права відчувати самотність. Хто може лишитися людиною? Тільки той, хто не буде занепадати. Я — людина, я — із загальним горем...», — писав Філла у Бухенвальді, відчуваючи своє нове приолучення до людського колективу, до широкого антифашистського людського фронту.

Гуманізм художника набирає дедалі активнішого характеру. Його національне почуття збагачувалося новою якістю, воно сповнювалося вимогливою жадобою життя і творчості в ім'я батьківщини, в ім'я майбутнього щасливого життя своїх співвітчизників.

Перемога над фашизмом, визволення Чехословаччини Радянською Армією, який самовіддано допомагав чехословацький Опір, створення Народно-Демократичної Чехословацької Республіки, перспективи будівництва соціалізму в Чехословаччині — це була та епоха відродження людини і культури, якої так довго шукав і якої так довго чекав митець і яка тепер реально і відчутно ввійшла в його життя. Е. Філла вступає до комуністичної партії. Нове, світле, радісне, активне світовідчуття вимагало свого вираження в творчості. Нові думки і почуття вимагали нової мови. Художник свідомо поставив перед собою завдання говорити «мовою, доступною для

всіх». І він близькуче заговорив нею в своїх незабутніх пейзажах.

Це далося йому нелегко. Перші пейзажі Філли з'явилися в 1948 році. Три роки після визволення з Бухенвальда микули в важких пошуках, сумнівах. У 1945—1946 роках Філла написав ще кілька монументальних ілюстрацій до народних пісень. В ці ж роки він не раз звертався до натюрморта. Кубістичні ремінісценції в них поєднуються з новими реалістичними тенденціями («Натюрморт з черешнями», 1946 р.).

Великий благотворний вплив в цей період справиво на нього радянське образотворче мистецтво, яке він дедалі глибше пізнавав з виставок, репродукцій, преси. Досвід радянського мистецтва Філла глибоко відчув, творчо переосмислив стосовно до власних художніх можливостей. Він не писав тематичних картин, бо відчував, що ще не готовий до цього. Іти ж шляхом поверхового копіювання — не міг і не хотів. Мабуть, саме тому реалістичний Філла почався з пейзажу.

Смерть перервала його плани.

Творча доля Філли, художника, значна частина життя якого була пов'язана з модерністськими напрямками в мистецтві епохи кризи буржуазної культури і який, незважаючи на це, зумів пережити нове відродження в епоху створення соціалістичної Чехословаччини і зумів зробити свій внесок у розвиток її культури, не виняткова. Шлях цього художника до реалістичних позицій соціалістичного мистецтва був болісний і складний, але тому, певне, і найбільш знамений.

Л. ЖАДОВА,

кандидат мистецтвознавства

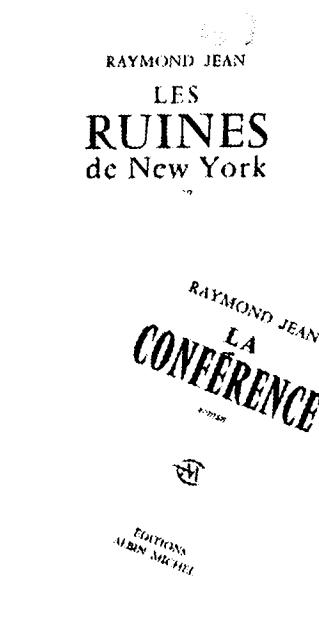
ЧИТАЮЧИ
НОВІ КНИГИ

ДВА ТВОРИ РЕМОНА ЖАНА

Молодий французький журналіст Норбер ніколи не був в Америці. Він щойно розпочав трансатлантичну подорож пароплавом. Попереду Гібралтар, Атлантика, Нью-Йорк, університет штату Пенсільванія, куди його запросили викладати французьку літературу. Попереду — незнайома країна, попереду Америка, де кожен європеєць почуває себе трішечки Колумбом. Що чекає його там, якою буде перша зустріч з Америкою?

Проте Норбер зустрівся з Америкою ще в Гібралтарській протоці. Під час стоянки він познайомився з юною американкою на ім'я Одрі; вони швидко заприятлювали, і Норбер починає розуміти, що найцікавіше, найголовніше — це люди, яких він зустріне на чужому континенті. Способ мислення цих людей, відбиток якого він бачить у поведінці і словах чарівної і безпосередньої, але дещо екстравагантної дівчини Одрі, трохи дивує й бентежить француза. З тим більшим інтересом чекає він прибуття до Америки, яка саме тоді, в 1953 році, переживала кульмінацію маккартістського розгулу...

Так починає досі, ще незнайомий радянському читачеві прогресивний французький письменник Ремон Жан свій роман «Руїни Нью-Йорка». Цей роман, безперечно, написаний людиною, що провела в Америці не один місяць, багато бачила, уважно спо-

стерігала і прагнула до об'єктивних висновків. Автор і не намагався приховати того, що бачить і розуміє Америку по-своєму, де-що суб'єктивно: адже інакше він не обрав би цієї не нової, хоч і досить своєрідної форми викладу — вся дія роману розгортається в записах Норбера і його нового друга, американського еврея Джеймса Б. Кауфмана. Уривки з записів Норбера чергуються із сторінками щоденника Кауфмана; вони переплітаються, інколи повторюються, і дійсність відбивається в них інше в двох дзеркалах.

В такий спосіб письменник зміг показати Америку, або точніше —

куточок Америки, з двох точок зору: так би мовити, ззовні (записи Норбера) і зсередини (щоденник Кауфмана), і цей художній прийом обумовив багатогранність усієї книги. Проте характерно, що обидва ліричні герої роману не сприймають того, що їм доводиться спостерігати і в чому доводиться брати участь, без критичного аналізу. Навпаки, вони відкидають і засуджують усе гідне осуду — і духовну убогість стандартного американця, і його міщанський конформізм, і боягузство тих, хто, навіть розуміючи підступність і злочинність маккартізму, не наважується виступити проти нього, і гонитву за доларами, яка є єдиним смыслом життя для багатьох американців, і пуританське ханжество, що ним так спрітно прикривається в цій країні найогидніша розпуста й розбешеність...

Норбер і Кауфман — кожен по-своєму — люди сміливі, послідовні в своїх переконаннях і поглядах. Вони чесні, розумні, освічені і інтелігентні, обидва трохи романтичні за вдачею, обидва непрактичні в американському розумінні цього слова. Характер і переконання кожного з них у зіткненні з дійсністю, з життям і людьми, що їх оточують, і визначають їхню долю. І хоч у характерах лівого журналіста Норбера і радикально настроєного Кауфмана багато спільногого, схожого, їх життєві шляхи, що зустрілися і йшли поруч протягом кількох місяців, знову розходяться. Норбер не витримує маккартістської Америки, не може дихати її повітрям і тікає на батьківщину. Кауфман, який часто говорив йому про свою непристосованість до американського способу життя, про своє бажання повернутись до Франції, де провів юність, не знаходить у собі сил кинути рідну землю, і залишається в Америці, не знаючи, чи пощастиТЬ йому втриматись на ногах у безперервному двобої з життям, чи воно підхопить і понесе його кудись, мов дощовий потік вивернute з корінням дерево.

Найважливіше значення для розуміння всієї книги мають, звичайно, записи Норбера, в яких чи не найповніше відбились думки,

погляди і почуття самого автора. Щоденник Кауфмана відіграє, очевидно, допоміжну роль, доповнюючи записи Норбера окремими фактами, відтіняючи й показуючи в новому світлі те, що вже описав Норбер. Водночас кожен з них має змогу відверто й невимушено розповісти про своє особисте життя.

Норбер і Одрі зустрічаються в університеті, вона — студентка французького відділення літературознавчого факультету, він — її викладач. Як справжнього європейця, Норбера дивує простота відносин між викладачами і студентами. Між ними підтримуються товариські стосунки. Про кохання Норбера і Одрі всі знають, але ніхто не звертає на це уваги: адже кожен живе для себе. Кауфман теж покохав студентку — скромну француженку, що за кілька років до того приїхала у США як дружина колишнього моряка військового флоту, а нині пресвітеріанського пастора в невеликому місті.

Ніколь Шустер, або, як всі її називають, Нікі, давно одруженна, має дітей, але пізнає справжнє кохання лише після зустрічі з Кауфманом. Експансивна і щира, але скuta релігійним фанатизмом, вона не наважується зробити вибір між коханням і обов'язком щодо сім'ї і робить спробу наскласти на себе руки, до речі, вибравши сuto американський спосіб — врізається автомашиною в дорожній стовп. Нікі лишається жити, але тяжка фізична і ще страшніша для неї моральна травма назавжди розлучають її з Джеймсом.

Зовсім інакше складається доля французького журналіста і американської студентки. Між ними постає чимало протиріч, здавалося б, здатних їх розлучити. Він — прогресивний, «дуже лівий» журналіст, можливо навіть комуніст. Його батьки живуть у провінції і ледве зводять кінці з кінцями. З юних років він сам заробляє собі на життя, вступає в політичну боротьбу і має сталі переконання. Одрі — дочка багатих батьків, що живуть у розкішному особняку і, як це не без піхи під-

кresлює її батько, їздять не на якісь машині, а в дорогому кадилаку. Батько Одрі зібрал солідну колекцію картин імпресіоністів і сучасних художників; кожне полотно він оцінює не щодо його художньої вартості, а сумою доларів, яку він заплатив за картину. Особливо втішає його те, що продажна ціна більшості придбаних ним картин, немов вклад у банку, невпинно зростає, дає «проценти на проценти». Батьки Одрі вважають себе реалістами в житті, а в Америці це означає, що вони ставлять бізнес над усе. Зрозуміло, духовний світ їх обмежений і убогий, світогляд примітивно-утілітарний.

Все, що оточувало Одрі протягом її дитинства і юності, могло зробити її гідною спадкоємицею таких батьків. Проте випадкова зустріч з Норбера, яка згодом переростає в глибоке, світле почуття, визначає долю дівчини. Вона супроводжує Норбера до Нью-Йорка, де він сяде на пароплав американо-європейської лінії. Разом з ними їде й Кауфман. Ось останні рядки з його щоденника, якими закінчується роман:

«...Пролунав електричний дзвоник. Він квапив, наполягав. Він нагадував, що всі, хто прийшов проводжати пасажирів, повинні зійти на берег... Одрі накинула своє кашне на голову і підняла комір жакета. Коли я підійшов зовсім близько, Норбер обійняв її. Я зупинився. Дзвоник знову задеренчав. Густий натовп сунув до сходів на берег. Здається, ми нуло багато часу. Я вже не розумів, що відбувається. Дзвоник задеренчав утрете. Норбер усе ще тримав Одрі в обіймах. Обов'язлючи очі й стояли з обличчями, звернутими до моря. Я побачив, що за хвилину трап буде піднято. І зрозумів, що Одрі вже на берег не зайде».

Ремон Жан докладно спиняється на проблемах, що хвилювали Америку на рубежі 1953 і 1954 років. Маккартізм... Похмура постать обер-мисливця на чаклунів, що дав ім'я всьому цьому ганебному явищу, тяжіє над великою країною. Навіть саме повітря Америки отруене підозрою, зневірою і страхом. Сенатор Маккарті гасає по всій країні, влаштовуючи свої

горезвісні «розслідування антиамериканської діяльності», які передаються навіть по телебаченню. Зловісний інквізитор з'являється і в тихому університетському місті. Його зустрічають тисячі людей. Хтось у натовпі вигукує привітання, хтось поспішає піти геть, а більшість мовчить. Усі знають, що візит Маккарті не віщує нічого доброго. І дійсно, вже через кілька днів одного з приятелів Норбера і Кауфмана, вчителя Портера, звільняють з роботи у школі. Два роки тому Портер був викладачем університету, але йому запропонували підшукувати іншу роботу, бо стало відомо, що Портер свого часу був знайомий з керівником пенсильванської організації Комуністичної партії США. А тепер він уже не може викладати і в школі, бо маккартізм досяг свого апогею. Для Портера це означає втрату будь-якого заробітку, адже його звільнення рівносильне видачі «вовчого квитка». Його вже не візьмуть навіть прибиральником кафетерію. Віднині на його чолі горітиме тавро «підривний елемент».

Американський спосіб життя має свої жорсткі закони. Якщо людина не сплатила у певний строк чергового внеску за придбані на виплат речі, їх забирають, хоча б і йшлося про останній внесок. З будинку Портера виносять радіоприймач, телевізор, холодильник. Завтра-післязавтра, ввічливо попросивши пробачення, заберуть автомашину, а ще за кілька днів виженуть з будинку, бо він теж придбаний у кредит. Двоє дорослих і троє малят опиняються на вулиці, і це неминуче. Вони винні лише в тому, що не мають доларів...

Автор виводить у романі символічну для сучасної Америки постать донощиків, добровільного шпигуна, що окоче пропонує свої брудні послуги маккартістам. Це Скольський, один з викладачів університету. Підлітком він емігрував з Угорщини і почав боротьбу за існування в трущобах Нью-Йорка. Він чистив взуття, мив вікна, був офіціантам і прибиральником, продавав газети. Потім йому пощастило вибитись у дрібні репортери якоїсь бульварної газети, зібрати трохи доларів і дістата-

ти освіту. Так він став викладачем університету. Життя навчило його не зупинятись ні перед чим, щоб видряпатись якнайвище. Маккартізм зробив його донощиком і провокатором. І Скольський тепер почуває себе вже не дичною, а мисливцем або принаймні підручним «мисливців на відьом», і не пропускає жодної нагоди підслухати чиєсь приватну розмову, виступити з обвинуваченням у «непатріотичній діяльності», надяпати черговий донос у підкому місію сенату. Коротше, він зробив кар'єру запроданця, виринувши на гребені каламутної хвили реакції.

Варто додати, що час скольських і маккарті ще не минув у Сполучених Штатах, де в 50-х роках кидали за в'язничні мури лідерів компартії, а тепер взагалі заборонили її діяльність. «Полювання на відьом» триває на біду й сором Америки...

Дія другого роману Ремона Жана — «Лекція» — теж відбувається за межами Франції, але вже не по той бік Атлантики, а на протилежному березі Середземного моря, в Марокко, яке щойно дістало незалежність. Герой цього роману — теж прогресивний журналіст і викладач університету, він сміливо йде «проти течії», відстоюючи передові ідеї; цей роман теж звучить як гострий публіцистичний твір.

Втім обидва твори дуже несхожі як формою, так і змістом. Роман «Лекція», хоч і дірівнює обсягом романові «Руйни Нью-Йорка», описує події лише однієї доби — від ранку прибуття Мішеля Божара до Касабланки ю до світанку наступного дня. Як і в першому романі, в цьому творі автор обрав своєрідний метод розповіді: більша частина книги присвячена описові публічної лекції Божара на тему «Романіст і його герой», причому сама лекція наводиться уривками, між якими Ремон Жан подає роздуми свого героя, думки і спогади слухачів.

Якщо зіставлення записів Норберта і Кауфмана в першому романі допомогло авторові досягти повноти у висвітленні подій, то роман «Лекція», навмисне обмежений в часі, вийшов, здається, ю бліднішим, сухішим і дещо не-

повним: Ніхто, звичайно, не заінтересує права автора на обрання будь-якої форми викладу того, про що він хоче розповісти читачеві, але правда є те, що авторові не заваждає шастила знайти найкращий метод показу її зіставлення подій. Зрештою, зміст має, безперечно, важливіше значення, аніж форма його подачі, і тому варто зупинитись перед усім на змісті книги.

...Мішель Божар жив колись у Марокко. Вісім років тому йому довелось виїхати до Франції, бо тодішнім колоніальним властям не сподобалась його громадська діяльність так само, як і його лекції в університеті. Божар не приховував своїх симпатій до національно-визвольного руху арабів, і це є стало причиною його висилки з Марокко. Минув час, і ось він повертається до Касабланки вже відомим журналістом, популярним лектором, літературознавцем, якого запрошують з лекціями до багатьох зарубіжних країн. Марокко вже не колонія, а незалежна держава, і там тепер навіть не дозволяють пускати в обіг французькі гроши, так само як не заваждає погоджуватися з ідеями офіційного Парижа.

Божар відкриває нове, незнайоме Марокко, зустрічає старих друзів, які здаються йому теж зовсім іншими людьми. До нього в готель приходить колишній його студент Дрісс, марокканець, що бере активну участь у допомозі алжірським борцям за свободу. Дрісс шанобливо називає Божара метром, але вже не погоджується з ним, коли мова заходить про методи національно-визвольної боротьби. Він тепер не скильний поділяти і поглядів свого вчителя: навіть на літературу, і Божарові доводиться констатувати стійкість переконань і цілісність світогляду молодого марокканця, який вчиться боротись проти колоніалізму, зокрема, по творах Леніна і Грамши. Божар з новагою ставиться до Дріssa і не може не визнати, що той має рацію.

У Касабланці Божар має ще одного друга. Це Мартіна, з якою він був колись близький. Тепер у нього є в Парижі дружина, сім'я, але давнє почуття ще жевріє в його серці. Мартіна теж зберег-

ла свої почуття до Божара, але вони вже сторонні люди, і після лекції, під час якої Мішель бачить Мартіну серед слухачів, вони так і не зустрічаються.

У романі виведено цілу галерею типових представників французького суспільства в Касабланці. Тут і «пробивний» журналіст Поль Гійонен із своєю легковажною подругою Джекі, і дружина місцевого лікаря мадам Марсо, яка шукає амурних пригод, щоб «продовжити» скоромину молодість, і вищуканий дипломат, радник з культурних питань, який одразу ж після лекції, ще не вийшовши з автомашини, поспішає нашкрябати наклепницьку «інформацію» для посла, і генерал у відставці, голова відділення асоціації зв'язків з Францією, який не розуміє лекції, але терпляче слухає її, сподіваючись «добряче повечеряти» на банкеті на честь лектора. Усі ці персонажі виглядають анахронічно в молодій незалежній країні, але не можна забувати, що вони там поки що користуються чималим впливом, вони лишаються «европейською елітою» Касабланки і зневажливо ставляться до арабського населення. Події минулого року в Бізерті, де Франція роз'язала збройну агресію проти Тунісу, показали, що між місцевими рештками колоніальної адміністрації та колоніалістами з Парижа існують не тільки платонічні культурні зв'язки...

Автор не випадково подав у романі майже повний текст лекції Божара. Схоже на те, що устами свого героя Ремон Жан виклав власні погляди на проблему творчості романіста. Він з великою ерудицією аналізує взаємінні між письменником і його героями, між особистими почуттями і спогадами автора і почуттями та поведінкою літературних персонажів. Водночас він підкреслює дещо парадоксальну спорідненість між літературною творчістю і роботою... детектива.

У своїй лекції Божар, а слідом за ним і сам автор, вдаються до численних спрощень і перебільшень, подібних до наведеного вище, і, як визнає Божар, роблять це свідомо, навмисне, з метою загострити увагу слухачів (і чита-

чів) до своєї точки зору. Але як би там не було, Божар, а разом з ним і Ремон Жан, пристрасно відстоює реалістичний метод у літературі, виступає проти формалізму і закликає вчитися у класиків реалізму, у сучасних продовжувачів традицій Бальзака і Флобера.

В обох згаданих романах Ремон Жан показав себе зрілим митцем, який невимушено володіє

фабулою, образом і словом, який не лише стоїть на позиціях реалізму, але й активно бореться за його принципи, продовжує його традиції, віддаючи цьому весь свій літературний хист. Ідеї його романів, образи його геройів близькі й зрозумілі нам, радянським людям, бо головні герой Жана борються за правду, за прогрес.

А. КИСІЛЬ

ЕЗОП УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

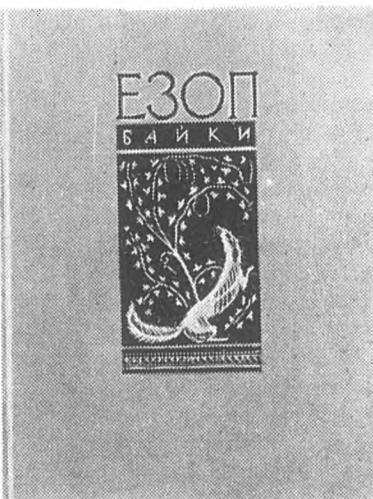
В нашему літературному житті вихід збірки Езопових байок — досить важлива подія. Не часто гостюють у наших книгарнях українські переклади з античних письменників. У цій книзі вміщено майже три сотні байок, отже значну частину спадщини славетного байкаря.

Становище Езопа в літературі дуже своєрідне. Хронологічно він чи не перший з класиків байки. Для багатьох «байка» і «Езоп» — нерозривні поняття.

Ми не знаємо його біографії. Езоп, як і Гомер, — легендарна особа, в існуванні якої дехто на вів сумнівався. Невідомі нам і його твори, принаймні, в такому вигляді, як він їх складав. Популярність жанру спричинилася до численних переробок, і саме в цих переробках пізніших часів частенько безбарвних, а часом і недоладних, дійшли до нас Езопові байки.

Отже, неможливо встановити, яка була естетична вартість первісних, суто Езопівських варіантів цих байок, на якому рівні мовою майстерності вони стояли.

Що ж до переробок, які дійшли до нас, то до їх літературної цінності часом ставилися й скептично. Чи не найрішучіший голос тут належить Анатолю Франсу. В автобіографічній «Книзі моого приятеля» він розповідає, як перед хлопчиком, героєм книги (властиво, самим письменником), у школі відкрилась краса античної літератури. Гостроту Франсо-

вих висловлювань ще більш підкреслює та парадоксальна випадковість, що в класі йому байки Езопа тлумачив учитель-горбаний (згідно з легендою, горбаний був і Езоп):

«...краса з'явилася перед ним в усій своїй величній простоті, коли він познайомився з Грецією. Не одразу це сталося. Спершу засмутили йому душу Езопові байки. Тлумачив їх горбаний учитель, горбаний тілом і душою... Учитель-горбаний не був здатний ні на що, навіть на те, щоб пояснювати думки горбатого байкаря. До того ж ці жалюгідні невеличкі, сухі байки, приписувані Езопові, дійшли до нас в обробці візантійського ченця, вузьколобого, з прикрашеним тонзурою порожнім черепом. У п'ятнадцять років я не знати походження цих байок і мало дбав, щоб дізнатися про це,

але ставився до них точнісінько так, як ставлюся сьогодні».

І далі Франс говорить, що справжню красу античної літератури відкрив йому спершу Гомер, а потім трагіки.

Проте траплялися й інакші погляди. Приміром, О. О. Потебня, говорячи, що від Езопа «не залишилось жодної байки, про яку можна сказати напевно, що він сам її написав,— інші особи переказували ці байки, і перекази всі надто прості та стислі» — додає:

«Латинські байкарі, з яких перший був Федр, ухилились від цієї простоти, але не на користь самої справи» (О. О. Потебня. «З лекцій теорії словесності», Харків 1930, ст. 51).

Та як би читач не поставився до цих байок,— чи як до видатних художніх творів, чи лише як до сюжетів,— історико-літературна вага Езопової спадщини безсумнівна й велика, і видання збірки байок Езопа українською мовою— дуже корисна, необхідна справа.

Перекладач Ю. Ф. Мушак разом з редактором Є. М. Кудрицьким зробили все можливе, щоб дати сумлінний і точний переклад. Їх праця заслуговує високої оцінки. Дуже важко, та на вряд чи й доцільно було в перекладі віддавати всі ті мовні нашарування різних часів, якими по-значений оригінал. Перекладач і не робив цього, переклад не входить за межі сучасної літературної мови. Єдине, що вважав за потрібне передати перекладач, так це певна безбарвність, риси якоїсі інколи навіть канцелярської засушенності, властиві оригіналу. Ось один з дуже численних прикладів,— подібні можна знайти мало не на кожній сторінці: «Цінність справи не в швидкості, а в досконалості її звершення». Читачеві, вихованому на байках Глібова й Крилова, ця формула видається може надто «протокольною», проте вона витримана цілковито в дусі оригіналу. А ось зразок деякої незgrabності в побудові речення: «Ця байка доводить, що для негідників уже те, що вони не шкодять, є величезним, з їх погляду, благодіянням». І це типово для тих версій, у яких дійшли до нас Езопові бай-

¹ Езоп. Байки. Переклад з старогрецької Ю. Ф. Мушака. Редакція тексту і примітки Є. М. Кудрицького. Вступна стаття В. І. Пашенка. Держлітвидав, Київ, 1961.

ки. З цього погляду робота перекладача й редактора бездоганна і ніяких зауважень не викликає. Найменша тенденція пригладити та причепурити оригінал була б тут недоречна,— адже на увазі малося дати саме переклад, а не літературне опрацювання оригіналу. Та й взагалі навряд чи потрібна така праця — переказувати «літературніше» байки Езопа. Багато цікавіше видати книжку, в якій було б показано мандри езопівських сюжетів — після першіх версій дати пізніші їх обробки в літературах світу. Але видання такої книжки поки що належить до царини мрій.

Кілька слів про вибір: я тільки радів би, якби він не був такий суворий і до збірки потрапила б ще більша кількість байок. Та доводиться миритися з тим, що є, а надто ще й тому, що добре зроблено таки добре.

Зупинюся ще на передмові В. І. Пащенка «Езоп і його байки». Написана вона непогано, дає читачеві певне уявлення і про Езопа, і про його творчість. Але є в ній кілька рис, над якими варто б замислитися, тим паче, що вони типові,— з чимось подібним можна зустрітися не лише в цій, а й у багатьох інших наших літературознавчих працях.

Отже, насамперед хотілося б, щоб у статті,— хоч яка вона популярна,— читач знайшов для себе якнайбільше цікавого й повчального матеріалу, а найменше загальників. Скажімо, докладніше варто було б спинитися на історії тексту Езопових байок та характері переробок, яких вони зазнали,— цю прогалину мусив надолужувати у відведених йому тісних рамках автор приміток Є. М. Кудрицький. Необов'язково на самому початку передмови відкривати ті америки, що «античні греки у розвитку культури західноєвропейських країн відіграли величезну роль. Вони залишили після себе безсмертні творіння Гомера і Есхіла, Софокла і Аристофана, скульптурні шедеври Фідія і Праксітеля» і т. д., і т. п. Це так часто повторювалось і в такій величезній кількості ста-

тей, що давно відоме всім і кожному, і тисяча перше повторення цих надто утертих істин ніяк не сприяє розвиткові нашого літературознавства. Нема заслуги в тому, що «Іліаду» та «Одіссею» названо «чудовими епічними поемами»—читач якось догадається про це й сам, може ще й епітета свіжішого добре. А от різні погляди на естетичну вартість Езопових байок освітлити було варто. Більше місця слід було приділити аналізові й самих Езопових байок, і пізніших їх обробок. Такий порівняльний аналіз мав би небиякий інтерес.

I, нарешті, ще одна претензія. В передмові до українського Езопа не зайві були б, мабуть, повніші відомості про езопівську традицію в українській літературі. Не можна сказати, що В. І. Пащенко зовсім оминув це питання. Він зробив те, що найлегше: перелічив геть усіх найвидатніших українських байкарів, що в переважній більшості не запозичали сюжетів безпосередньо від Езопа. На підставі згадки про Езопа в байці Боровиковського він пише, що Л. Боровиковський «вже добре знов згребав грецького байкаря», хоча не лише Боровиковський, але й кожен інший автор українських байок, як і взагалі кожна освічена людина, знала стільки ж про Езопа та його творчість. Та коли в автора передмови знайшлося місце, щоб перелічити російських перекладачів Езопа з за-значенням дати виходу їх перекладів, то дуже шкода, що цього не зроблено для перекладів українських. Про них В. І. Пащенко говорить глухо і «взагалі», унікаючи й прізвищ, і дат. А проте було ж дещо і в нас — від перших спроб, виданих у Галичині, до кількох перекладів у хрестоматії О. І. Білецького «Антична література». В усякому разі, варто було відзначити помітного літературного діяча кінця минулого століття Трохима Зіньківського (1861—1891), байкаря, публіциста, критика, найбільш відомого своїм дослідом «Шевченко в світлі європейської критики». Крім оригінальних байок, йому належить, між іншим, 97 перекладів з Езопа. Не буду особливо докоряті

В. І. Пащенку. Відомо, як погано в нас поставлена справа з бібліографією. Не могла стати в пригоді В. І. Пащенкові й Українська Радянська Енциклопедія: про ці переклади нема згадки ні в статті про Езопа, ні в статті про Зіньківського. Але розшукати переклади — чия ж це справа, як не дослідника, що пише передмову до українського Езопа? Тим більше, що це зовсім не вимагає ніяких титанічних зусиль: переклади надруковані в першому томі «Писань» Т. Зіньківського (Львів, 1893). Можна було б не тільки згадати їх добрым словом, а ще навіть і схарактеризувати. Варта згадки увага до Езопа в українських теоретиків літератури. Йдеться не лише про Потебню: почати можна й з XVIII століття, хоч би з латинського трактату «Мистецтво поезії» Феофана Прокоповича. В цьому курсі лекцій, читаному 1705 р. студентам Києво-Могилянської академії, є присвячений байці розділ, у якому про Езопа говориться таке:

«...Звичайно байки мають назву езопівських, і тому що Езоп багато складав їх, і тому що вони в нього кращі й більше сприяють мудрості. Через те його й зараховували до мудреців, а байки його мали таке поширення, що того, хто їх не читав, вважали за невігласа. Проти таких невігласів, як свідчить Скалігер у «Кнізі прислів'їв», спрямоване прислів'я: «Ти навіть і Езопа не читав».

Нарешті, вартий окремої згадки М. Годованець, як інтерпретатор Езопа.

Як бачимо, ця езопівська традиція в українській літературі трохи багатша й різноманітніша, ніж це могло видатися на перший погляд, і докладніше її опрацювання пішло б тільки на користь статті В. І. Пащенка.

Книжка оформлена добре: робота художників Д. Кульбака і К. Личаківського заслуговує на відчутну згадку.

На закінчення лишається хіба відзначити, що видання розійшлося одразу: тираж (9000 прим.), як виявилося, недостатній.

Г. КОЧУР

ЛЮДО ОНДРЕЙОВ ОПОВІДАС

Перед нами книжка в яскравій суперобкладинці. «Оповідання з гір»— читаемо ми її назуву. Видано цю книжку українською мовою в Чехословаччині.

З кожним роком міцнішають культурні зв'язки поміж радянським народом і нашими зарубіжними братами.

Саме цій благородній справі, сподіваємося, певною мірою послужить і цікава книжка Людо Ондрейова «Оповідання з гір».

Дітям властиві любов до природи рідного краю, інтерес до рослинного та тваринного світу близьких та даліх країн. Людо Ондрейов багато в чому задовольнив допитливих юних читачів. Своїм тонким знанням про природу, умінням проникливо донести до дітей цікаві дані та факти, простою, безпосередньою, щирою манерою розповіді він передає наймоднішим дружам своїм любов до рідних гір, лісів, річок, а з нею й любов до тих людей, які тут живуть і працюють.

Людо Ондрейов — талановитий оповідач. Читаючи цю книжку, ми немов бачимо її автора в колі допитливих дітлахів, уявляємо, як, зачаровані, затамувавши подих, вслушаються вони в його розповіді. Такого успіху досягає письменник, мабуть, і тому, що не переобтяжу свої оповідання нічим зазивим. Вони гранично стислі та лаконічні, хоч заодно багаті на яскраві спосте-

реження, й водночас пізнатковальні та повчальні. Вони передають дітям цікаві відомості про флору та фауну словацького краю, мають картини побуту та життя інших перевесників по той бік Карпат.

Важливо й те, що змістом своїм чимало творів Людо Ондрейова виходять далеко за межі самого тільки живописання природи. Немовби ненароком, принагідно, письменник торкається також соціальних взаємин своїх героїв, здебільшого юніх. Ми бачимо, як важко колись доводилося працювати в наймах пастушкам Павлі Дороцяку і Дюрці Сойку:

«Пастух повинен своїх волів берегти від небезпеки,— читаемо в оповіданні «Ведмідь з Великої долини»,— бо весени його вигнали зі служби і нічого б не заплатили, коли б якийсь із волів пропав. Тому він мусив бути ворогом голодного ведмедя, мусив ставати проти нього до бою не на життя, а на смерть»...

Оповідання з чітко визначеними громадськими та соціальними мотивами сприятимут вихованню патріотичних почуттів у молоді, пильності в оберіганні історичних завоювань народу, з тим щоб ніколи не було вороття тому важкому мінулому життю.

Серед художніх засобів, які забезпечують глибоку дохідливість оповідань Людо Ондрейова, слід, зокрема, відзначити цікаво побудований сюжет з несподіваними ускладненнями, поворотами та пригодами. Особливо це власти-

во оповіданням «Полювання», «Ведмідь з-під Павельцова», згадуваному вже оповіданню «Ведмідь з Великої долини» та кільком іншим.

Переклав книжку Людо Ондрейова із словацької Федір Ковач, Йозеф Балаж зі смаком її ілюстрував, видана вона відділом української літератури Словачького

педагогічного видавництва в Пряшеві.

Добре було б, щоб, принаймні, найкращими творами з цієї збірки зацікавилися пionерські газети й журнали, що виходять на Україні, та республіканське дитяче видавництво.

Борис БУРКАТОВ

СВІТЛО Й ТЕМРЯВА

Народження нової соціалістичної свідомості, визволення людини від пережитків капіталістичного світу є однією з най актуальніших проблем молодих літератур народно-демократичних країн. Не раз це питання підносилося і в творах письменників Угорщини, зокрема таких, як Петер Вереш, Марта Гергей, Жужа Кантор і Андраш Беркеші.

Серед книг такого спрямування на особливу увагу заслуговує виданий нещодавно в Києві українською мовою роман Клари Бігарі «Жага», який газета «Непісабадшаг» називає одним із «значних творів нової угорської художньої прози».

...В сім'ї будапештської поденниці Ілони між матір'ю і дочкою настає розрив. Незважаючи на протести Ілони, її дочка Ілі одружується із старіючим розпусником Карої. Цей пошарпаний життям панок, уламок буржуазної

Клара Бігарі. Жага. Молодь, К., 1961.

Угорщини, захопив дівчину пишномовним базиканням про свою обізнаність із життям, про уміння цінувати красу.

Проблеми, що їх порушує письменниця, далеко виходять за межі родинних стосунків. Клару Бігарі хвилюють питання про місце людини в житті, її моральне обличчя, про зміни в долі людей у новій народній Угорщині. Бігарі зіштовхує в своєму творі два світи — старий і новий, що, наче світло і темрява, борються в душах її героїв. Розвиток подій і характерів у романі дає безпомилкову відповідь на питання про те, яка сила переможе: новий світ прогресу, світ правди.

Багато уваги приділяє письменниця молоді, чия доля, думки і сподівання, прагнення справжніх, великих почуттів стають провідною темою її твору. Її книга пройнята турботою про моло-

де покоління, бажанням застерегти його від прикрайних помилок, допомогти розібратися в житті й зайняти гідне місце в лавах будівників нової соціалістичної Угорщини.

Цю тему найпереконливіше розкрито в образах двох центральних героїв твору — юнака Іштвана та дівчини Ілі.

Глибоко людянім постає в романі молодий робітник Іштван Ботонд, в особі якого втілені всі краси риси, притаманні угорській трудовій молоді. Життєвий шлях цього хлопця глибоко типовий для поневоленого люду капіталістичних країн, якому народно-демократична влада принесла соціально-політичне і духовне визволення.

Сьогоднішній і завтрашній день Угорщини належить таким, як Іштван, — будівникам нового життя, простим трудникам, звільненим народною демократією від капіталізму. Вони — найбільше багатство й досягнення нового ладу. Ми вдячні Кларі Бігарі за цікаву книгу про наших угорських друзів.

Ю. КОРЗОВ

„Я І МІЙ СИН“

На початку 1961 року шведська письменниця Сара Лідман була зарештована поліцією Південно - Африканської Республіки за «порушення законів країни», яке виявилося в тому, що письменниця зустрічала-ся і вела дружні розмови з місцевим населенням.

Сара Лідман вже не раз піднімала голос протесту проти расистських законів і переслідувань в Південно-Африканській Республіці.

Повернувшись до Швеції письменниця видала восени 1961 року книгу «Я і мій син».

Sara Lidman. *Jag och min son*. Bonniers. Stockholm, 1961.

Цей роман являє собою яскравий документ, що викриває дійсне обличчя сучасного колоніалізму в Чорній Африці. Орган Комуністичної партії Швеції газета «Ню даг» вважає, «що по своїй викривальній силі цей роман не має собі рівних в сучасній шведській літературі».

Багато бачила і пережила Сара Лідман під час свого перебування в Південно - Африканській Республіці. Страждання кольорових переповнюва-

ло її серце гнівом і обуренням. Але «герой» її роману дивиться на людські страждання інакше, холодними очима. Він добре знає, що таке гроши в капіталістичному суспільстві. Нема йому діла до того, що справжні господарі африканської землі, її природних багатств живуть, як раби, не знаючи щастя. Адже не він заснував такий порядок. Адже не він відібрав у знедолених землю. Адже не він видає расистські закони. І коли не він питиме людську кров, її питимуть інші.

Більша частина роману «Я і мій син» написана в дусі репортажів Егона Ервіна Кіша. Письменниця нанизує одне обвинувачення на друге, користуючись для цієї мети і мальовничим описом, і публіцистичними засобами.

Новий роман Сари Лідман просякнений справедливим обуренням проти людської несправедливості і расової дискримінації. Ця книга — пристрасний, сповнений глибокого гніву протест проти колоніалізму.

М. СПЕКТОР

Польські актори Ірене Ейхлерувна та Владислав Ганьча в сцені з п'єси Джерома Кілті «Любий баламут».

ДРАМАТУРГЧНИЙ ПАРАДОКС

На титульній сторінці п'єси Джерома Кілті «Любий баламут»¹ можна прочитати: комедія в листах на 2 дії. Програмка Ленінградського театру Комедії, який перший в Радянському Союзі поставив згадану п'єсу, повідомляє: епістолярна комедія.

¹ П'єса «Любий баламут» друковуватиметься в одному з наступних номерів.

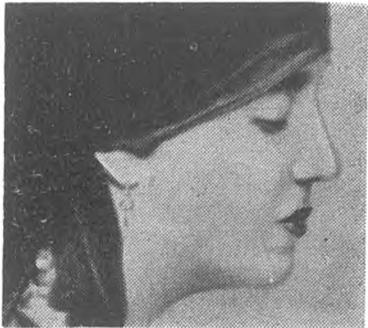
Це нечуване в історії світової драматургії визначення жанру підтверджує сама п'єса, в якій од початку і до кінця двоє акторів читають зі сцени... листи. І до того ж це справжнє листування славетного англійського драматурга Бернарда Шоу з видатною англійською актрисою Beatrісою Стеддою Патрік Кембелл (1865—1940).

Історія виникнення цієї дивовижної п'єси цікава і своєрідна. 1899 року Шоу познайомився з місіс Кембелл, майбутньою першою виконавицею ролі Елізи Дуліттл з його уславленого «Пігмаліона». Зустріч цих двох сімейних і зрілих людей (йому на той час було 45, а їй 34 роки) несподівано стала значною подією в їх житті. Приязнь Шоу і місіс Кембелл прошла на протязі сорока років багато різноманітних стадій. Складні перипетії їх взаємин відбилися в листуванні (після першої світової війни актриса жила переважно за кордоном), яке припинила лише смерть кореспондентки.

Збідніла і самітня, місіс Кембелл прожила останні роки у Франції, зберігаючи під ліжком в шкіряній коробці для капелюшків численні листи свого великого друга. Коли 1940 року місіс Кембелл померла, англійка, яка поховала її, встигла вийхати на батьківщину за п'ять днів до вступу гітлерівських військ у Париж, покинувши все своє майно і врятувавши лише заповітну коробку. Листування місіс Кембелл і Шоу було повністю опубліковане після смерті драматурга і привернуло увагу світової громадськості, як найцікавіша збірка людських документів, що характеризують цілу епоху загальноєвропейської історії.

У відомого сучасного американського режисера і актора Джерома Кілті виникла ідея драматизувати це, можна сказати, історичне листування, створити на цій основі п'єсу. Джером Кілті здійснив свій намір,— і от з'явилася, за його власним визначенням, «комедія листів» — «Любий баламут».

Кілті дбайливо поставився до передходження своєї п'єси, склавши її текст майже виключно з тексту листів або уривків з деяких творів

Стелла Патрік Кемпбелл.

Шоу, які лише зрідка перериваються необхідними службовими репліками інсценізатора. Роботу Кілті можна назвати драматургічним монтажем, в його комедії листи залишаються основною формою сценічного єднання дійових осіб, які майже ніколи не вступають в прямий дійовий діалог.

Своєрідна п'еса Кілті не скоро розпочала своє сценічне життя. На перешкоді стали різні зовнішні обставини, зокрема незгода на постановку п'еси дочки покійної місіс Кемпбелл, яка вважала, що жодна з сучасних актрис не зможе відтворити на сцені незабутній голос її матері. Нарешті і дочка місіс Кемпбелл і спадкоємці Шоу дали необхідний дозвіл. «Комедія листів» вперше побачила світло рампи 26 квітня 1957 року на сцені «Студебейкер-Сіетр» у Чікаго в постановці Джерома Кілті, який також виконував і роль Б. Шоу. Стеллу Кемпбелл грава Кеведа Хемфрі. 5 жовтня 1959 р. відбулася європейська прем'єра на сцені берлінського «Ренесанс-Театр» теж в постановці автора. Ролі виконували Елізабет Бергнер і О. Е. Гассе.

Славетна німецька актриса Елізабет Бергнер (свого часу широко відома в Радянському Союзі ще по німіх кінофільмах) в своїй творчості була зв'язана з великим англійським драматургом. Учениця видатного реформатора німецької сце-

ни режисера Макса Рейнгардта, вона в 20-х роках була однією з кращих європейських виконавиць «Пігмаліона», а також однією з перших виконавиць «Святої Іоанни». Працюючи над цією складною роллю, Е. Бергнер зустрічалася з автором, користалася з його порад, і Шоу неодноразово називав ім'я актриси в числі найбільш проникливих реалізаторів його творчих задумів. Вигнана гітлерівцями з Німеччини, Бергнер довгий час грала на англійській сцені, переважно в Лондоні, де часто виступала в п'есах Шоу і мала змогу зустрічатися з ним.

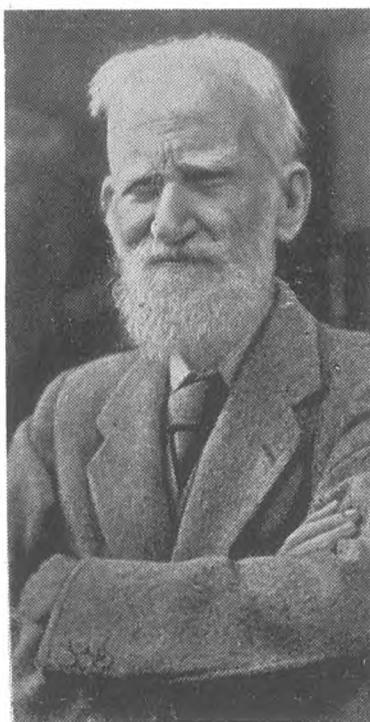
16 березня 1960 р. п'еса пішла в Нью-Йорку в театрі «Біллі Роуз», знов-таки в постановці автора з Кетрін Корнелл і Брайаном Ейгерном. 14 червня того ж року п'еса ставиться в Лондоні в театрі «Крайтіріон» в постановці Лор'єра Лістера за участю автора і Кеведи Хемфрі, 5 жовтня 1960 року — в Парижі в театрі «Атеней» в перекладі Жана Кокто з добре знаними в Радянському Союзі акторами Марією Казарес і П'єром Брассером.

Тріумфальний похід п'еси Кілті по сценах світу продовжувався і в наступному, 1961 році. В Народній Польщі п'еса була поставлена в Варшаві в театрі «Вспулчесні» (режисер — Олександр Бардіні, знайомий киянам по постановці п'еси «Юліус і Етель» Л. Кручковського на сцені Польського театру, виконавці — Антоніна Гордон-Гурецька і Анджей Лапіцький). В п'есі Кілті також виступила і одна з найвидатніших сучасних польських актрис Іrena Ейхлерувна зі своїм постійним партнером Владиславом Ганьчєю. В Радянському Союзі п'еса теж привернула увагу кількох театрів. 30 вересня минулого року її показав радянському глядачеві Ленінград-

ський театр Комедії (режисер О. Ремізова, художник М. Акімов, виконавці О. Юнгер і Л. Колесов).

Чим же пояснити, що читання зі сцени монтажа з документальних листів Шоу і місіс Кемпбелл могло перетворитись на значну театральну подію світової ваги? Чи не присутні ми при народженні нового жанру, якому належить велике сценічне майбутнє? Адже ж, відштовхнувшись од «комедії листів» Кілті, не важко собі уявити і «трагедію листів», хоча б, скажімо, на підставі листування Іоанна Грозного з князем Курбським, або «драму листів» — з кореспонденції Кніппер і хворого Чехова?

Добре відомо, що листи здавна відігравали неабияку роль в духовному житті людства. Світова епістолографія налічує величезну кількість приватних листів, які стали для майбутніх поколінь важливими історичними свідченнями, починаючи від листів індійського царя Стратобата славетній Семіраміді, — і аж до публікацій приватного листу-

Бернард Шоу.

О. Е. Гассе — виконавець ролі Шоу в берлінському «Ренесанс-Театр».

вання сучасних політичних діячів.

Художня література особливо широко користувалася епістолярною формою; згадаймо час розквіту епістолярного роману в XVIII столітті — Руссо, Річардсон, Шодерло де Лакло, Гете.

Однак театр — мистецтво дії — ніколи не вдавався до епістолярного жанру. Адже лист завжди описує, розповідає про події, а театр покликаний безпосередньо показувати їх на сцені. Інсценізації епістолярних літературних творів (хоча б і уславленого «Вертера» Гете) завжди починаються саме з вилучення їх епістолярності, з дійового відтворення на очах глядача описаних в листах минулих подій.

З цієї точки зору п'єса Кілті, яка вичерпується читанням листів зі сцени театру, рішуче йде проти всіх усталених законів драматичного мистецтва. І раптом ця «неможлива» п'єса має всесвітній успіх!

Цей успіх до деякої міри пояснюється тим, що драматичний театр, який є «праматір'ю» всіх нових мистецтв ХХ століття — кінематографії, радіо, телебачення — зазнає досить істотного зворотного впливу своїх «до-

чірніх муз». П'єса Кілті є, власне, готовим сценарієм для радіо або телепостановки. Особливо впадають в око її телевізійні «дані» — можливість показати крупним планом обличчя виконавця. П'єса легко може бути відтворена і на естраді, в плані концертного акторського дуету. І все ж «Любий баламут» практично переростає всі теоретичні обмеження і дає змогу створити на сцені драматичного театру повноцінну і повнометражну виставу... Виставу з листів!

Розгадка успіху Кілті в драматизації документального матеріалу криється перш за все в органічному драматизмі листів Шоу і місіс Кемпбелл. Справжнім внутрішнім драматизмом відзначаються їх взаємини, розвиток і зміна яких за сорок років найповніше характеризовані самим Шоу в некролозі артистки: «Всі відчули полегкість, і, перш за все, вона сама — адже ж вона не вміла жити з невигаданими людьми в невигаданому світі. І все ж це була справжня чарівниця, і разом зі всіма вона зачарувала й мене». Чарівниця, яка зачаровує, і чия смерть приносить полегкість — хіба це справді не драматична відстань в амплітуді людських стосунків?

Драматизму сповнений і час, в який відбувається листування. Починається воно в дні англо-бурської війни, на якій гине перший чоловік актриси, значна частина листів стосується першої світової війни, на якій гине її син, а кінець листування припадає на один з найтяжчих моментів другої світової війни — час розгрому Франції, коли артистка вмирає, і лише чудом не губиться «історична» шкіряна коробка для капелюшків. Зловісне дихання війни безперервно отрує життя людства на протязі 40 років. Глибоко драматичною є і життєва

Елізабет Бергнер — виконавиця ролі Стеллі Кемпбелл в берлінському «Ренесанс-Театр».

доля місіс Кемпбелл, типова доля талановитої актриси у вовчому буржуазному світі, з його нешадною експлуатацією «зірки», поки вона приносить зиск, і з не менш нешадним забуттям всіх її заслуг в справі піднесення національного мистецтва. Позбавлена будь-якої допомоги держави, не маючи ніякої підтримки, колишня, за висловом Шоу, «*Stella stellarum*» (зірка зірок) мусить, шукаючи заробітку, вислуховувати пропозиції зіграти в паризькому театрі, розрахованому на багатих англійських туристів, роль матері, чий божевільний син вбиває маленьких дівчат і ховає їхні трупи в саквояжі. Про безодню ж самітності колишньої «чарівниці», яка зачаровувала всіх, свідчать і заключні слова останнього листа місіс Кемпбелл: «Я вже звикла до бідності і незгод, і наявіть до того, що найтяжче: нема кому дати мені руки, коли я переходжу вулицю, а довкола мчить страшний потік машин. Стелла».

Органічний драматизм листування Шоу і місіс Кемпбелл сприйняв Джером Кілті, саме в ньому побачивши конкретні сценічні можливості для майбутньої п'єси.

Характерно, що «комедія листів» створена не письменником чи хоча б літератором, а практиком театру — режисером і актором, який повірив у театральність матеріалу, попри всі теоретичні драматургічні канони. У вмілих руках Кілті драматизм епохи, взаємин героїв і їх долі перетворився на міцний сюжет цієї, нібіто наперед засудженої на цілковиту безсюжетність п'єси. Звідти ж з'явилася і дія в позбавленому, на перший погляд, усякої драматичної дії процесі читання листів. І в драматичному дійовому зіткненні заблизька на сцені дві видатні людські індивідуальності. Саме у внутрішньому конфлікті цих сильних, багато в чому протилежних характерів — драматургічний «секрет» успіху п'єси Кілті. Отже, «крамольне» формування «комедія листів» — це лише визначення форми п'єси, а не її жанру. Жанр твору Кілті в дійсності визначається цілком «правомірним» і перевіреним, мало не з часів Аристотелевої поетики, поняттям «комедії характерів». Так розв'язується «таємнича загадка» успіху цієї талановитої п'єси, її сценічного торжества над будь-якими догмами.

Звичайно, п'єса Кілті не може дати повного уявлення про громадську і літературну роль такого гіганта, як Шоу. Але п'єса Кілті розкриває добре знайому всьому світові постать Шоу з цілком несподіваного інтимного боку. Це перше, і при тому цілком достовірне, ліричне проникнення у внутрішній світ нашого велико-го сучасника, який нібіто сам відкриває нам «таємниці своєї душі». І якщо поряд з добре відомим войновничим гуманізмом Шоу (листи до місіс Кемпбелл про війну), ми тут вперше довідуємося про деякі особисті слабості письменника, наприклад, про його не позбавлене чо-

ловічого старечого егоїзму ставлення до своєї «чарівниці» в останні роки, то це лише робить для нас його образ більш живим і реальним. А розмова з таким співбесідником, як Шоу, про цілий ряд визначних подій сорока річного періоду європейської історії, без

Виконавці паризької постановки «Любого баламута» — Марія Казарес і П'єр Брассер.

сумніву, цікава і корисна для радянського глядача.

Можна по-різному ставити цю незвичайну п'єсу. Автор пропонує використати на сцені і славнозвісну шкіряну коробку, і реальні листи. Він дає змогу акторам, виголосивши від свого імені нібіто пролог до п'єси, негайно ж, на очах у глядача, перевтілитись в її героїв. В берлінській постановці, де автор виступає і як режисер, вистава саме так і починається. Бергнер і Гассе грають з реальними листами, зберігаючи протягом всієї п'єси умовну «листовну» дистанцію між собою, повністю єднаючись сценічно. лише в сценах репетиції «Пігмаліона» і спільногого читання «Візка з яблуками». Паризька вистава відзнача-

ється більш вільними переходами на інтимний діалог, свідомим порушенням правил «виголошення кореспонденції». Тут особливо яскраво грає сценічний гумор Г'єра Брассера.

Польська преса захоплено оцінила винятковий успіх Ірени Ейхлерувні в ролі місіс Кемпбелл. І саме до Ейхлерувні — виконавиці ролі Стелли Кемпбелл переадресовує польський критик Ежи Мацераковські метафору Шоу «Stella stellagittum».

Ленінградська постановка відзначається перш за все акцентацією уваги на образі місіс Кемпбелл. Цілком природне для радянського театру прагнення підкреслити тему трагічної долі актриси передбачає такий акцент.

Вистава відзначається хвилюючим ліризмом і глибою, чому сприяє майстерна гра талановитої артистки О. В. Юнгер. «Комедію листів» Кілті вміло прочитано режисером Ремізовою як ліричну комедію.

Всесвітня сценічна перемога «комедії листів» Кілті без сумніву виклике певну хвилю наслідувань. Яка ж доля чекає їх? Чи досягнуть вони успіху оригіналу?

Важко, звичайно, передрікати майбутнє. Але найбільш вірогідним здається твердження, що жанру «п'єси листів» немає і не може бути. Тільки винятковий характер листування Шоу і місіс Кемпбелл дав змогу Джерому Кілті створити драматургічно повноцінний твір. Очевидно, «Любий баламут» так і лишиться драматургічним парадоксом, в якому реальні документи перетворилися на категорію літератури. Це фантастичне перетворення зайвий раз свідчить про безмежні можливості того всемогутнього чарівника, котрий називається ТЕАТРОМ.

Валерій ГАККЕБУШ

РЕЙ БРЕДБЕРІ

Малюнки А. Жуковського

Марсіанська хроніка

ФАНТАСТИЧНИЙ РОМАН

«Добре, коли людина знову знаходить у собі здатність дивуватися,— сказав один філософ.— А з початком космічних подорожей усі ми стали дітьми».

Січень 1999. Ракетне літо

Хвилину тому в Огайо стояла зима. Двері в будинках були щільно причинені, і ніхто б не насмілився відчинити густо помежаних морозом вікон. Зима була справжня: з усіх дахів звисали бурульки, на сніговій горці галасувала дітвора, а навантаженні покупками домашні господарки, кутаючись у свої шуби, незграбно, наче ведмеді, брели тротуарами, що взялися кригою.

І враз хвиля тепла прокотилася над містечком. Не хвиля — море гарячого повітря ринуло на місто і вмить залило все навколо. Здавалося, хтось одчинив двері велетенської пекарні. Літня спека огорнула і чепурні котеджі, і голі садки, і малих лижників. Крижані бурульки танули на очах. Люди розчиняли навстіж вікна. Діти метушилися, скидаючи свої пальта. Домашні господарки тут-таки, на вулиці, знімали шуби. Сніг розстав за кілька хвилин, і на газонах визирнула прим'ята торішня трава.

Ракетне літо. Ці слова переходили з

уст в уста. Ракетне літо. Воно прилетіло в містечко, наче вітер пустелі, і своїм паличим диханням розтопило на шибках химерні зимові візерунки. Діти покидали лижі й санки. З холодних хмар сіявся сніг, але на землю він падав гарячим дощем.

Ракетне літо. Люди поглядали з-під критих ганків на червоне від заграви небо.

Ракета лежала на космодромі, викидаючи рожеві хмари вогняного диму. Це ракета перетворила зиму на літо гарячим подихом своїх потужних двигунів. Ракеті були підвладні пори року, і в Огайо на короткий час запанувало літо.

Лютий 1999. Ілла

Тхній дім з кришталевими колонами стояв на березі порожнього марсіанського моря. Щоранку Ілла К зривала золотаві плоди, які росли просто на кришталевих стінах, а потім починала прибирати в кімнатах, розсипаючи жменями магнітний порошок. Цей порошок збирав увесь пил та бруд, і, наче дим, зникав за вікном, розвіяній гарячим марсіанським вітром.

Удень, коли стародавнє море дихало спокоєм і виноградні кущі в садку переставали шелестіти, коли завмирало в полуценній тиші далеке марсіанське місто, господар будинку К сидів у себе в кімнаті, читаючи металеві книги з опуклими ієрогліфами. Він водив рукою по сторінці, немов грав на арфі, а з книги линув голос. Тихий голос далекої старовини співав повість тих часів, коли море билося в берег хвилями червоні пари, коли стародавні люди вели у бій хмари металевих комах і загони смертоносних електричних павуків.

Вже двадцять років подружжя К жило біля мертвого моря. А цей будинок, що, ніби соняшник, повертається фасадом до сонця, цілих десять століть давав притулок їхньому роду.

І він і вона були ще не старі. Як усі марсіани, вони мали брунатну шкіру і очі, схожі на золоті монети. Голос у них був тихий, співучий.

Ще недавно вони знаходили відраду в своїх улюблених справах: малювали вогняні картини, тішилися довгими розмовами, що тривали аж до світанку, в бесідній кімнаті під портретами, які світилися блакитним фосфоричним сяйвом, а коли досягав виноград, вони плавали в каналах, наповнених зеленим вином.

Та зараз щастя пішло від них.

Цього ранку Ілла К стояла між колонами і слухала розпечено пустелю, яка, мов безкрайнє море, сягала далекого обрію.

Вона знала: щось має трапитись.

І вона чекала.

Вона вдивлялася в блакитне небо Марса, немов сподіваючись, що воно от-от пожобиться в потугах і викине на пісок пустелі якесь близкуче диво.

Але нічого не трапилось.

Стомлена чеканням, вона пішла до дверей. Дрібненький дощик падав з вершечків колон, охолоджуєчи повітря. На мить хмара вологи огорнула її, і жінка наче занурилася в струмок. На підлозі в кімнатах блищають потоки холодної води. Вона чула, як тихо співає книга під руками чоловіка. Його пальці ніколи не втомлювалися грати стародавніх пісень. Якби ж то він іще хоч раз узяв її, як бере свої книги, вона сама забриніла б у нього в руках, наче арфа.

Марні мрії! Жінка похитала головою і заплющила золотисті очі. Ні, вона не дорікала своєму чоловікові, бо знала, що одруженні люди зрештою звикують одне до одного і старішають серцем.

Вона лягла в крісло, яке відразу прибрали зручної для її тіла форми, і заплющила очі.

І зразу ж їй приснився дивний сон. Пальці у неї затремтіли, напружилися й почали судорожно хапати повітря. За мить жінка прокинулась і сіла, важко дихаючи, в кріслі. В її очах світився ляк.

Вона швидко озирнулася, ніби шукала когось очима. Але марні сподівання: між колонами не було нікого.

В трикутних дверях став чоловік — Ілл К.

— Ти мене кликала? — роздратовано запитав він.

— Ні, ні! — вигукнула вона.

— Мені здалося, ти щось кричала.

— Неваже? Я задрімала на хвильку і бачила сон.

— Сон удень? Удень тобі не часто відиться сни.

Жінка випросталася, наче її хтось ударив по обличчю.

— Який дивний сон, — прошепотіла вона. — Дуже дивний.

— Справді? — знехотя мовив чоловік, бажаючи швидше повернутися до своєї книги.

— Мені приснився мужчина.

— Мужчина?

— Високий мужчина. Сантиметрів сто вісімдесят на зріст.

— Що за нісенітниця! Тобі приснився якийсь виродок-велетен!

— Проте він здався мені... ладним хлопцем, — вела вона далі, затинаючись, повільно підбираючи потрібні слова. — Хоч і надто високим. І в нього були... О, я знаю, ти скажеш, що це дурна фантазія. Але в нього були сині очі!

— Сині очі?! Оце сон! Ти, може, ще скажеш, що він мав чорне волосся?

— Як ти вгадав? — схвильовано вигукнула вона.

— Я просто взяв найнеймовірніший колір,— холодно відповів він.

— І справді, волосся було чорне! А шкіра дуже біла! Він виглядав так незвичайно... І одяг якийсь чудернацький. Він прилетів з неба і так привітно розмовляв зі мною.

— Прилетів з неба? Ну, це вже дурниця!

— Він прилетів у блискучій металевій оболонці,— пригадувала вона, заплющивши очі.— Мені снилося, що в чистому небі заблищало щось кругле, наче монета, яку підкинули вгору. Вони ставали чимраз більшим і нарешті впало. Це був довгастий сріблястий предмет — такого я ще ніколи не бачила. В ньому розчинилися двері і вишов цей високий мужчина.

— Якби ти більше уваги приділяла своїй роботі, то дурні сни не лізли б тобі в голову.

— Для мене це був цікавий сон,— зауважила вона, лягаючи в крісло.— Я й не підозрювала, що в мене така багата уява. Подумати тільки: чорне волосся, сині очі й біла шкіра! Який дивний мужчина і водночас — гарний!

— Це свідчить, що в тебе на думці гарні мушчини.

— Який ти недобрий! Я ж його не вигадала. Він несподівано виник переді мною — ніби наяву. Він подивився на мене й сказав: «Я прилетів у своєму кораблі з третьої планети. Мене звуть Натаніел Йорк...»

— Яке дурне ім'я! Хіба воно схоже на людське? — заперечив чоловік.

— Я згодна, що ім'я дурне. Але ж це сон. Так от, він сказав: «Ми перші здійснили міжпланетний політ. Нас двоє в кораблі — я і мій товариш Берт».

— Ще одне дурне ім'я.

— Далі він сказав: «Ми прибули з міста, що лежить на Землі — це назва планети». Він саме так і назвав: Земля. Взагалі розмовляв він якоюсь чужою мовою. Проте я розуміла його. Розуміла думкою. Очевидно, за допомогою телепатії.

К повернувшись до дверей. Але дружина зупинила його:

— Ілле, ти коли-небудь думав про те, чи є люди на третій планеті?

— На третій планеті від Сонця життя неможливе,— терпляче пояснив чоловік.— Наші вчені встановили, що там в атмосфері забагато кисню.

— От цікаво було б, якби там жили люди! І якби вони прилетіли до нас у космічному кораблі!

— Слухай, Ілло, ти ж знаєш, як я не люблю, коли базікають про те, чого нема на світі. Давай-но працювати.

Пий до мене, дівча любе,
І, п'ючи, поглянь у вічі...

Сонце було при заході, коли Ілла заспівала цю дивну пісню. Вона саме готувала надворі вечерю. Тихо шепотів дощ, спадаючи водограєм з колон, а жінка знову й знову бездумно наспівувала незнайомі слова невідомої пісні.

— Що це за пісня? — роздратовано вигукнув чоловік, виходячи з своєї кімнати і підсідаючи до вогняного столика.

— Не знаю,— жінка аж застигла від здивування і мимоволі затулила рукою рот. За пустельним обрієм сідало сонце. Надходив вечір, і будинок закривався сам собою, наче велетенська квітка, що згасає разом із сонцем. Між колонами повівав вітерець, на вогняному столі кипіла срібна лава. Вітерець ворушив червонясте волосся Ілли, щось тихо муркотів їй на вухо. Жінка мовчки вступилася своїми золотавими вологими очима в неозорі простори жовтого морського дна — ніби намагалася щось збагнути.

Пий до мене, дівча любе,
І, п'ючи, поглянь у вічі...

тихо, спокійно й поволі заспівала вона.

Або кинь цілунок в чару,—
Хай уп'юся я сильніше!

Вона проспівала пісню до кінця, заплющивши очі, легенько помахуючи в такт рукою.

Пісня була дуже гарна.

— Вперше її чую. Ти що, сама її склали? — запитав чоловік, дивлячись просто в очі дружині.

— Ні. Так. Ой, ні! Сказати правду, я й сама не знаю,— затинаючись, пояснювала вона.— Я навіть не розумію слів: це якась чужа мова.

— Яка мова?

— Не знаю,— тихо відказала вона, кидаячи шматок м'яса в киплячу лаву. Замить жінка витягла готове вже м'ясо і поклава перед чоловіком на тарілку.— Гадаю, на мене щось найшло, і я, сама того не відаючи, склала цю дивну пісню.

Чоловік мовчав. Він стежив, як вона кидала нові шматки м'яса в кипляче озерце вогняної лави. Сонце вже зайшло. Поволі нічна темрява поглинула все навколо — і колони, і чоловіка з жінкою,— ніби чорним вином виповнилася кімната. І тільки відблиски срібної лави раз у раз освітлювали їхні обличчя.

Ілла знову заспівала дивну пісню.

Чоловік скочив з місця і сердито вибіг з кімнати.

¹ Словес пісні належать сучасникові й другові Шекспіра, англійському поету і драматургу Бену Джонсону (1573—1637).

Вечерю він кінчав у себе в кабінеті.

Коли дружина зайдла до кабінету, він підвівся їй назустріч і, позіхаючи, промовив:

— Давай зараз поїдемо на полум'яних птахах у місто, в театр.

— Ти не жартуєш? — недовірливо спита-ла вона.— Невже тобі хочеться туди їхати?

— Що ж тут дивного?

— Шість місяців ми з тобою нікуди не виїздили і раптом — цілий вечір у місті.

— Що ж, це добра ідея.

— Ти став такий уважливий,— мовила жінка.

— Навіщо починати непотрібні розмови? — роздратовано відповів чоловік.— Ска-жи: ти хочеш їхати, чи ні?

За вікном у блідому сяйві тяглася пустеля. Над нею сходили два білих марсіанських брати-місяці. На підлозі кімнати біля ніг Ілли блищав холодний струмок. Легкий дрож проіняв її. Вона прагнула лише одно-го: сидіти на місці непорушно, беззвучно, аж поки станеться те, чого вона чекала весь день. Це могло трапитися будь-якої хвилини. І в пам'яті у неї знову спливла мелодія пісні.

— Я... — розпочала вона нерішуче.

— Тобі буде корисно побути серед лю-дей,— перебив чоловік.— Збирайся, поїде-мо.

— Сьогодні я стомилася. Може, іншим разом?

— Бери свій шарф,— рішуче мовив він, подаючи їй фіал.— Засиділіся ми вдома.

— Але ж ти їздиш двічі на тиждень у місто Ксай,— зауважила вона, як дивля-чись на чоловіка.

— То ж у справах,— сказав він.

— В яких справах? — прошепотіла жінка сама до себе.

Вона перехилила фіал, і струмінь рідини перетворився на блакитний туман, який огорнув її шию.

Полум'яні птахи жевріли на холодному піску, ніби купа жарин. Нічний вітерець на-димав білий купол, і той тихо лопотів, при-п'ятий тисячею зелених стрічок до вогня-них птахів.

Ілла лягла в купол, і, почувши наказ чо-ловіка, птахи злетіли полум'яними грудка-ми в нічне небо. Натяглися стрічки, і купол помчав у височіні. За ним знявся піщаний вихор.

Далеко позаду лишився їх дім з дошковими колонами, живими квітами, що, наче чудернацькі звірі, росли за гратах клітки, співучими книгами, шепотінням холодних струмочків. Внизу миготіли сині гороби. Ілла не дивилася на чоловіка, який сидів поруч ней. Він раз у раз підганяв криком птахів, і

вони злітали вище і вище. Каскадом жовто-гарячих іскор мчали вони, несучи купол, ні-би пелюстку квітки.

Ілла не звертала уваги ні на мертві стародавні міста, ні на старі сухі канали, сповнені снами про минуле. Внизу миготіли річища колишніх річок і безводні озера, а вони линули далі й далі, як місячний промінь за палаючим смолоскипом.

Ілла дивилася тільки на небо.

Чоловік щось їй говорив, але вона не відривала погляду од неба.

— Ти чуєш, що я тобі кажу?

— А що?

— Чому ти така неуважна?

— Я замислилась.

— Мені здавалося, що досі ти не замислювалася над таємницями природи, а сьогодні тільки те ѹ робиш, що дивишся на небо.

— Воно дуже гарне.

— Я міркував оце, чи не зайди мені сьогодні до Галле,— повільно мовив чо-ловік.— Хочу поговорити з ним про нашу по-дорож у Блакитні гори. Непогано б відпо-чiti там якийсь тиждень.

— Зараз у Блакитні гори? — вигукнула вона, враз склонившись за край купола і обертаючись до чоловіка.

— Ти незадоволена?

— Коли ти хочеш вирушати?

— Можна навіть завтра вранці. Що раніше, то краще,— сказав він, ніби не помічаючи тривоги в її голосі.

— Але ж ми ніколи не їздили відпочива-ти цієї пори!

— А тепер спробуємо,— зауважив чо-ловік, посміхнувшись.— Нам корисно буде пожити десь далі від домівки. Там ми знайдемо тишу й спокій. Якщо в тебе немає якихось інших планів, то поїдемо. Згода?

Жінка глибоко вдихнула повітря, почекала якусь мить, а потім видихнула:

— Ні!

— Що?! — вигукнув чоловік. Птахи зля-кано рвонули і купол підкинуло.

— Ні,— твердо сказала вона.— Я нікуди не поїду.

Чоловік позирнув на неї, але нічого не сказав.

Жінка відвернулася. Запала мовчанка.

А птахи мчали далі, ніби тисячі язиків по-лум'я.

На світанку сонце крізь кришталеві коло-ни розтопило туман, який підтримував Іллу у сні. Всю ніч вона провисіла над підлогою на м'якому килимі туману, що лився із стін, коли жінка лягала відпочивати. Всю ніч во-на спала на цій мовчазній річці, погойдую-чись, як човен на тихих хвилях. Тепер ту-

ман щезав, наче дим, і плавуче ложе спускалося нижче й нижче.

Ілла розплющила очі.

Над нею стояв чоловік. Й здалося, що він стоїть тут уже довго, стежачи за її сном. Не знати чому, вона не сміла глянути йому в очі.

— Ти знову бачила сон,— нарешті мовив він.— Цілу ніч ти щось вигукувала і не давала мені спати. Доведеться тобі звернутися до лікаря.

— Це минеться.

— Ти розмовляла уві сні.

— Справді? — насторожилася жінка. Вона й досі відчувала холод ночі, і сірі тіні гнітили її душу.

— Що тобі снилося?

Напруживши пам'ять, Ілла почала пригадувати:

— Мені снівся той самий корабель. Він знову прилетів до нас з неба, з нього вийшов той високий мужчина, і ми почали розмовляти. Він жартував, сміявся; мені приємно було його слухати.

К торкнув колону, і з неї стрибнули, падуючи, гарячі водограї. В кімнаті враз стало тепло.

Удаючи, ніби йому байдуже те, що говорити жінка, К чекав.

— А потім,— вела вона далі,— потім цей високий мужчина, який мав дивне ім'я Натаніел Йорк, сказав мені, що я гарна і... і поцілував мене.

— Ха! — вигукнув чоловік і, зціпивши зуби, одвернувся.

— Та це ж тільки сон! — сказала вона, тішачись його гнівом.

— Можеш тримати при собі свої дурні жіночі сни!

— Ти гніваєшся, наче мала дитина,— спокійно зауважила жінка і одхилилася на рештки туманного килиму. Полежавши хвилину, вона тихо засміялася.— Я пригадала ще деякі подробиці моого сну.

— Ну, кажи, що там іще! — гарикнув чоловік.

— Слухай, Ілле, ти став дуже дратівливий.

— Кажи все! Не смій нічого приховувати од мене! — вигукнув він, дивлячись згори на дружину. Його темне обличчя пополотніло від гніву.

— Я ще ніколи не бачила тебе таким,— мовила вона, вражена і потішена його ревнощами.— Врешті цей Натаніел Йорк сказав мені... ну, він сказав, що забере мене в корабель, і ми полетимо з ним на його планету. Подумай тільки, яка нісенітниця.

— Нісенітниця? Це зараз ти кажеш нісенітниця! — закричав чоловік.— Ти б послухала, що ти говорила уві сні! Як ти любенько розмовляла, кокетувала з ним, як співала йому,— і так цілісіньку ніч!

— Ілле!

— Коли він прилетить? Де сідає цей клятий корабель?

— Ілле, що це за тон!

— До біса тон! — Він нагнувся до дружини, зазираючи їй в очі.— А чи в цьому сні,— почав він, стиснувши її руку,— а чи в цьому сні корабель не сідає, часом, в Зеленій долині? Відповідай!

— Так, справді...

— А він прилітає сьогодні вдень? Так, чи ні?

— Здається так. Але ж все це уві сні! Чоловік відштовхнув її руку.

— Ну, щастя твоє, що ти принаймні сказала правду! Ти багато наговорила уві сні, і я чув кожне твоє слово. Ти назвала і долину, де сяде корабель, і час прибууття.

Важко дихаючи, він ходив між колонами. Здавалося, його осліпив яскравий спалах блискавки. Жінка дивилася на нього, як на божевільного. Нарешті зважилася, підвезлася і підійшла до нього.

— Ілле,— прошепотіла вона.

— Зі мною все гаразд.

— Але ти захворів.

— Зовсім ні,— силувано посміхнувся він.— Просто на мене щось насіло. Вибач, моя люба. Останнім часом у мене було стільки роботи. Отож, не дивно, що я розкліївся. Треба трохи полежати — і все ми-неться.

— Ти був такий збуджений.

— Нічого, тепер усе гаразд. Слухай-но, я вчора чув анекdot про Юела. Хотів розповісти тобі, та забув. Ти готовий сніданок, а я розповім анекdot. І давай не згадувати того, що було.

— Це був лише сон.

— Отож,— погодився він, механічно цілюючи її в щоку.— Це був лише сон.

Настав полуцення. Пекло сонце, і у важкому, гарячому повітрі мерехтіли далекі горби.

— Ти сьогодні не збираєшся до міста? — запитала Ілла.

— До міста? — чоловік звів брови.

— Адже цього дня ти завжди їздиш до міста,— пояснила вона, ставлячи на столик клітку з квітами. Квітки заворушилися і роззвияли свої жадібні жовті роти.

Чоловік закрив книгу:

— Ні, сьогодні я не їду. Занадто пече, та й пізно вже.

Жінка прибрала в кімнаті й попрямувала до дверей.

— Я скоро повернуся.

— Страйвай. Куди це ти?

— Провідаю Пао. Вона запрошуvala мене,— відповіла Ілла вже з порога.

— Саме на сьогодні?

— Я давно вже обіцяла зйти до неї. Це ж зовсім поряд.

— Вона живе в Зеленій долині? Правда?

— Так. Туди навіть пішки можна піти. Я зараз — туди й назад.

Ілла вже хотіла вибігти за двері, але чоловік враз підійшов до неї і стурбовано сказав:

— Вибач, люба. Дуже шкодую, що забув попередити тебе, але я запросив на сьогодні доктора Нлле.

— Доктора Нлле! — вигукнула вона, роблячи крок до дверей.

Чоловік схопив її за лікоть і рішуче потяг у кімнату:

— Так, доктора Нлле.

— Але ж Пао...

— Пао трохи почекає. Ми повинні зустріти доктора Нлле як годиться.

— Я миттю повернусь.

— Hi, Ілло.

— Значить, мені не йти?

Чоловік похитав головою.

— Hi. Крім всього іншого, до Пао не так вже й близько. Це ж через усю Зелену долину, а потім аж за великий канал. А сьогодні буде страшна спека. Та й доктор Нлле радий буде тебе бачити. Ну, що ти скажеш на це?

Жінка не відповіла. Вирвавшися і втекти! Ти хотілося голосно плакати. Але вона тільки сиділа в кріслі і крутила пальцем навколо пальця. Обличчя її нічого не виражало. Вона на потрапила в пастку.

— Ілло,— пробурмотів чоловік.—Ти залишишся, правда?

— Так,— мовила вона після довгої паузи,— я залишуся.

— Ти будеш вдома цілий день?

— Цілий день,— голос її прозвучав глухо.

Час минав, а доктора Нлле не було. Проте чоловік Ілли не дуже дивувався з цього. Вже десь надвечір він щось промимрив, пішов у комірчину і дістав смертоносну зброю — довгу жовту рурку, на кінці якої був міх і гашетка. На обличчі в нього жінка побачила маску з сріблястого металу. Він завжди надівав цю маску, коли не хотів, щоб хтось догадався про його настрій з виразу обличчя. Вона щільно облягала його худорляве лице, повторюючи всі вигини щік, підборіддя та лоба. Чоловік розглядав страшну зброю. Зброя гула, наче вулік. І справді — тисячі золотих бджіл готові були вирватися із зловісним вереском на волю, щоб жалити на смерть ворога і самим безсило падати на пісок.

— Куди ти? — спитала жінка.

— Шо? — перепитав він, дослухаючись до страшного дзвижчання.— Якщо доктор

Нлле зволить запізнюватися, то я, чорт за бираї, не маю наміру чекати його цілісний день. Піду трохи походжу. А ти сиди вдома. Чуєш?

— Гаразд,— відповіла жінка, дивлячись на блискучу маску.

— Скажеш докторові Нлле, що я незабаром повернусь. Вийшов, скажеш, на полювання.

Трикутні двері зачинилися. Ілла стежила за ним поглядом, аж поки він не зник у сонячній далині. Потім вона знову взялася прибирати кімнати за допомогою магнітного пилу і збирати з кришталевих стін плоди, що вистигли за день. Спочатку робота кипіла у неї в руках, але незабаром жінку опанувала якась дивна знемога. Вона, сама того не помічаючи, почала наспівувати ту загадкову пісню. Очі її раз у раз зверталися до неба.

І раптом Ілла застигла на місці, затамувавши подих.

Те, чого вона чекала, наближалося.

Воно могло статися щоміті.

Ті був знайомий цей стан тривожного чекання. Це бувало, коли надходила гроза і навколо западала напружена тиша. Тоді було чути, як над землею повзли зловісні тіні. Від напруження дзвеніло у вухах, і, здавалося, що завмирав навіть плин часу. Жінка починала мимоволі тримті. Хмари клубочилися над головою, мінячись похмурими барвами. На гори лягала сіра тінь. Ув'язнені у клітці квіти леді чутно зітхали, ніби попереджаючи про близьку небезпеку. Напруження чимдалі зростало, аж волосся починало ворушитися на голові. А десь у глибині кімнат тихесенько звучав чийсь голосок: «Час, час, час, час...» — наче на м'який оксамит падали краплини води.

І враз розверзалося небо. Злива світла, а потім завіса темряви, чергуючись, спадали на землю разом з потоками дощу.

Щось подібне вона відчувала і зараз. Наблизилася гроза — але навколо сяяла блакить. Кожній хвилині могла креснути блискавка — але небо було безхмарне.

Тепер Ілла без упину ходила по мовчазних кімнатах. Ось-ось проріже небо блискавка, вдарить грім, над пустелею звисне клубок диму, а потім настане тиша і на діріжці почуються кроки. Пролунає стукіт, і вона побіжить відчинити кришталеві двері.

— Ти збожеволіла, Ілло,— докоряла вона сама собі.— Навіщо ти тішишся фантастичними мріями?

І ось це сталося!

Повітря сколихнула тепла хвиля, наче десь поруч промчала величезна вогняна куля. Щось просвистіло, заблищало і зникло за горбами.

З грудей у Ілли вихопився крик. Вона вискочила за двері, і почала дивитися в той

бік, де зникло оте «щось». Жінка вже хотіла бігти за горб, але пригадала свою обіцянку сидіти вдома і нікуди не ходити. Адже до них мав завітати доктор, і чоловік розсердиться, коли вона втече з дому.

Вона чекала на порозі, важко дихаючи і простягнувши вперед руки. Що робиться там, у Зеленій долині? Вона напружуvalа зір, але за горбами нічого не було видно. Врешті зайдла у кімнату. «Яка ти все-таки дурненька,— думала вона.— Віриш усьому; що підказує твоя уява. Там, мабуть, пролетів птах, а може, прошумів вітер. Сядь та заспокойся».

І жінка сіла.

Раптом пролунав постріл. Дуже чіткий, виразний постріл з рушниці, зарядженої смертоносними комахами.

Ілла конвульсивно здригнулася. Стріляли, либонь, далеко. Прозвучав один постріл і долинуло дзижчання бджоли. Один постріл. А потім чітко і невблаганно вдарив другий постріл.

Знову сіпнулося її тіло. Сама не розуміючи чому, вона схопилася і пронизливо закричала. Ілла кричала й кричала, їй здавалося, вона кричатиме так до кінця життя. Кричачи вона підбігла до дверей і розчинила їх навстіж.

За далекими горбами завмирала луна.

Запала тиша.

Хвилин п'ять жінка постояла у дворі— бліда й розгублена. Потім, схиливши голову, вона попленталася кімнатами, торкаючись мимохідь руками до речей, які траплялися їй дорогою. Губи її трептіли. Нарешті жінка опинилася у винній кімнаті і почала механічно витирати своїм шарфом бурштиновий келих.

Раптом вона почула шерех камінців. Хтось спускався схилом до будинку.

Жінка підвелася з крісла, стала посеред кімнати. Келих випав з рук і розбився на склаки.

Кроки завмерли перед дверима.

Що робити? Може, закрикати: «Заходь! Швидше заходь!».

Жінка ступила до дверей.

Кроки залинуали на східцях. Чиясь рука повернула ручку.

Жінка посміхнулася до дверей.

Двері одчинилися, і усмішка зникла в неї з обличчя.

Перед нею стояв її чоловік. На його обличчі блищала маска.

Він зайдов дс кімнати, глянув на дружину. Відтак, не кажучи й слова, відкрив міх рушниці, і з нього випали на підлогу дві мертві бджоли. Роздушивши їх ногою, чоловік поставив у куток рушницю, а Ілла нахилилася і почала, ніби сліпа, обмацувати

підлогу, шукаючи уламків розбитого келиха.

— Що ти там робив? — нарешті спитала вона.

— Нічого,— відповів чоловік, стоячи до неї спиною і знімаючи маску.

— Але я чула постріли. Ти двічі стріляв.

— Полявав. Ти ж знала, що я пішов на полювання. А що, доктор Нлле не приходив?

— Ні.

— Постривай! — вигукнув чоловік, ляскавочи пальцями.— Ну, звичайно, тепер я пригадую. Він має прийти завтра, а не сьогодні. От дурна моя голова! І як я міг забути??!

Вони сіли вечеряті. Жінка навіть не доторкнулася до їжі.

— Що це з тобою? — запитав він, зосереджено вмочаючи шматочки м'яса в киплячу лаву.

— Не хочеться їсти.

— Чому не хочеться?

— Не знаю. Просто не голодна.

Знявся вітер. Заходило сонце. Іллі здалося, що кімната поменшала і в ній потягнуло холодом.

— Ніяк не можу пригадати,— сказала жінка, дослухаючись до тиші мовчазної кімнати.

— Що саме? — запитав через стіл, присорбуючи вино, її золотоокий чоловік.

— Пісню. Отут гарну пісню.— Жінка зачлющила очі і спробувала згадати мелодію.— Забула зовсім. І в той же час мені страшенно не хочеться забути її. Я б хотіла назавжди зберегти ту пісню.

Вона почала водити в повітрі руками, сподіваючись пригадати ритм. Та даремно. Тоді жінка відкинулася в кріслі й заплакала.

— Я не можу пригадати,— повторювала вона крізь слізози.

— То чого ж ти плачеш?

— Сама не знаю. Не знаю, але нічого не можу вдіяти з собою. Мені сумно — сама не знаю чому, хочеться плакати — невідомо чому. От я й плачу.

Жінка охопила руками голову, її плечі здригалися від беззвучних ридань.

— Нічого,— нарешті мовив чоловік.— Завтра все буде гаразд.

Жінка не ворухнулась. Вона дивилася тільки на порожню пустелю і на зорі, що яскравими цятками жевріли на чорному небосхилі. Десь далеко над пустелею мчав вихор, і в довгих каналах плюскотіла ходила вода. Жінку пройняв дрож, і вона зачлющила очі.

— Твоя правда,— сказала вона.— Завтра все буде гаразд.

Серпень 1999. Літня ніч

В кам'яних галереях групами збиралися марсіани і зникали в тіні синіх горбів, залитих тихим світлом зірок та братів-місяців. За величезним мармуровим амфітеатром лежали в сутінках містечка і вілли, сріблялися нерухомі озера, і канали тяглися від обрію до обрію.

На безжурну планету Марс спустився літній вечір. На наповнених зеленим вином каналах линули стрункі й красиві, ніби бронзова квітка, човни. У довгих нескінченних будівлях, що вигиналися на пагорбах, наче змії, на прохолодних ложах лежали перешіптуючись коханці. Запізнілі діти бігали по провулках, освітлених смолоскипами, і золоті павуки в їхніх руках викидали пасма павутиння. Подекуди сім'ї ще готували вечерю на вогняних столах, де тихо кипіла срібна лава.

В амфітеатрах сотень міст з того боку Марса, де панувала ніч, збиралися на дозвіллі брунатні золотоокі марсіани. І ніби паході квітів, линула зі сцен мрійлива музика.

Того вечора в одному театрі на сцену вийшла співачка і заспівала пісню. За мить увесь зал заворушився. Розгублена жінка урвала спів. Вона скочила рукою за горло. Потім кинула музикантам, і ті знову взялися за інструменти.

Знову заграв оркестр, і пісня полилася знову. Зал зітхнув. Люди подалися вперед у своїх кріслах, дехто здивовано скочився з місця. Дивну, незнану тут пісню співала жінка. Вона намагалася спинити потік невідомих слів, що линули у неї з вуст, але вони зривалися проти її волі:

А Дженні зазирнула до буфету —
В буфеті ж тільки вітер повівав...

Вкрай збентежена співачка затулила руками рот, і пісня змовкла.

— Що це за слова? — питалися музиканти.

— Звідки ця пісня?
— Яка це мова?

А коли вони знову піднесли до вуст свої золоті ріжки, над залом знову полинула дивна мелодія. Слухачі підводилися з крісел і голосно гомоніли.

— Що це з тобою сталося? — питали один одного музиканти.

— Яку це ти грав мелодію?
— А ти? Яку ти грав?

Співачка зайшлася плачем і побігла зі сцени.

Слухачі потоком ринули з театру.

Того вечора в усіх марсіанських містах діялися дивні речі. Холодна тривога спадала на планету, наче білий сніг.

У темних провулках, збираючись під смолоскипами, діти співали:

А Дженні зазирнула до буфету —
В буфеті ж тільки вітер повівав,
І от наш бідний цуцик,
І от наш бідний цуцик
На зуб собі поживи не дістав!

— Гей, малюки! — кричали люди, визираючи з будинків. — Яку це пісеньку ви співаете? Де ви її почули?

— Ми її ніде не чули. Вона наче сама співається. А слів ми теж не розуміємо.

З грюкотом зачинялися двері. Вулиці спорожніли. Над синіми горбами сходила зелена зірка.

І на тім боці планети, що поринув у тінь, скрізь у нічній темряві прокидалися коханці і прислухалися до чудної пісні, яку наспівували крізь сон їхні кохані.

Жінки раптом прокидалися у своїх віллах і пронизливо кричали.

— Ну ж бо заспокойся. Засни, — умовляли їх чоловіки. — Що з тобою? Певно, наснися поганий сон?

— Зранку станеться щось жахливе!

— Не бійся. Нічого не станеться. У нас усе гаразд.

— Воно близче й близче, — істерично схлипувала жінка.

— Та не бійся! Нам нічого не загрожує. Спи спокійно.

Наблизався ранок. Тиша і морок панували на Марсі, ніби в глибокому колодязі. В темних каналах відбивалися зорі. Діти спали, згорнувшись калачиком у своїх ліжках, затиснувши в руках золотих павуків. Побравши за руки, спали коханці. Давно вже зайшли місяці, на вулицях погасли смолоскипи, темрява огорнула порожні амфітеатри.

І тільки перед світанком якийсь далекий звук порушив тишу. То нічний сторож, ходячи безлюдними вулицями міста, мугикав чудну пісню.

Серпень 1999. Гості з Землі

Хтось безперestану стукав у двері. Врешті стукіт надокучив Ттт. Вона підійшла до дверей і розчинила їх.

— Ну, чого вам?

— Ви розмовляєте англійською мовою! — здивовано вигукнув чоловік, що стояв на порозі.

— Я розмовляю тією мовою, яку вичуєте, — сухо відказала жінка.

— У вас чудова англійська мова! — не тямився від здивування чоловік. За ним стояло троє інших. Одягнені всі були однаково. Захекані, брудні, вони щасливо посміхалися.

— Чого вам треба? — запитала Ттт.

— Ми вперше бачимо живого марсіаніна,— посміхнувся у відповідь чоловік.— Звичайно, ви не знаєте цього слова. Ми прибули з Землі,— пояснив він, киваючи на своїх людей.— Я — капітан Уельямс. Ми лише годину тому опустилися на Марсі. Друга експедиція досягла своєї мети. Перед нами сюди вирушила перша експедиція, але ми не знаємо, що з нею сталося. В усякому разі, ми завершили політ успішно. І ви перша марсіанка, яку ми зустріли.

— Марсіанка? — перепитала вона, піднімаючи брови.

— Ну, коли хочете, ви жителька четвертої від Сонця планети. Правильно я кажу?

— Це загальновідома істина,— відрізала жінка, нетерпляче поглядаючи на гостей.

— А ми,— товкмачив їй капітан, прикладаючи собі до грудей рожеву пухку руку,— ми прибули з Землі. Чи правду я кажу, хлопці?

— Істинну правду, сер! — відказали ті хором.

— Наша планета має своє ім'я,— сказала жінка.— Називайте її Tipp.

— Tipp, Tipp,— втомлено засміявся капітан.— Яке гарне ім'я! Але, люба моя, де ви навчилися розмовляти по-англійськи?

— Я не розмовляю, а думаю,— сказала вона.— Телепатія! Бувайте здорові! — і жінка зачинила двері.

Але за мить отої грубіян знову почав стукати! Жінка одчинила двері й сердито спітала:

— Чого вам іще треба?

Спантеличений чоловік стояв на порозі і вимушено посміхався.

— Мабуть, ви мене не зрозуміли... — почав він, простягаючи до неї руки.

— Що таке?! — роздратовано вигукнула жінка.

Чоловік розгублено дивився на неї.

— Та ми з Землі! — нарешті спромігся вимовити він.

— У мене немає часу,— сказала вона.— Сьогодні багато роботи на кухні, а ще треба прибирати в кімнатах, шити. Ви, напевно, хочете зустрітися з містером Ттт. Він нагорі, у своєму кабінеті.

— Авжеж хочемо,— промовив чоловік з Землі, ніяково блимаючи очима.— Коли так, то ведіть нас до містера Ттт.

— Він зайнятий,— відповіла жінка і знову зачинила двері.

Цього разу нахабний гість почав грюкати щосили.

— Послухайте-но! — вигукнув він, стрибнувши через поріг, щойно жінка розчинила двері.— Хіба ж можна так поводитися з гістьми!

— Ви забруднили мені чисту підлогу! — закричала жінка.— Геть звідси! Коли вже заходите до мене в дім, то вимийте спершу свої брудні черевики.

Чоловік кинув розpacливий погляд на забруднені глиною черевики.

— Не варт зараз звертати увагу на такі дрібниці,— відказав він.— Гадаю, слід якось відзначити цю радісну подію.— І капітан довго дивився жінці у вічі, ніби намагаючись пояснити поглядом, як важливо те, що вони зробили.

— Якщо через вас у духовці підгоріли мої кришталеві пампушки,— вигукнула нарешті жінка,— то я вас усіх відлупцюю по ліном!

Вона нахилилася над гарячої духовкою і за мить випросталась. Обличчя в неї розчервонілось, вкрилось потом. Очі її були

жовтогарячі, а шкіра світлобрунатна. Сама вона була тоненька і вертка, мов дзига. Голос її звучав різко, наче дзвін металу:

— Зачекайте тут. Я піду до містера Ттт і дізнаюсь, чи може він прийняти вас. Ви у якій справі?

Капітан круто вилася — ніби вона вдарила його по руці молотком.

— Скажіть йому, що ми з Землі, і ми зробили те, що нікому ще не вдавалося.

— Що не вдавалося? — перепитала вона і відразу застережливо піднесла руку. — Мені це байдуже. Я скоро повернуся.

Тупотіння її маленьких ніг луною прокотилося по кам'яному будинку.

За розчиненими дверима синіло неозоре марсіанське небо, гаряче й непорушне, мов тропічна морська глибінь. Марсіанська пустеля лежала під сонцем, як велетенське доісторичне болото, і над нею коливалися хвилі гарячих випарів. На сусідньому пагорбі стояла невелика ракета. Ланцюжок слідів тягнувся од ракети просто до дверей будинку.

Згори почулася голосна суперечка. Хлопці на порозі перезиралися, переступали з ноги на ногу. Чоловік нагорі щось кричав. Йому відповідав жіночий голос. Почекавши хвилину п'ятнадцять, земляни почали ходити по кухні, виходити за поріг.

— Закуримо? — запропонував хтось, витягаючи пачку сигарет. Усі запалили, видихаючи цівки білого тютюнового диму. Хлопці обтрусили одяг, поправили комірці. А голоси нагорі то дужчали, то завмирали. Врешті капітан глянув на свій годинник.

— Двадцять п'ять хвилин, — констатував він. — Хотів би я знати, що вони там роблять. — Він підійшов до вікна і визирнув надвір.

— Ну й спека сьогодні, — зауважив хтось із хлопців.

— Атох, — озвався інший.

Голоси нагорі стишилися, а потім і зовсім змовкли. Тепер нічого не порушувало тиші в будинку. Люди нічого не чули, крім власного дихання.

Так минула година.

— Сподіваюся, у них усе гаразд, — мовив нарешті капітан. Він прочинив двері, зазирнув у сусідню кімнату і побачив Ттт. Вона спокійно поливала квіти, що росли посеред кімнати.

— Недарма у мене таке відчуття, ніби я щось забула, — сказала жінка, помітивши капітана, і вийшла на кухню. — Вибачте будь-ласка, — вела вона далі, подаючи йому клаптик паперу. — Містер Ттт дуже зайнятий і не зможе вас прийняти. — Жінка вернулася до плити й додала. — До того ж вам слід звернутися не до містера Ттт, а до містера Ааа. Ідіть із запискою до сусідньої ферми — тієї,

що на синьому каналі, — і містер Ааа пояснить вам усе, що ви хочете знати.

— Та ми нічого не хочемо знати, — почав був капітан ображено. — Ми самі все добре знаємо.

— Ви одержали записку — чого ж вам іще треба? — запитала жінка і рішуче взялася до роботи. Видно було, що це її останнє слово.

— Ну, що ж, — сказав капітан, вагаючись і не знаючи, йти чи не йти. Він виглядав трохи розгубленим: здавалося, він сподівався зовсім іншого. Мабуть, так виглядала б дитина, що замість розкішної новорічної ялинки побачила б голе дерево — без цукерок і прикрас. — Ну, що ж, — повторив він. — Ходімо, хлопці.

Четверо вийшли з будинку і опинилися під гарячим мовчазним марсіанським небом.

За півгодини Ааа, сидячи в своїй бібліотеці й съорбаючи електричне полум'я з металевого кубка, почув під вікном голоси. Він перехилився через підвіконня і побачив чотирох людей в однаковому вбрани, що стояли на кам'яній доріжці й, примруживши очі, дивилися на нього.

— Це ви містер Ааа? — гукнули вони.

— Так, я.

— Нас послав до вас містер Ттт! — крикнув капітан.

— Чому він послав вас до мене? — запитав Ааа.

— Йому було ніколи!

— Ну, це вже нікуди не годиться, — роздратовано мовив Ааа. — Невже він гадає, що я сиджу тут без роботи і чекаю, поки він прише до мене людей, з якими йому ніколи возитися?

— Зараз це не так важливо, сер! — крикнув йому знизу капітан.

— Для вас, може, й ні, але для мене важливо. Сьогодні мені треба багато прочитати. Містер Ттт дуже нерозважлива особа. Вже не вперше він так робить, аби йому було зручніше, зовсім не рахуючись з моїм часом. Не махайте руками, сер. Почекайте, доки я закінчу. Слухайте мене уважно. Усі завжди уважно слухають кожне мое слово. І поводьтеся ввічливіше, інакше я взагалі не розмовлятиму з вами.

Люди у дворі незграбно переступали з ноги на ногу, капітан аж почервонів і на очах йому виступили сльози.

— А тепер скажіть мені, — питав їх Ааа учительським тоном, — чи личать містерові Ттт такі вчинки?

Четверо земляни дивилися вгору, знемагаючи від спеки.

— Ми прибули з Землі — нарешті обізвався капітан.

— Гадаю, його поведінка не гідна вихованої людини,— роздумував уголос Ааа.

— Ми прибули в ракеті. Вона там, на горбі.

— Як ви вже знаєте, Ттт не вперше таке робить.

— Ми прилетіли в ракеті з самої Землі!

— Мабуть-таки піду і скажу йому все, що я про нього думаю.

— Ми прилетіли вчотирьох: я і ці троє хлопців, мій екіпаж.

— Hi, ні, це треба зробити зараз-таки. Я йду.

— Земля!.. Ракета!.. Люди!.. Подорож!.. Космос!..

— Піду й дам доброго прочухана! — гукнув Ааа і зник з підвіконня, ніби лялька зі сцени. За хвилину в кімнаті почулися сердиті голоси. Це Ааа розмовляв із своїм противником за допомогою якогось невідомого пристрою. Тим часом капітан і його команда сумно поглядали на ракету, що бовваніла вдалині, на свою милу й рідну, як батьківський дім, ракету.

Ааа знову з'явився у вікні. Обличчя в нього світилося тріумфом.

— Сто чорті! Я його викликав на дуель!

— Містер Ааа... — спокійним голосом промовив капітан.

— Я застрелю його, як собаку! От побачите, застрелю!

— Містер Ааа, вислухайте мене. Ми пролетіли шістдесят мільйонів миль.

Ааа вперше уважно подивився на капітана.

— То звідки ви, кажете, прибули?

Капітан щасливо посміхнувся. «Нарешті ми підійшли до суті справи», — шепнув він своїм супутникам. А вголос сказав:

— Наш корабель пролетів шістдесят мільйонів миль. Ми з Землі!

Ааа позіхнув:

— В серпні цього року відстань до Землі дорівнює п'ятдесяти мільйонам миль. — Він узяв якусь небачену досі землянами страшну рушницю і сказав. — Ну що ж, треба йти. А ви беріть свою дурну записку — не знаю, чи матимете з неї хоч якусь користь — і йдіть через отой горб у містечко Іопр і розкажіть усе містерові lll. Саме він вам і потрібний. Не містер Ттт! Hi, він несусвітній дурень, і я таки вб'ю його. Я теж не можу стати вам у пригоді, бо працюю зовсім у іншій галузі.

— В іншій галузі, в іншій галузі! — перекривши його капітан. — Невже слід працювати в якісь певній галузі, щоб гостинно прийняти людей з Землі?!

— Розкажіть комусь іншому! Всі знають, хто ви такі. — Ааа збіг сходами вниз, кинув «Бувайте здорові!» й помчав доріжкою, розставивши ноги, як циркуль.

Четверо мандрівників стояли ні в сих ні в тих. Врешті капітан сказав:

— Hi, ми таки знайдемо когось, хто нас вислухає.

— Може, нам слід знятися з цієї планети, політати, а потім знову сісти, — тоскно зауважив один з них. — Може, ім потрібний час, щоб влаштувати гідну зустріч?!

— Непогана думка, — пробурмотів стомлений капітан.

На вулицях містечка була сила людей. Вони заходили й виходили з будинків, вталися один з одним, розмовляли. На обличчях у них були золоті маски, сині маски й малинові маски із срібними губами й бронзовими лобами, маски усміхнені й маски похмурі — відповідно до настрою власника.

Четверо землян, спітнілі від довгої ходи, зупинилися біля дівчинки, що гратася на вулиці, і запитали, де будинок містера lll.

— Он там, — хитнула дівчинка головою.

Капітан присів біля неї навпочілки, подивився на гарненьке личко й сказав:

— Дівчинко, мені треба поговорити з тобою.

Він посадовив її на коліно і взяв маленькі брунатні рученята у свої великі, білі. Здавалося, він хоче розповісти їй імпровізовану казку — одну з тих, що їх діти люблять слухати перед сном, — і не поспішаючи обмірковує деталі.

— Послухай-но, дівчинко. Шість місяців тому на Марс прилетіла ракета. В ній був чоловік на ім'я Йорк, він був із своїм помічником. Ми не знаємо, що з ними сталося. Може, вони розбились при посадці. Ми прибули сюди так само, як і вони, — на ракеті. От якби ти побачила нашу ракету! Вона у нас дуже велика. Наша експедиція називається другою міжпланетною експедицією. Ми прибули до вас з планети Землі...

Тим часом дівчинка механічно вивільнила одну руку і надягла собі на обличчя золоту маску без жодного виразу. Потім вона витягла золотого іграшкового павука і кинула його на землю. Павук слухняно зліз їй на ногу, і вона стежила за ним холдним поглядом крізь щілини маски.

Капітан легенько струснув дівчинку, щоб привернути її увагу до своєї розповіді.

— Ми з Землі, — сказав він. — Ти віриш мені чи ні?

— Так, — відповіло дівча, не відриваючи погляду од великих пальців своїх ніг, якими воно копирсалося в пилочі.

— От і гаразд, — промовив капітан і вщипнув дівчину за руку — жартома, а також для того, щоб вона повернула до нього своє обличчя. — Слухай далі. Ми побудували собі велику ракету. Ти віриш цьому?

— Авжеж, — сказала дівчинка і почала колупати пальцем у носі.

— І я — забери, дівчинко, палець з носа! — і я — капітан цієї ракети, і...

— Ще ніколи за всю історію людству не вдавалося здійснити міжпланетного польоту, — процитувало дівча, заплющивши очі.

— Неймовірно! Як ти здогадалася, що я хочу це сказати?

— О, дуже просто. Телепатія. — І дівчинка недбало витерла об коліно свій палець.

— Невже це тобі байдуже? — вигукнув капітан. — Чому ти не радіш?

— Вам слід негайно звернутися до містера III, — промовила дівчинка, опускаючи на землю свого павука. — Містер III буде рایд поговорити з вами.

Дівчинка побігла геть, а іграшковий павук слухняно поліз за нею.

Капітан так і залишився сидіти навпочіпки, дивлячись їй услід вологими очима. Потім він перевів погляд на свої порожні руки. Щелепа у нього відвисла. Інші троє непорушно стояли біля свого командира, і їхні тіні хovalиця у них під ногами. Потім вони плюнули на кам'яний тротуар.

Зачувши стукіт, III сам одчинив двері. Він збирався на лекцію, але міг приділити їм хвилину-другу, якщо вони одразу зайдуть у кімнату і скажуть прямо, чого від нього хочуть.

— Трошечки уваги, — відказав капітан, дивлячись на господаря почевонілими втомленими очима. — Ми прибули з Землі у ракеті, нас четверо, троє чоловік команди і капітан, ми виснажені й голодні, нам треба поспати. Ми сподіваємося, що нас зустрінуть, піднесуть нам ключі міста, або виявлять свою повагу якимсь іншим способом. Нам було б приємно, якби хтось потиснув нам руки, сказав: «Слава вам! Вітаємо вас!» Още, мабуть, і все.

III був високий худорлявий марсіанин. Його жовтуваті очі хovalиця під товстими синіми кристалами. Він нахилився над письмовим столом і почав переглядати свої папери, час від часу кидаючи на гостей пронизливий погляд.

— Де ж це мої бланки? Тут їх немає, — говорив III сам до себе. Врешті він почав заглядати в ящики, бурмочучи щось при цьому. — Куди я міг запроторити бланки? Вони десь мають бути. Але де? Ага, ось вони, нарешті! — і марсіанин подав гостям якісь папірці. — Вам доведеться поставити внизу свої підписи.

— Невже не можна обйтися без оцих безглуздих формальностей?

III позирнув на нього крізь товсті кристиали.

— Ви кажете, що прибули з Землі? Коли

так, то для вас немає іншого виходу. Доведеться підписати.

— А члени команди? Їм теж треба поставити свої підписи? — запитав капітан, підписуючи бланк.

III подивився на капітана, зміряв поглядом трьох хлопців і глумливо зареготовав:

— Ха-ха-ха! Їхні підписи! Це мені подобається! Щоб вони поставили свої підписи! — Він так реготовав, що сльози виступили у нього на очах. Він ляпав себе по коліну і аж лягав, знемагаючи від сміху. Врешті йому вдалося стати на рівні ноги, вчепившись руками за край столу. — Свої підписи! — повторював він.

Четверо землян насупилися.

— Що ж тут смішного? — спитав капітан.

— Вони — і підписи! — зітхнув ослабілий від веселощів III. — Я просто не можу! Обов'язково розповім про це містерові Ккк. — Все ще посміюючись, він узяв у руки підписаній бланк. — Здається, все гаразд. Є на віть згода на евтаназію, якщо доведеться вжити такого крайнього засобу.

III задоволено захихотів.

— Згода на що? — перепитав капітан.

— Не розмовляйте. Я повинен вручити вам одну річ. Візьміть оцей ключ.

Капітан аж зашарівся від задоволення.

— Для мене це велика честь, — почав він.

— Це не ключ од міста, дурню! — одрізав III. — Просто ключ від дверей будинку. Ідіть коридором до кінця й одімкніть великі двері. Коли зайдете всередину, двері за собою зачиніть. Переночуйте там, а зранку я пришлю до вас містера Ккк.

Капітан нерішуче взяв ключ. Хвилину він стояв, утупивши очі в підлогу. Хлопці теж не ворушилися. Здавалося, в їхньому тілі не лишилося жодної кровинки і ані краплинни того запалу, який наснажив їх на міжпланетну подорож.

— Що таке? Що з вами сталося? — запитав III. — Чого ви чекаєте? — він підійшов до капітана й почав вдивлятися йому в обличчя своїм пронизливим поглядом. — Що там у вас, кажіть!

— Все ж таки, я гадаю, можна було б... — почав, затинаючись, капітан. — Я маю на увазі, що коли подумати про те, як ми... Бачите, це була дуже небезпечна подорож, ми подолали величезну відстань. То чи не могли б ви потиснути нам руки і сказати: «Ви, хлопці, молодці!» Як на вашу думку?.. — капітанів голос завмер.

III простяг йому свою руку.

— Вітаю вас! — промовив він з холодною усмішкою. — Вітаю! А тепер мушу залишити вас. Ідіть з ключем туди, куди я наказав.

І вже не звертаючи на гостей жодної уваги — так, ніби вони провалилися крізь підлогу, — III почав ходити по кімнаті, шукаючи потрібні йому папери і складаючи їх

у маленьку папку. Він пробув у кімнаті ще хвилини п'ять, але не сказав жодного слова четвірці людей, що стояли, схиливші голови. Ноги у них підгиналися, в головах паморочилося. Коли лії виходив з кімнати, він пильно вивчав свої нігти...

Земляни мовчики побрали світлим коридором до великих дверей, що сяяли сріблом. Одімкнули їх срібним ключем, переступили через поріг і щільно причинили двері.

Вони опинились у величезній залі, залий сонячним промінням. В залі було багато марсіан. Чоловіки й жінки сиділи за столами або стояли групами, ведучи жваві розмови. Зачувши стукіт дверей, всі повернулися до новоприбулих.

Один марсіанин вийшов наперед і вклонився.

— Я містер Ууу,— відрекомендувався він.

— А я капітан Джонатан У'ельямс із Землі, з міста Нью-Йорка,— без особливого ентузіазму відповів капітан.

І зразу зал вибухнув вітальними вигуками.

Від крику задрижало склепіння. Всі кинулися до землян, вимахуючи руками, радісно галасуючи, перекидаючи столи. Марсіани схопили чотирьох гостей і посадовили їх собі на плечі. Шість разів пронесли їх галопом навколо залу, шість разів усі зробили повне коло, підстрибуючи й співаючи.

Земляни були такі приголомшені, що якусь хвилину безтако дивилися на вируючий за ними натовп і аж потім почали сміятися й перегукуватися:

— Ого-го! Оце вже по-моєму!

— Оце, хлопці, зустріч! Ура!

Щасливі, вони моргали один одному, ляпали в долоні, знавши над головою руки.

— Слава! — ревів натовп.

Нарешті земляни опинилися на столі. Крики завмерли, і в залі настало тиша.

Капітан від зворушення мало не плакав.

— Дякую вам. Мені дуже-дуже приємно, що ви нас так щиро привітали.

— Ми хочемо почути вашу розповідь,— сказав Ууу.

Капітан відкашлявся й почав.

Зал охав і ахав, слухаючи про те, як вони потрапили на Марс. В кінці свого виступу капітан одрекомендував членів своєї команди. Кожен з них виголосив невеличку промову і був винагороджений громовими оплесками.

Ууу поплескав капітана по плечу.

— Як приємно зустріти земляка. Адже я теж прибув із Землі.

— Яким чином?

— Нас тут багато з Землі.

— Ви? З Землі? — капітан здивовано витрішив очі.— Чи ж це можливо? Ви прилетіли сюди на ракеті? Неваже міжпланетні подорожі здійснювались на протязі багатьох

сторіч? — розчаровано допитувався він.— А звідкіля... з якої ви країни?

— З Туїреол. Я перенісся сюди багато років тому за допомогою духовної енергії моого тіла.

— Туїреол? Такої країни я не знаю. А що це за духовна енергія тіла?

— I міс Ррр теж із Землі. Чи правду я кажу, міс Ррр?

Міс Ррр хитнула головою і якось дивно засміялася.

— Тут є й інші вихідці з Землі: містер Ввв, і містер Ггг, і містер Ффф.

— А я з Юпітера,— заявив один, кокетливо підморгуючи.

— А я з Сатурна,— озвався інший, лукаво позираючи на капітана.

— Юпітер, Сатурн,— пробурмотів капітан, збентежено блимаючи очима.

У залі запала тиша. Капітан обвів поглядом людей, що стояли навколо нього і сиділи за столами. Їхні жовті очі гарячково блищають, щоки у них позападали. Не помітив капітан жодних готувань до бенкету: столи були порожні. Зате помітив він, що в залі немає вікон — світло, здавалося, проникало крізь стіни — і були лише одні двері.

Капітан наморщив лоба:

— Нічого не розумію. В якій частині земної кулі лежить країна Туїреол? Чи далеко вона від Америки?

— А що таке Америка?

— Неваже ви ніколи не чули про Америку? Ви кажете, що прибули з Землі,— і не знаєте Америки.

Ууу сердито випростався:

— Землю вкривають моря і тільки моря. На ній жодного клаптика суходолу. Я сам із Землі, і я це добре знаю.

— Чекайте-но,— промовив капітан, втомлено сідаючи на стілець.— На вигляд ви справжній марсіанин. У вас жовті очі, брунатна шкіра.

— Землю вкривають не моря, а джунглі,— гордо заявила Ррр.— Я з країни Оррі, що на Землі. Цивілізація досягла там срібної доби.

Капітан подивився на обличчя людей, що оточували його: на Ввв і Ззз, на Ннн і Ххх і Ббб. Їх жовті очі то спалахували, то гасли, зіниці в них то звужувались, то розширялися. І дивлячись на них, він відчув, що його проймає дрож. Врешті капітан повернувся до своїх супутників.

— Чи знаєте ви, куди ми з вами потрапили? — похмуро запитав він.

— Куди, сер?

— Не на свято з приводу нашого прибуття. І не на бенкет. Тут немає представників від уряду. Не думайте, що нам приготували зустріч-сюрприз. Подивіться на їх очі. Прислушайтесь до їхньої мови!

Зал завмер. Чудні господарі застигли нерухомо і тільки глипали очима.

— Тепер мені зрозуміло, чому нам давали записки і посылали від одного до іншого,— звучав ніби здаля голос капітана,— аж поки ми не потрапили до містера lli, який наказав нам пройти коридором до дверей і зачинити їх за собою. І от ми з вами тут...

— Де, сер?

Капітан глибоко вдихнув повітря.

— У божевільні.

Настала ніч. В залі панувала тиша. Сховані в прозорих стінах лампи випромінювали тьмяне світло. Четверо землян сиділи за дерев'яним столом і перешіптувалися. Скрізь на підлозі безладно лежали чоловіки й жінки. Вони спали. В темних кутках ворушилися тіні — там хтось і досі бурмотів, жестикулював. Приблизно кожні півгодини хтось із членів команди йшов до срібних дверей і за мить повертається до столу: «Нічого не зробиш, сер. Двері замкнено».

— Невже вони справді вважають, що ми божевільні, сер?

— Безперечно. Саме тому марсіани зустрічали нас без жодного ентузіазму. Вони ледве терпіли непроханих гостей, вважаючи, що бачать звичайнісінських психопатів. І от ми потрапили до шизофреніків. Тільки вони привітали нас по-справжньому. Якусь хвилину — поки тривали вигуки, співи й промови — я гадав, що нам влаштували довго-ждану зустріч. Зустріч і справді була грандіозною.

— Скільки часу нас тут триматимуть, сер?

— Поки не доведемо, що ми цілком здорові.

— Це неважко довести.

— Сподіваюсь, що так.

— Ви, здається, не дуже цього певні, сер.

— Ні, не дуже. Подивіться-но в той куток.

В темному кутку навпочіпки стояв чоловік. З рота йому пашіло синє полум'я, яке поступово набирало форми голої жінки. Привид тихо погойдувався в повітрі, щось шепочучи й зітхаючи.

Капітан кивнув головою в інший бік. Там стояла жінка, вигляд якої безнастанно змінювався. Спочатку вона перетворилася на кришталеву колону, потім на золоту статую, нарешті, на полірований кедровий стовп — і знову на жінку.

В усіх кінцях зали люди викидали синювате полум'я, змінювали свій вигляд, зазнавали різних перетворень.

— Та вони чарівники,— прошепотів один землянин.

— Зовсім ні. Вони під владою галюцина-

цій. Свої видіння вони можуть передавати іншим, і ми їх бачимо так само ясно, як і вони. Це те, що вчені у нас називають телепатією, тобто передачею думок на відстані. Телепатією і автосугестією.

— Вас турбує, сер, саме ця телепатія?

— Саме вона. Якщо їх галюцинації стають для нас «реальними», якщо ними можна заразитися, навіть повірити їм, то нема нічого дивного в тому, що марсіани вважають нас за психічнохворих. Якщо чоловік здатний відтворити перед нами продукт своєї уяви — жінку з синього вогню, і якщо он та жінка враз стає коленою, то нормальні марсіанин цілком природно вважатиме, що ракета, на якій ми прилетіли, — витвір нашої уяви.

Супутники капітана спохмурніли і замислились.

А навколо них у тьмяній глибині залу вистрибували сині язики полум'я. Червоні чорттики шугали з вуст заснулих людей. Жінки перетворювалися на слизьких змій. Від різних тварин і плазунів залою ішов важкий дух.

Вранці всі ці люди здавалися цілком нормальними. Сон їх освіжив, і вони прокинулися радісні й веселі. Не видно було ні полум'я, ні чортків.

З раннього ранку капітан зі своїми супутниками стояв біля срібних дверей. Але чекати, поки вони одчиняться, їм довелося довгенько: Ккк з'явився аж через чотири години. Правда, земляни були майже певні, що він години за три стояв під дверима, стежачи за ними крізь невидиме їм віконце, і лише потім зайшов до зали і поманив їх за собою у свій невеликий кабінет.

Вдачі він був веселої, якщо вірити масці, на якій красувалася не одна усмішка, а цілих три. Проте його голос свідчив, що за маскою ховається серйозне обличчя справжнього психіатра.

— На що ви скаржитеся?

— Ви гадаєте, що перед вами божевільні, а насправді ми здорові.

— Навпаки, я зовсім не гадаю, що всі ви божевільні,— і лікар вказав жезлом на капітана.— Ні, божевільний ви, сер. А вони — породження вашої уяви, вторинні галюцинації.

Капітан ляскнув себе рукою по коліну.

— Так ось чому реготав містер lli, коли я запитав, чи треба моїм людям підписувати отої папір!

— Я чув од містера lli про цей анекдотичний випадок,— промовив психіатр, хихикнувши крізь усміхнений рот маски.— Але на чому ми зупинилися? Ага, на вітвірах хворої уяви. Так от, коли деякі жінки приходять у лікарню, з їхніх вух виповзають змії. Якщо лікування йде успішно, змії зникають.

— Що ж, ми тільки радітимемо, коли ви нас вилікуєте. Починайте хоч зараз.

Ккк був, очевидно, здивований.

— Рідкісний випадок. Як правило, пацієнти не виявляють бажання видужувати. Щоб ви знали, у боротьбі з вашою хворобою доводиться вдаватися до рішучих засобів.

— Нічого, лікуйте. Ви враз пересвідчитеся, що ми цілком здорові.

— Зараз я знайду ваш бланк,— зауважив Ккк, перегортаючи папери в папці.— Так, згоду ви дали. Розумієте, ваша хвороба, яка потребує спеціальних методів лікування, це особливо серйозна форма. У пацієнтів, що були з вами в залі, хвороба проходить значно простіше. Але я повинен відверто сказати, що з вами за наявності первинних, вторинних, слухових, нюхових і смакових галюцинацій, за наявності видінь, що сприймаються зором і на дотик,— справа дуже серйозна. В таких випадках доводиться вдаватися до евтаназії.

Капітан скочив на ноги.

— Досить з нас цих розмов! — ревнув він.— Починайте перевірку. Стукайте нас по колінах, слухайте наші серця, випробуйте розумові здібності, ставте нам будь-які запитання!

— Говоріть. Я вас слухаю.

Цілу годину капітан із запалом розповідав про себе та своїх товаришів. Лікар уважно слухав.

— Просто неймовірно,— нарешті промовив він.— Такого правдоподібного в усіх деталях марення я ще ніколи не зустрічав.

— Прокляття! — нестяжно закричав капітан.— Коли не вірите, ми вам покажемо ракету!

— Прошу, покажіть. Чи можете ви її відтворити в цій кімнаті?

— Звичайно, можу. Вона у вашій папці під літерою Р.

Ккк розгорнув папку, серйозно прицмокнув язиком і поважно закрив її.

— Навіщо ви сказали неправду? Ракети там немає.

— Та хіба ж вона може там бути, дурню! Я пожартував. Чи бачили ви колись, щоб божевільний жартував?

— Ви маєте своєрідне почуття гумору. Ну що ж, ведіть мене до своєї ракети. Во-на мене дуже цікавить.

Надворі стояла спека. Коли вони підійшли до ракети, був уже полудень.

Психіатр підступив до корабля і постукав пальцем. Ракета відповіла металевим дзвоном.

— Можна зайти всередину? — лукаво запитав він.

— Будь ласка.

Ккк надовго зник у ракеті.

— Ця дурна історія страшенно лютить мене,— говорив своїм супутникам капітан, посмоктуючи сигару.— Я б залюбки повернувся на Землю і порадив би всім людям не марнувати часу на Марс. Хіба можна мати справу з цими підозріливими дурнями?!

— Очевидно, сер, у них значна частина населення хворіє на голову. Саме тому вохи так ретельно перевіряють нас.

— Може, й так, але їх недовірливість починає мене дратувати.

Півгодини психіатр никав по ракеті, стукаючи, слухаючи, нюхаючи, кушуючи все, що траплялося йому на очі. Врешті він з'явився на порозі.

— Ну як, тепер ви повірили нам? — крикнув капітан, наче до глухого.

Психолог заплющив очі й почухав носа:

— Досі мені не доводилося бачити такого довершеного зразка чуттєвої галюцинації та гіпнотичної сугестії. Я дослідив вашу, як ви її називаєте, ракету,— і він постукає по металевому корпусу.— Я чую її. Це слухова ілюзія.— Він втягнув носом повітря.— Я відчуваю запах. Це нюхова галюцинація, що передається за допомогою чуттєвої телепатії.— Він торкнувся ракети губами.— Я відчуваю її смак. Це смакова ілюзія.

Психолог шанобливо потиснув капітанові руку.

— Дозвольте мені поздоровити вас. Ви геніальна особа. Вами створено небачений досі шедевр. Проектування цілого комплексу образів, що існують у вашій свідомості, в свідомість інших людей, створення галюцинацій, що постійно сприймаються почуттями, як цілком реальні речі, вважається майже неможливим. Наші пацієнти, як правило, створюють зорові або, в кращому разі, зорові й слухові ілюзії. Вам пощастило з'єднати й збалансувати всі можливі види ілюзій. Ваше безумство прекрасне в своїй довершеності.

— Моє безумство! — вигукнув капітан, полотніючи.

— Так, так, безумство. І яке гарне безумство! У вашій ракеті є все: метал, гума, гравітатори, харчі, одяг, паливо, зброя, трапи, гайки, болти, ложки. Десять тисяч окремих речей нарахував я на вашому кораблі. Ніколи ще я не зустрічав такої складної галюцинації. У вас є навіть тінь — під койками і під іншими речами, де їй і належить бути! Яка потрібна концентрація волі, щоб створити таку довершену галюцинацію і щоб в будь-який момент усі речі мали запах, твердість, смак і звук! Дозвольте мені обійтися вас.

Ккк притиснув капітана до грудей, ступив крок назад і заговорив знову:

— Я опишу ваш випадок у моїй найбіль-

шій монографії. Я розповім про нього наступного місяця на сесії Марсіанської академії наук. Подивіться на себе! Ви навіть змінили колір очей — з жовтих вони стали синіми — і колір шкіри — з брунатного на рожевий. А цей одяг, а ваші руки з п'ятьма пальцями замість шести! Психологічна неурівноваженість спричинилася до біологічних метаморфоз! А чого варті ваші троє друзів!..

Ккк витяг маленький пістолет.

— Випадок, звичайно, невиліковний. Мій бідолашний друже, вам краще померти, ніж отак страждати. Чи маєте ви щось сказати перед смертю?

— Почекайте! Ради бога не стріляйте!

— Нещасний! Я вас визволю од страшної хвороби, внаслідок якої ви вигадали цю ракету й оцих трьох чоловіків. Як цікаво буде спостерігати зникнення ваших друзів і вашої ракети! Адже вони зникнуть, коли я вб'ю вас. На ґрунті своїх спостережень я напишу чудову статтю про зникнення витворів хворої уяви.

— Повірте, я з Землі! Мене звуть Джонатан Уельямс, а це...

— Так, я знаю,— заспокійливо мовив Ккк і вистрелив з пістолета.

— Не стріляйте! — закричали троє.

— Слухові галюцинації, які тривають на віві після смерті пацієнта,— зауважив Ккк і тричі натиснув гашетку.

Трупи на піску не рухались, але й не зникали. Ккк почав бити їх ногою, потім затаранив кулаком по ракеті.

— Вона не зникає! І вони теж! — кричав він, пускаючи кулю за кулею в мертві тіла.

Та за хвилину Ккк спинився. Усміхнена маска спала з його обличчя, і воно скривилося від жаху. Нижня щелепа відвисла, очі оскліли. Пістолет випав у нього з пальців. Психіатр підняв руки догори й закрутівся між трупами. Потім кинувся їх обмащувати.

— Галюцинація триває,— бурмотів він.— Сmak, зір, нюх, слух, дотик — все сприймає їх.

Ккк замахав руками. Очі в нього застигли, на губах виступила піна.

— Геть! — закричав він до трупів.— Геть! — загорлав на ракету.

Враз йому сяйнула нова думка. Він почав оглядати свої тремтячі руки.

— Я заразився,— в нестямі шепотів психіатр.— Божевілля перейшло до мене. Телепатія. Гіпноз. Тепер збожеволів я. У мене галюцинація в усіх чуттєвих формах. Тепер мені ніщо не допоможе. Залишається тільки один спосіб розвіяти ці примари.— І Ккк почав мацати навколо себе оніміліми руками, розшукуючи пістолет.

Пролунав постріл. Психолог упав на пісок.

Четверо трупів лежали разом, п'ятий — окремо. Ракета стояла на осонні й не думала зникати.

Місцеві жителі знайшли її перед вечором. Вони довго сушили голову, міркуючи, звідкіля злялася ця дивна річ. Оскільки ніхто нічого не здав, її продали на брукт.

Тієї ночі дощ ішов безперестану, але наступного дня знову засяяло сонце.

Березень 2000. Платник податків

Він прагнув летіти на Марс. Ще перед світом прийшов на космодром і почав кричати крізь дротяну огорожу, що хоче на Марс. Він, Прічард, такий самий платник податків, як і інші, і має право летіти на ракеті. Хіба він не уродженець Огайо? Хіба він поганий громадянин? То чому ж його непускають на Марс? Він вимахував кулаками й горлав, що хоче втекти з Землі. Кохен, у кого лишилася хоч краплина здорового глузду, повинен тікати з цієї планети. Років за два на Землі розпочнеться атомна війна, і йому тут робити нічого. Разом з ним на Марс полетять тисячі інших людей, які ще не втратили здатності тверезо оцінювати становище. Вони таки полетять! От побачите, полетять! Досить з них воєн, цензури, військової повинності, урядового контролю над усім і кожним, навіть над мистецтвом і наукою! Хай його вороги лишаються на Землі! А він готовий віддати свою праву руку, своє серце й голову, аби його тільки пустили на Марс. Що треба робити, що треба підписати, з ким треба поговорити, щоб йому дозволили сісти в ракету?

Люди у формі по той бік дротяної огорожі сміялися з нього. Кому хочеться летіти на Марс? Хіба він не знає, що перша й друга експедиції були невдалі! Вони зникли безслідно, і люди, очевидно, загинули.

— А хто може це довести? — кричав він, чіпляючись за дріт.— Хто знає напевно, що з ними сталося? Може, на Марсі течуть молочні та медові ріки, і капітан Йорк з капітаном Уельямсом просто вирішили не вертатися на Землю. То чи збираються вони відчинити ворота і пустити його в ракету третьої експедиції? Коли ні, він розтрощить ворота!

У відповідь йому порадили заткнути пельку.

І враз він побачив, що екіпаж простує полем до ракети.

— Пождіть трохи! — загукав він.— Не кидайте мене на цій страшній планеті! Тут незабаром буде атомна війна! Візьміть мене з собою!

З'явилася поліція і потягла його до машини. Грюкнули дверцята, завила сирена і

поліцейська машина помчала до міста. В'язень стояв, притулившись обличчям до заднього віконця. І коли вони з'їхали на пагорб, він побачив рожевий спалах. Земля затрептіла від страшного вибуху, і срібляста ракета зникла в небі.

Був звичайний ранок звичайного понеділка, і він залишився на звичайній планеті Землі.

Квітень 2000. Третя експедиція

До Марса наблизався корабель. Він виринув з космічних глибин, з царства чорних швидкостей, сяючих рухів і мовчазних прірв. Могутній корабель, вивергаючи вогонь, у гордовитій мовчанці мчав крізь простір, несучи в металевих відсіках людей. Тх було сімнадцять, разом з капітаном.

Давно лишився позаду той сонячний ранок, коли натовп на Огайському космодромі вибухнув криками, замахав руками, коли під ракетою розквітили рожеві пелюстки полум'я і розпочалася третя подорож на Марс.

Слухняно виконуючи волю капітана, потужний корабель зменшив швидкість у верхніх шарах атмосфери Марса. Як могутній левіафан, мчав він у нічному просторі. Ось лишився позаду марсіанський місяць, а корабель все падав і падав. Страшна сила інерції плющила людей, кидала на стіни, мов м'ячики. Поступово вони приходили до свідомості. Один з них помер, а решта — шістнадцятеро — відбулися страхом. Притулившись обличчями до товстого скла ілюмінаторів, вони блискучими від збудження очима дивилися на поверхню Марса, що колихалася під ними.

— Ось він Марс! — вигукнув штурман Ластіг.

— Добрий старий Марс! — озвався Семюел Гінкстон, археолог.

— Так-так, — промовив капітан Джон Блек.

Ракета приземлилася на зеленому моржку. Перше, що вони побачили, була залізна фігура оленя. Далі стояв залитий сонцем високий рудий будинок у вікторіанському стилі. Фасад його прикрашали ліплениі закрутки й раковини, вікна виблискували синім, рожевим, жовтим і зеленим кольоровим склом. На ганку стояли горщики з волохатою геранню і висіла стара гойдалка, прив'язана до гаків у стелі. Вітерець легенько погойдував її туди-сюди. Будинок завершувався гостроверхим куполом із дзеркальними освінцюваннями вікнами. Крізь одне вікно видко було ноти на підставці якогось музичного інструмента. В телескоп можна було навіть прочитати назву «Прекрасна Огайо».

Навколо ракети під марсіанським весняним сонцем лежало містечко, зелене й непорушне. Білі будиночки чергувалися з червоними, цегляними. Вітер ворушив листя на високих в'язах, кленах і каштанах. З-за дерев витикалися шпилі церкви з мовчазними позолоченими дзвонами.

Люди все охопили поглядом крізь ілюмінатори ракети — і все помітили. Вони мовчки перезирнулися й знову припали до ілюмінаторів, раз у раз хапаючи один одного за лікті. Обличчя їх зблідли. Здавалося, їм раптом забракло повітря.

— Хай мене поб'є лиха година,— прошепотів Ластіг, розтираючи затерплими пальцями лицє.— Хай мене поб'є лиха година, коли я що-небудь розумію.

— Це просто неможливо,— мовив Семюел Гінкстон.

— О боже! — сказав капітан Джон Блек. В цю мить почувся голос хіміка:

— Сер, тушеця атмосфера розріджена, але кисню в ній досить. Дихати можна.

— Тоді давайте вийдемо,— вигукнув Ластіг.

— Страйвайте,— сказав капітан Джон Блек.— Ще невідомо, куди ми потрапили.

— В містечко з розрідженим, але придатним для дихання повітрям, сер.

— І це містечко як дві краплі води схоже на земне,— зауважив археолог Гінкстон.— Неймовірно, але факт.

Капітан Джон Блек глянув на нього.

— Ви, Гінкстоне, гадаєте, що цивілізація на обох планетах може розвиватися в одному напрямі та ще й однаковими темпами?

— Досі я дотримувався іншого погляду, сер.

— Подивіться на ганок,— сказав капітан, підступаючи до ілюмінатора.— Там стоїть герань, специфічна хатня рослина. Оця різновидність герані з'явилася на землі років п'ятдесят тому. Згадайте, що еволюція рослини триває тисячі років. А тепер скажіть мені, чи можна науково пояснити той факт, що у марсіан є: по-перше, освінцьовані вікна, по-друге, будинки з куполами, по-третє, гойдалки на ганках, по-четверте, інструмент, що являє собою точну копію піаніно — це, напевно, і є піаніно,— по-п'яте, якщо ви подивитеся крізь мій телескоп, то побачите назву нот. Чи не дивує вас те, що марсіанський композитор назвав свій твір «Прекрасна Огайо»? З цього ми повинні зробити висновок, що на Марсі є своя річка Огайо!

— Це, звичайно, капітан Уільямс! — вигукнув Гінкстон.

— Що ви хочете сказати?

— Це зробив капітан Уільямс і троє членів його команди! Або Натаніел Йорк та його супутник. Ось вам і пояснення!

— Таке пояснення нічогісінько не пояс-

нює. Наскільки нам відомо, ракета Йорка вибухнула того самого дня, коли вона досягла Марса. Йорк зі своїм супутником, очевидно, загинули. Корабель капітана Уільямса вибухнув на другий день по прибутті на Марс. Власне кажучи, ми знаємо лише те, що пульсація їх радіостанції враз припинилася. Якби люди лишилися живі, вони б знайшли спосіб зв'язатися із Землею. До того ж експедиція Йорка приземлилася тут лише рік тому, а капітан Уільямс зі своїми людьми — ще пізніше, аж у серпні. Припустімо, що вони живі. Чи під силу їм — навіть за допомогою розумних істот, які, може, живуть на цій планеті — збудувати таке місто? А головне — це ж старе місто! Подивіться на нього. Воно стоїть тут уже років сімдесят. Подивіться, який старий отот дерев'яний стояк на ганку. А дерево! Та кожному з них не менше, як сто років! Ні Йорк, ні Уільямс тут ні при чому. Що це за місто, я не знаю, але воно мені не подобається. І я не вийду з корабля, поки не довідаюся, в чим тут річ.

— До того ж Уільямс із своїми людьми, так само, як і Йорк,— озвався Ластіг,— висадилися на протилежному боці Марса. А ми навмисне приземлилися тут.

— Прекрасний доказ. Враховуючи можливість того, що Йорк з Уільямсом стали жертвою нападу якихось марсіанських племен, нам дали вказівку висадитися в іншій місцевості, щоб з нами не трапилося такого ж лиха. Отож ми з вами опинилися, наскільки це нам відомо, там, де Уільямсу і Йорку ніколи не доводилося бувати.

— Прокляття! — вигукнув Гінкстон.— З вашого дозволу, сер, я хотів би швидше познайомитися з цим містом. Можливо, на всіх планетах сонячної системи діють якісь однакові психологічні закони, що спрямовують розвиток цивілізації по одному руслу. Мені здається, ми стоїмо на порозі найбільшого філософського відкриття нашої епохи!

— Я гадаю, що це відкриття може хвилюну почекати,— сказав капітан Джон Блек.

— Цілком можливо, сер; що перед нами явище, яке дастє перший незаперечний доказ існування бога.

— На Землі є багато людей, які щиро вірють в бога навіть без такого доказу.

— Я сам належу до таких людей, сер. Ale, безумовно, це місто не могло виникнути без божественного втручання. Це той штрих, який надає правдоподібності всій картині. I зараз мене сповнюють такі почуття, що я просто не знаю, сміячися мені чи плакати.

— В такому разі почекайте і з тим і з другим, поки ми не довідаємося, що це за штука!

— Що за штука? — запально втрутився Ластіг. — Ніяка це не штука, капітан! Просто хороше, тихе зелене місто, дуже схоже на те старосвітське містечко, в якому я народився. Мені воно, сказати правду, подобається.

— Коли ви народилися, Ластігу?

— В дев'ятсот п'ятдесятому, сер.

— А ви, Гінкстоне?

— В дев'ятсот п'ятдесяти п'ятому. В Гріннелі, штат Айова. І це місто здається мені зовсім рідним.

— Послухайте-но, Гінкстоне і Ластігу. Я міг би бути вашим батьком. Адже я народився 1920 року в Іллінойсі, проте, дякуючи богові та науці, яка за останні п'ятдесят років навчилася омолажувати деяких стариганів, опинився з вами, молодими, на Марсі. Втім в моєму тілі не більше, ніж у вашому, зате у мене далеко більше обережності. Це місто має такий мирний, спокійний вигляд, воно таке схоже на Грін-Блаф у штаті Іллінойс, що мені аж страшно. Воно занадто схоже на Грін-Блаф. — Капітан обернувся до радиста. — Зв'яжіться по радіо з Землею. Повідомте лише, що ми приземлилися, і все. А повний рапорт, скажіть, ми надішлемо завтра.

— Слухаю, сер.

Капітан Блек притулився обличчям до ілюмінатора. Ніхто не сказав би, що це обличчя належить не сорокарічному мужчині, а вісімдесятирічному дідові.

— Ось що ми зробимо, Ластігу. Ви, я і Гінкстон підемо в місто. Всі інші залишаються в ракеті. Коли з нами щось трапиться, вони принаймні помстяться за нас. Краще хай гинуть троє, ніж увесь екіпаж. До того ж вони зможуть попередити наступну ракету. На різдво вилітає, здається, ракета капітана Уайлдера. Якщо місцеві жителі вороже поставляться до нас, наступну ракету треба буде як слід озброїти.

— Та ми теж непогано озброєні. Ми взяли з собою цілий арсенал.

— Накажіть людям стати біля гармат. Ластіг і Гінкстон за мною.

Усі троє пішли у нижній відсік, до зовнішнього люка.

Надворі стояв чудовий весняний день. На квітучій яблуні щебетала якась пташка. Коли вітер колихнув зелені віхи, на землю посыпався дощ білих пелюсток, і повітря сповнилося ніжними паощами. Десь у місті хтось грав на піаніно. Приємна лагідна музика звучала то голосніше, то зовсім затихала. Капітан одразу візнав мелодію пісні «Прекрасна мрійниця». Ще десь рипів старий грамофон. Гаррі Лодер співав «Блокаючи в сутінках».

Троє землян стояли біля корабля. Вони

на повні груди ковтали ріденьке повітря, а коли нарешті рушили, то пішли повільно — щоб не втомитися.

На грамофоні перемінили пластинку:

О, де ж ви, ті чари червневої ночі,
І місячне сяйво, й коханої очі?..

Ластіг затремтів, мов у пропасниці. Дрож пройняв і Семюела Гінкстона.

Безхмарне небо дихало спокоєм. Десь поряд у тінівому ярку дзюркотів струмок. Чути було, як дорогою проторохтів віз.

— Слухайте, сер, — порушив мовчанку Семюел Гінкстон. — Мабуть, це факт, що польоти ракет на Марс мали місце ще перед Першою світовою війною!

— Hi.

— А як ви інакше поясните оці будинки, залізного оленя, піаніно, музику? — питав Гінкстон, беручи для переконливості капітана за лікоть і зазираючи йому в лиці. — Чи не могло статися, що десь року дев'ятсот п'ятого люди, які ненавиділи війну, tandemно домовилися з ученими, збудували ракету та й переселилися на Марс?

— Hi, ні, Гінкстоне.

— Чому ж ні? Тодішній світ дуже відрізнявся од нашого. Таку експедицію можна було спорядити потай, тоді зробити це будло значно легше, ніж зараз.

— Hi, вони не могли збудувати таємно від усіх таку складну річ, як ракету.

— Люди тут обжилися і, цілком природно, спорудили собі будинки подібні до тих, у яких вони жили на Землі. Адже вони привезли з собою і земну культуру.

— І вони жили на Марсі всі оці довгі роки? — запитав капітан.

— Так, жили в мирі й спокої. Можливо, вони здійснили кілька польотів, щоб одразу можна було заселити ціле містечко, а потім перестали літати, боячись, щоб на Землі не дізналися про їх таємницю. Ось чому містечко має такий старосвітський вигляд. Проте, не знаю, як ви, а я не помітив жодної речі, яка була б зроблена після 1927 року. А може, сер, ракетні подорожі відбувалися значно раніше, ніж ми думаємо? Чого доброго, вони розпочалися ще кілька століть тому в якісь глухій частині земної кулі, і про них знала лише жменька людей, які перелетіли на Марс, а потім на протязі століть час від часу навідувалися на Землю.

— Коли я слухаю вас, ця теорія здається мені майже прийнятною.

— Це цілком природно. А докази матимемо незабаром. Нам залишається знайти людей, і ми про все довідаємося.

Густа зелена трава заглушала їх кроки. Її щойно скосили, і від неї йшов свіжий дух. Незважаючи на свої сумніви, капітан Джон Блек відчував, як його душу обіймає великий спокій. Вже років тридцять йому не доводилося бувати в такому містечку, і

дзижчання весняних бджіл видалося йому наймилішою музикою, а оновлена весною природа була наче бальзам для його душі.

Вони ступили на ганок. Кроки луною відбились од дощаної стелі. Крізь двері видно було бісерну завісу, кришталеву люстру і картину Мексфілда Періша, що висіла в рамці над зручним кріслом. В будинку затишно пахло старими речами й горищем. Чути було, як подзвонювали шматочки льоду об стінки глечика для лимонаду. Була спека, і десь на кухні готували холодний ленч. Високий приємний жіночий голос щось наспівував.

Капітан Блек потягнув шнурок дзвінка.

В холі почулася легка жіноча хода, і з-за бісерної завіси визирнуло добродушне обличчя сорокарічної жінки, одягненої в сукню фасону, мабуть, року 1909.

— Ви щось хотіли? — запитала вона.

— Вибачте, будь ласка,— невпевнено почав капітан Блек.— Але ми шукаємо... тобто, чи не могли б ви нам допомогти...— Капітан збентежився і замовк.

Жінка зачудовано дивилася на нього своїми темними очима.

— Коли ви хочете що-небудь продати... — почала вона.

— Ні, постривайте! — вигукнув він.— Яке це місто?

Жінка зміряла його поглядом.

— Не розумію, про що ви питаете. Як можна бути в місті, і не знати його назви?

Здавалося, у капітана було одне бажання: сісти під гіллястою яблунею в затінку і трохи прийти до пам'яті.

— Ми не місцеві,— нарешті промовив він.— Ми хочемо знати, як утворилося це місто і як ви сюди потрапили.

— А ви що, провадите перепис населення?

— Ні.

— Всім відомо, що це місто виникло 1868 року,— нетерпляче сказала жінка.— Може, ви граєте в якусь гру?

— Ні, це не гра! — вигукнув капітан.— Ми з Землі.

— Ви хочете сказати: з-під землі? — перепитала, не розуміючи, жінка.

— Ні, ми прибули на кораблі з третьої планети, з Землі. І приземлилися на четвертій планеті, на Марсі...

— Це місто зветься Грін-Блаф,— почала пояснювати жінка, ніби малій дитині.— Воно лежить в штаті Іллінойс на американському континенті, оточеному Атлантичним і Тихим океанами. Наш світ люди називають Землею. А тепер ідіть собі з богою. Бувайте.

І жінка пішла з холу, провівши пальцями

по бісерній завісі. Троє мовчки перезирнулися.

— Давайте подивимося, що там за завісою,— запропонував Ластіг.

— Та що ви! Ми ж у приватному помешканні. О боже, це просто неймовірно!

Вони вийшли на ганок і сіли на східцях.

— Як ви гадаєте, Гінкстоне, може ми якимсь невідомим чином зблилися з дороги і прилетіли назад на Землю?

— Як це могло бути?

— Не знаю. Я сам нічого не знаю. О боже, я скоро збожеволію від різних думок. Наші хронометри безперестану реєстрували пройдену відстань. Ми проминули Місяць і взяли курс на Марс. Ми на Марсі, це безперечно.

— А що, коли ми випадково заблудилися в чотирьох вимірах, у часі й просторі, і приземлилися на Землі тридцять чи сорок років тому?

— Та ну вас, Ластігу!

Ластіг підійшов до дверей, подзвонив і гукнув у прохолодну сутінь кімнат:

— Який зараз рік?

— Тисяча дев'ятсот двадцять шостий, звичайно,— відповіла жінка, сидячи в кріслі-гойдалці й съорбаючи лимонад.

— Ви чули? — обернувшись до своїх супутників Ластіг.— Дев'ятсот двадцять шостий рік! — несамовито вигукнув він.— Ми прибули назад в минуле! Це — Земля!

Троє людей сиділи на східцях, охоплені подивом і жахом. Руки конвульсивно сіпались у них на колінах. Нарешті капітан сказав:

— Чого-чого, а такого я не сподівався. Зараз я відчуваю звичайнісінський страх. Як усе це могло статися? От якби нам сюди Ейнштейна!

— Чи хоч одна людина в місті повірить нам? — озвався Гінкстон.— Може, ми граємося з чимсь небезпечним? Я маю на увазі — з часом. Чи не краще нам знятися одразу і полетіти додому?

— Ні. Спробуймо зайти ще в один дім.

Вони зупинили свій вибір на біленькому котеджі, що стояв під великим дубом через три будинки.

— Я прагну мислити якомога логічніше,— мовив дорогою капітан,— бо, на мою думку, наші здогади ще далекі від істини. Припустімо, Гінкстоне, що ви маєте рацію і міжпланетну подорож було здійснено багато років тому. І коли земляни прожили на Марсі якийсь час, їх охопила туга за рідною Землею. Спочатку вони заслабли на невроз, а потім і на справжній психоз. Люди стояли перед загрозою масового божевілля. Що б ви робили як психолог, якби перед вами постала така проблема?

— Гадаю, я доклав би всіх зусиль, щоб Марс поступово став схожий на Землю. Якби була можливість, я б відтворив тут кожну земну рослину, кожну дорогу, кожне озеро і навіть кожен океан. Потім за допомогою якогось масового гіпнозу, я б пerekонав кожного жителя такого міста, що вони живуть на Землі, а не на Марсі.

— Що ж, непогано, Гінкстоне. Мабуть, ми натрапили на вірний слід. Ота жінка лише вважає, що живе на Землі. Це рятує її від божевілля. І вона і всі інші жителі цього міста стали об'єктом небаченого досі за масштабами гіпнотичного експерименту.

— Саме так, сер! — вигукнув Ластіг.

— Правильно! — сказав Гінкстон.

— Ну от,— зіткнув капітан.— Тепер, коли ми знайшли якесь більш-менш логічне пояснення, стало легше на душі. А то мешне аж занудило від цих розмов про час і про те, що ми летіли вперед, а прилетіли назад, і про те, що наша ракета мандрувала в часі. Тепер зовсім інша річ.— Капітан посміхнувся й додав.— Здається, ми завоюємо тут неабияку популярність.

— Ви гадаєте? — кинув Ластіг.— Не забуйайте, що ці люди втекли з Землі так, як тікали зі своєї батьківщини перші американські колоністи. Може статися, вони зустрінуть нас без особливого ентузіазму. А може, навіть спробують прогнати або вбити нас.

— Ми добре озброєні. Нічого вони нам не зроблять. Ну, давайте зайдемо ще в оцей будинок.

Але не встигли вони перейти газон, як Ластіг враз застіг на місці, дивлячись кудись удалину.

— Сер... — промовив він.

— Що там таке, Ластігу?

— О сер, що я бачу... — тільки й спромігся сказати Ластіг і заплакав. Пальці у нього конвульсивно стискалися, тремтіли, а на обличчі було здивування, радість і недовіра. Здавалося, він от-от збожеволіє від щастя. Ластіг ще раз подивився на вулицю і раптом побіг. Він спотикався, падав, скоплювався і знову біг, викрикуючи: «Дивіться, дивіться!».

— Не пускайте його! — вигукнув капітан і кинувся навздогін.

Ластіг щосили мчав вулицею. Він звернув у якийсь двір і скочив на ганок велико-го будинку з залізним флюгером.

Коли Гінкстон з капітаном, задихаючись од швидкого бігу в розрідженому повітрі, вбігли у двір, Ластіг щосили грюкав у двері, ридаючи й щось вигукуючи.

Двері розчинились, і на порозі стали двоє старих.

— Бабусю! Дідусю! — скрикнув Ластіг.

— Дейвіде! — запищали старі й кинули-ся йому в обійми.— Дейвіде, о Дейвіде!

Скільки ми років не бачилися! Як ти виріс, хлопчику, як змужнів! О, Дейвіде, як же ти поживаєш? — говорили вони, ляскавчи його по спині й оглядаючи з усіх боків.

— Бабусю, дідусю! — схлипував Дейвід Ластіг.— Ви чудово виглядаєте, просто чудово!

Він брав їх за плечі, повертає, цілуває, плачуши рясними слізами, знову одхиляє їх і, моргаючи червоними повіками, вдивляється в сухеньких старих. В небі сяяло сонце, повівав вітерець, навколо зеленіла трава, і двері до будинку були широко відчинені.

— Заходь же, хлопчику, заходь. У нас саме свіжий чай з льодом. Випий трохи!

— Я тут з друзями.— Ластіг обернувся і, сміючись, несамовито замахав рукою до капітана з Гінкстоном.— Капітане, ходіть сюди.

— Добриденъ вам,— привітали їх старі.— Просимо до господи. Дейвідові друзі — наші друзі. Чого ви там стоїте!

У вітальні старого будинку панувала прохолода. У кутку поважно цокав високий бронзовий дідівський годинник. На широких канапах лежали м'які подушки, а вздовж стін на полицях стояли книжки й висів пухнатий рожевий килим. Крижаний чай з запітнілих склянок приємно холодив спраглі уста.

— За ваше здоров'я,— сказала бабуся, підносячи склянку до своїх сліпучо-білих зубів.

— Чи давно ви сюди потрапили, бабусю? — запитав Ластіг.

— Відразу після смерті,— різко відказала вона.

— Відразу після чого? — перепитав капітан і поставив склянку.

— Так, так,— кивнув Ластіг.— Вони померли тридцять років тому.

— І ви сидите так, наче нічого й не трапилося! — загорлав капітан.

— Тихше, не кричіть,— підморгнула йому стара, і очі у неї лукаво засвітилися.— Хто ви такі, щоб вимагати пояснення, чому в світі все буває так, а не інакше? Ось ми тут, перед вами, і цього досить. Що та-ке життя? Хто ним керує, для чого, чому і де саме? Ніхто цього не знає. Нам відомо лише, що ми живемо знову, і з нас цього досить.— Жінка підійшла до капітана і простягнула свою тонку руку.— Помацайтено.— Капітан взяв її за зап'ястя.— Правда, живе тіло? — запитала вона. Капітан ствердно хитнув головою.— Ну, то навіщо ставити непотрібні запитання? — з тріумфом мовила вона.

— Ми просто ніколи не думали, що побачимо таке на Марсі,— сказав капітан.

— А от довелося побачити. Не помилуюся, коли скажу, що кожна планета ховає в собі дива, які свідчать про те, що путі господні невідомі.

— Оце і є небо? — запитав Гінкстон.

— Яка дурниця! Звичайно ні! Нам просто дозволили пожити ще раз на білому світі. Ніхто не сказав нам — навіщо. Але ніхто не говорив нам цього й на Землі. На тій, звідки ви прилітели. Може, перед цим ми жили ще на якійсь Землі?

— Доречне запитання, — зауважив капітан.

З обличчя Ластіга не сходила посмішка.

— Господи, як присміно вас бачити, — повторював він.

Капітан підвівся і недбало кинув:

— Ну що ж, треба йти. Спасибі за частування.

— Але ви, звичайно, ще завітаєте до нас, — сказали старі. — Приходьте сьогодні вечеряті.

— Дякую, ми постараємося... У нас сила роботи. Мої люди чекають в ракеті і...

Капітан враз змовк і обернувся до дверей.

Знадвору долинув людський гомін, вітальні вигуки.

— Що там таке? — запитав Гінкстон.

— Зараз дізнаємося.

Мить — і капітан Джон Блек вискочив з дверей, перебіг через газон і опинився на вулиці марсіанського міста.

Люки ракети були відчинені навстіж, і весь екіпаж ринув надвір, вимахуючи руками. Перед ракетою зібралася натовп місцевих жителів, з якими змішалися члени екіпажу. Усі розмовляли, сміялися, потискали одне одному руки. Люди танцювали з радощів. Натовп вирував. Ракета лежала порожня, всіма забута.

На сонячній галевині духовий оркестр вдарив марш. Весело басували підняті вгору труби, вигравали сурми, гули, барабани, висвистували флейти. Золотоволосі дівчатка підстрибували од захвату. Хлопчаки гукали «ура». Гладкі джентльмені частували всіх десятицентовими сигарами. Мер міста виголосив промову. Потім всіх членів екіпажу захопили в полон родичі. Батько брав кожного за одну руку, а мати чи сестра за другу, і розводили їх по малих котеджах та великих будинках.

— Стійте! — закричав капітан Блек.

Але двері з грюкотом позачинялися.

Чисте весняне небо пашіло спекою. Десь за рогом завмерли останні звуки оркестру, і все стихло. Лише ракета самотньо виблискувалася на осонні.

— Залишили! — сказав капітан. — Вони залишили корабель! Ну, я ж їм покажу! Порушити мій наказ!

— Не судіть їх надто суверо, сер, —

озвався Ластіг. — Адже всі вони зустріли своїх давніх друзів і родичів.

— Це їх зовсім не виправдовує!

— Подумайте, що вони відчули, побачивши біля корабля знайомі обличчя!

— Ім було наказано сидіти в кораблі, дідько б їх уяв!

— Але що б ви самі робили на їх місці, капітане?

— Я б виконав наказ... — капітан завмер з роззявленим ротом.

По залитому сонцем тротуару до них широким кроком прямував, посміхаючись, високий молодик років двадцяти шести з чистими синіми очима.

— Джоне! — вигукнув він і побіг до капітана.

— Що?! — аж похитнувся капітан Джон Блек.

— Джоне, ах ти ж бісів сину!

Хлопець підбіг до Блека, міцно схопив його руку і почав ляскати по спині.

— Це ти? — промовив капітан Блек.

— Звичайно я. А ти думав хто?

— Евард! — скрикнув капітан і, тримаючи незнайомця за руки, повернувся до Ластіга і Гінкстона. — Це мій брат Евард. Ед, познайомся з членами моєї команди. Ластіг, Гінкстон! Мій брат!

Брати ляскали один одного по спині, потім обнялися.

— Ед!

— Джоне! Ах ти ж гультіпако!

— У тебе чудовий вигляд, Ед! Але як це так? Ти зовсім не змінився протягом цих років. Ти ж помер, я пригадую, коли тобі було двадцять шість, а мені дев'ятнадцять. Боже милостивий, як це давно було! І ось ми знову зустрілися. Та що ж воно робиться!

— Матуся на тебе чекає, — сказав, широко посміхаючись, Евард Блек.

— Матуся?

— Так, і тато теж.

— Тато? — капітан мало не впав, наче його хтось ударив по голові обухом. Він як сліпий зробив кілька кроків. — Матуся з батьком живі? Де вони?

— У нашому старому будинку на Оук-Нол авеню.

— У старому будинку, — капітан аж очманів од здивування й захвату. — Ви чуєте, Ластігу, Гінкстоне?

Та Гінкстона вже не було. Він помітив на вулиці свій власний дім і мчав туди щодуху. А Ластіг реготав:

— Бачите, капітане, що трапилося з тими, хто був у ракеті? Вони нічого не могли відіяти з собою.

— Так-так, — капітан заплющив очі. — Коли я їх розплющу, тебе не буде. — Він блимнув очима. — Ні, ти ще тут! Боже мій, Ед, ти справді чудово виглядаєш!

— Ходімо снідати. Я вже попередив матусю.

— В разі потреби, сер, ви знайдете мене у моїх старих,— сказав Ластіг.

— Що таке? А, гаразд, Ластігу. До побачення...

Едвард узяв його за руку й потягнув за собою.

— Он і будинок. Пригадуєш його?

— Сто чортів! Закладаюся, що добіжу перший до ганку!

Вони побігли наввипередки. Дерева загули над головою капітана Блека, земля загула у нього під ногами. Наче в чудесному сні, він побачив, як засмагла постать Едварда Блека вирвалася наперед. Він побачив, як дім кинувся йому назустріч і за дверима широко розсунулася завіса.

— Я перший! — вигукнув Едвард.

— Що ж, я стара людина,— відповів захеканий капітан.— А втім, пригадую, ти завжди був перший!

На порозі стояла рожева кругленька сяюча матуся. За нею — сивий татусь з лулькою в руці.

— Мамо! Тату!

Мов дитина, він помчав угору сходами назустріч батькам.

Який чудовий був цей довгий день! Після сніданку вони розташувалися у вітальні. Він розповів їм все про свою ракету, а вони хитали головами, посміхалися до нього, і мати була точнісінько така, як колись, і батько за своїм давнім звичаєм відкусив кінчик сигари й задумливо запалив її. Увечері вони сіли за святковий стіл, на якому красувався індик. Час збігав непомітно. Коли на тарілках лишилися тільки обгрізені й потрощенні кісточки, капітан відхилився на спинку стільця й задоволено зітхнув. Був вечір, і лампи сяяли рожевим світлом у тихому домі. Чути було, як в інших будинках гриміла музика, грали на піаніно, грюкали двері.

Матуся поставила пластинку на грамофон і пішла танцювати з капітаном Джоном Блеком. Він відчував запах знайомих парфумів, тих самих, що вона полюбляла того літа, коли загинула разом з чоловіком у залізничній катастрофі. Він легко танцював з нею під музику грамофона і відчував, що в обіймах у нього справжня, жива матуся.

— Не щодня людина дістає можливість пожити вдруге,— промовила вона.

— Я прокинуся вранці,— сказав капітан,— і виявиться, що я лечу у своїй ракеті крізь космос, а оце все щезне, як дим.

— Ні, не думай так,— тихо промовила вона.— Не треба брати під сумнів ласку божу. Бог милостивий до нас. То ж будьмо щасливі.

— Вибач мені, матусю.

Пластинка закінчилась, і грамофон зашипів.

— Ти втомився, сину,— промовив батько, вказуючи лулькою на двері.— Твоя спальня чекає на тебе. Ти знайдеш там своє старе ліжко й усі інші речі.

— Але я ще повинен зробити перекличку своїм людям.

— Навіщо?

— Навіщо? Сам не знаю. Гадаю, що в цьому немає потреби. Та й справді немає. Вони зараз вечеряють, або вже й спочивають. Хай добре виспляться — це їм не завадить.

— На добраніч, синку,— сказала мати, цілюючи його в щоку.— Як добре, що ти вдома!

— Так, добре бути вдома!

Він залишив світ сигарного диму та парфумів, книг та м'якого світла і пішов угору сходами, розмовляючи з Едвардом. Брат одчинив двері. Все було на своєму місці: і жовте мідне ліжко, і старі сигнальні пропорці з коледжу, і єнотовий кожух, що відгонив цвіллю. Джон Блек погладив його з мовчазною ніжністю.

— Це вже занадто,— сказав він.— Мені аж мову одібрало. Надто багато подій для одного дня. У мене таке відчуття, немовби я пробув сорок вісім годин під зливою без плаща й без парасольки. Я до кісток вимок під різними переживаннями.

Едвард постелив біlosніжні простирадла й кинув на ліжко подушки. Потім підняв вікно, і кімнату сповнили пахищі нічного жасмину. За вікном сяяв місяць, десь далі grimіла танцювальна музика, чулося чиєсь шепотіння.

— Он який він, Марс,— зауважив, роздягаючись, капітан.

— Так, оце він такий,— озвався Едвард. Він роздягався спроказа, не поспішаючи скинув сорочку і оголив засмаглі плечі та гарну м'язисту шию.

Світло погасло. Вони лежали поруч, як колись давно, хтозна-скільки десятків років тому. Капітан розкинувся на ліжку і на повні груди вдихав напоєне пахищами повітря. Тихо коливалися мереживні завіски на розчинених вікнах. На моріжку між дерев хтось завів грамофон, і він тихенько награвав «Завжди».

І раптом капітан згадав Мерілін.

— А Мерілін тут? — запитав він.

Брат лежав у місячному свіtlі, що падало з вікна. Він якусь мить мовчав, а потім сказав:

— Так, тут. Але її саме немає в місті. Вона буде завтра вранці.

Капітан заплюшив очі:

— Я дуже хочу побачити Мерілін.

В кімнаті панувала тиша. Чути було лише їхнє дихання.

— На добранич, Ед.

Пауза.

— На добранич, Джоне.

Капітан мирно лежав, давши волю своїм думкам. Нарешті спало напруження, яке цілий день стискало його мозок, і він міг мислити логічно. Удень була музика, знайомі обличчя. Але зараз...

— Як? — чудувався він. — Яким чином? І навіщо? З якою метою? Чи мало тут місце божественне втручання? В такому разі, бог, може, й справді милостивий до своїх дітей? Як, і чому, і навіщо?

Він роздумував над різноманітними гіпотезами, висунутими зопалу Гінкстоном і Ластігом. Він лініво перебирає всілякі нові теорії, і вони, ніби камінці, падали, тъмяно виблискуючи, в печери його пам'яті. Матуся. Батько. Едвард. Марс. Земля. Марс. Марсіані.

Хто жив тут на Марсі тисячу років тому? Марсіани? Чи, може, завжди було так, як сьогодні?

Марсіани. Він повторював і повторював собі це слово.

Раптом Джон Блек ледве не засміявся вголос. Йому враз спала на думку вкрай сміховинна теорія. Капітанові навіть стало трохи моторошно. Звичайно, сприймати всерйоз її не варто. Вона зовсім неправдо-подібна. І дурна до того ж. Забути її та й годі. Навіть смішно!..

Але припустімо... — думав він. — Припустімо на хвилину, що Марс заселений марсіанами, які заздалегідь помітили наш корабель, помітили всередині людей і проінялися до них ненавистю. Припустімо навіть, чорт забирай, що вони хотіли знищити нас як загарбників, як непроханих гостей і вирішили зробити це без зайвого галасу, застукати нас знемацька. То яку зброю в такому разі міг би застосувати марсіанин проти людей, що мають атомну зброю?

Відповідь виявилася цікавою: телепатію, гіпноз, пам'ять і уяву.

А що, коли ці будинки не справжні, це ліжко не справжнє, і все це лише результат моєї уяви, матеріалізований марсіанами за допомогою телепатії та гіпнозу? Що, коли ці будинки насправді мають інший вигляд, властивий усім марсіанським будівлям, але, прочитавши мої думки, марсіани зробили так, що місто видається мені рідним містом, будинок — старим батьківським дому? Що, коли вони таким чином приспали мої підозри? Хіба ж не найлегше обдурити людину, використавши як принаду її власних батька та матір?

Цікаво, що це місто живе в 1926 році,

отже, до народження будь-кого з моїх людей. В той час мені минуло шість років, і саме тоді були в моді пластинки Гаррі Лодера, картини Максфілда Періша та бісерні завіси, всі співали «Прекрасну Огайо» і провівала архітектура початку ХХ століття. Що, коли марсіани створили місто за зразками, взятими виключно з моєї пам'яті? Адже недарма кажуть, що найчіткіші спогади — це спогади дитинства. І збудувавши місто за моїми спогадами, вони заселили його найдорожчими для екіпажу ракети людьми, що жили в пам'яті кожного з нас.

Що, коли оті двоє у сусідній кімнаті зовсім не батько й мати, а марсіани, які весь час тримають мене під гіпнозом?

А ото духовий оркестр? Якщо це справді підступний план, то його задумано і здійснено близькуче. Спочатку заморочили голову цьому дурневі Ластігу, потім Гінкстону, далі зібрали натовп, і увесь екіпаж ракети, уздрівши матерів, тіток, дядьків, коханих, які померли років десять-двадцять тому, цілком природно, забув усі накази і вискочив надвір, залишивши ракету напризволяще. Що може бути природніше? Що може бути невинніше? Що може бути простіше? Тобі не до запитань, коли раптом бачиш живою свою небіжчицю-матір: ти надто щасливий в цю хвилину. Отак нас сьогодні розрізнили, і ми опинилися в різних будинках, в чужих ліжках, беззбройні, а ракета тим часом лежить порожня під місячним сяйвом. Який був би жах, коли б виявилось, що мій здогад щодо хитрого плану марсіан: розрізнивши, полонити нас і вбити — справедливий! Можливо, десь серед ночі мій брат, який лежить поряд у ліжку, змінить свій вигляд і стане зовсім іншою, страшною істотою, марсіанином. Що може бути для нього простіше — обернутися і встремити ножа мені в серце? І в усіх інших будинках на цій вулиці десяток-другий інших братів чи батьків раптом змінять свою подобу, візьмуться за ножі та й спровадять на той світ земних гостей, які, нічого не підозрюючи, спокійно сплять...

У капітана затримали під ковдрою руки. Він увесь похолов. Раптом усе це перестало бути теорією. Раптом його охопив справжній жах.

Він сів у ліжку й почав прислухатися. Кругом панувала нічна тиша. Музика затихла. Вітер ущух. Брат спав поряд з ним.

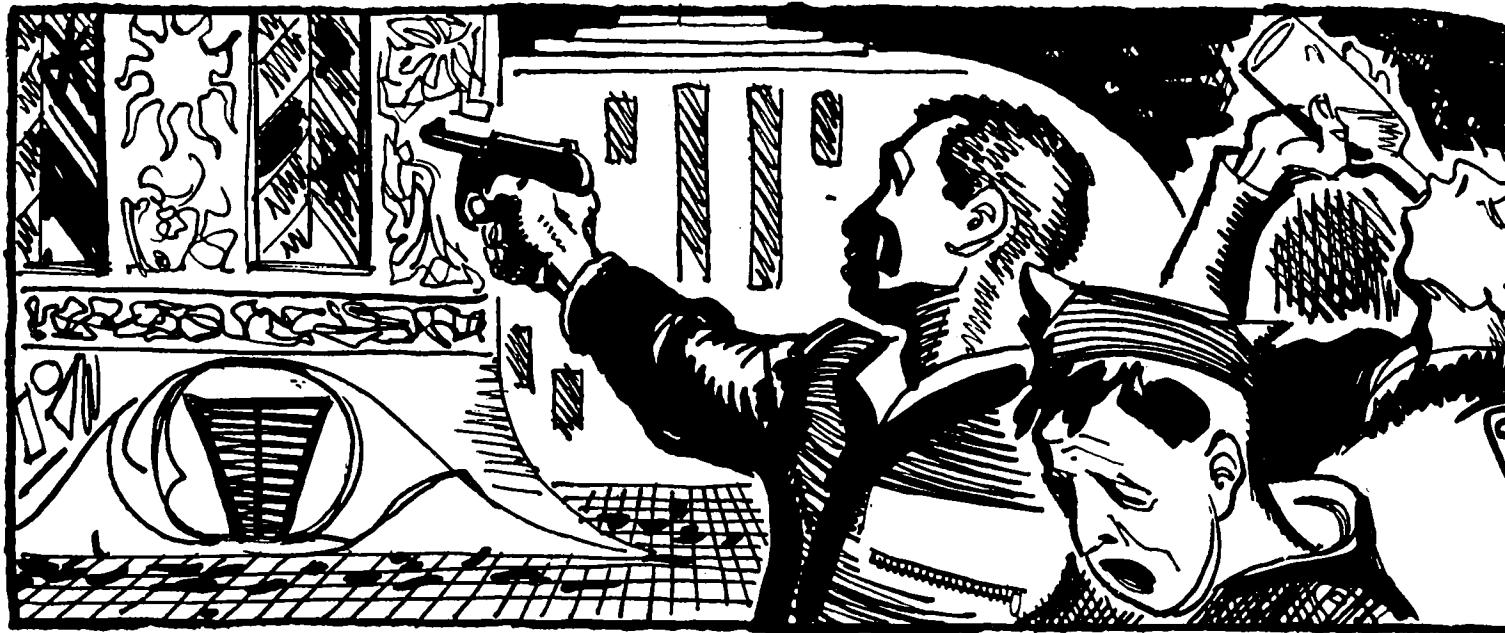
Він обережно підняв ковдру. В цю мить пролунав братів голос:

— Ти куди?

— Що?

— Я питаю, куди це ти зібралася йти? — холодно промовив брат.

— Вип'ю води.

— Але ж ти не хочеш пити.
— Та ні, хочу.

— Ні, ти не хочеш.

Нерви капітана Джона Блека не витримали, і він кинувся бігти. Він скрикнув. Він скрикнув двічі.

До дверей він так і не добіг.

Зранку духовий оркестр почав грати жалібні мелодії. З кожного будинку виходили невеликі процесії, на чолі яких люди несли довгі ящики. Залитою сонцем вулицею йшли, ридаючи, бабусі й матері, сестри й брати, дядьки й батьки. Вони прямували до цвинтаря, де вже чекали щойно викопані ями й нові кам'яні надгробки. Всього шістнадцять ям і шістнадцять надгробків.

Мер виголосив коротеньку жалобну промову. Його лице якось дивно змінювалося: часом це було лице мера, а часом — невідомо чиє.

Мати й батько Блека теж були на цвинтарі разом з братом Едвардом. Вони плачали, їхні обличчя теж часом втрачали знайомі риси й набували зовсім інших.

Дідусь та бабуся Ластіги теж були тут, і риси їхніх облич плавилися, наче віск, і меरехтили, як у гарячий день мерехтить усе навколо.

Труни опустили в могили. Один з присутніх промінів кілька слів про «несподівану раптову смерть, яка у розквіті сил спіткала шістнадцять чоловік протягом ночі»...

Духовий оркестр, граючи «Колумбія, перлина океану», помарширував до міста, і всі взяли на один день відпустку.

Червень 2001. “Не плеснуть весла в синій тиші...”

Тієї ночі було так холодно, що коли вони вперше вийшли з ракети, Спендер назбирав сухого хмизу і запалив багаття. Він не сказав ні слова про те, що треба якось відзначити щасливе прибуття на Марс, просто назбирав хмизу, запалив його і втупився у вогонь.

Потім він озирнувся назад і у відблисках багаття, що слабенько палахкотіло в рідкому повітрі на дні висохлого марсіанського моря, побачив ракету, яка перенесла їх усіх — і капітана Уайлдера, і Черока, і Гатавея, і Сема Паркхіла, і його самого — і всіх інших через мовчазний чорний зоряний простір в цей мертвий мрійливий світ.

Джеф Спендер чекав галасу. Він стежив за іншими, гадаючи, що вони от-от почнуть стрибати й кричати. Це станеться відразу, як тільки міне шок від думки, що вони — перші люди на Марсі. Жоден з них нічого не говорив, але багато хто сподівався, що інші експедиції не досягли мети і що їхня, четверта, буде першою. Вони не бажали лихого своїм попередникам, а проте думали про це. Вони стояли й думали про почесть та славу, поки їхні легені звикали до розрідженої атмосфери, від якої людина майже п'яніла, якщо рухалася надто швидко.

Джібз підійшов до багаття й запитав:

— Чому не взяти з корабля хімічного вогню, щоб не збирати цей хмиз?

— Хай собі горить, — сказав Спендер, не підводячи голови.

Цієї ночі — першої ночі на Марсі — не годиться зчиняти гармидер або виносити на двір таку дурну річ, як палаюча лічка. Це було б схоже на блузнірство.

Для цього ще буде час, час шпурляти бляшанки з-під згущеного молока в горді марсіанські канали, час, коли вітер шелестітиме сторінками «Нью-Йорк Таймс», ганяючи їх по сірому дну порожнього марсіанського моря, час влаштовувати пікніки серед струнких руїн стародавніх марсіанських долинних міст і засмічувати їх банановими шкурниками та масними папірцями. Так, часу для цього було доволі. І від цієї думки він затремтів.

Спендер підкладав у вогонь хмизу, ніби приносив жертву мертвому велетневі. Адже вони приземлилися на величезній домовині. Цивілізація тут загинула. Отож проста чесність вимагала, щоб першу ніч вони провели пристойно.

— Не до вподоби мені таке святкування, — сказав Джібз, повертаючись до капітана Уайлдерда. — На мою думку, сер, можна було б відкрити запас джину й м'яса та трохи розважити душу.

Капітан Уайлдердер подивився в бік мертвого міста, що було за милю від ракети.

— Ми потомилися, — сказав він, ні до кого не звертаючись, ніби вся його увага була зосереджена на місті, а підлеглі забули про це. — Може, завтра увечері. Сьогодні треба радіти з того, що нам пощастило подолати таку відстань, що ніякий метеор не влучив у корпус нашого корабля і всі ми лишилися живі.

Люди блукали без діла. Їх було двадцяtero. Вони ходили, обійнявши один одного за плечі, поправляли пояси. Спендер стежив за ними. Вони були нездоволені. Адже вони здійснили подвиг, ризикуючи своїм життям. Тепер їм kortіlo напитися, погорлати, постріляти вгору з гвинтівок, щоб показати, які то вони молодці, що пробили дірку в космосі й примчали ракетою аж на Марс.

Але ніхто не здіймав галасу.

Капітан тихо віддав наказ. Один з людей побіг у ракету і приніс консервні бляшанки. Без зйового шуму відкрили і розподілили їжу між членами екіпажу. У людей розв'язувалися язики. Капітан підсів до них і почав розповідати про мандрівку. Вони й самі знали її в усіх деталях, але їм приємно було почути про неї як про минулу і щасливо завершену справу. Про подорож назад, на Землю, говорити не хотілося. Хтось згадав був про неї, але йому порадили прикусити язика. Ложки виблискували в подвійному місячному світлі, їжа здавалася на диво смачною, а вино ще смачнішим.

В небі щось спалахнуло, і за хвилину біля тaborу приземлилася допоміжна ракета, за-

лишивши за собою вогняний слід. Спендер бачив, як одчинився невеликий люк і з нього виліз Гетавей, лікар-геолог (щоб заощадити місце в кораблі, всі вони мали по дві професії). Він поволі попрямував до капітана.

— Ну що? — запитав капітан Уайлдердер.

Гетавей дивився вдалину, де в зоряному свіtlі мерехтіли міста. Ковтнувші сlinу, він перевів погляд на капітана і промовив:

— Це місто, капітане, мертвe, мертвe вже не одну тисячу років. Те саме можна сказати й про оті три міста на горбі. Але п'яте місто, за дві сотні миль звідси, сер...

— Що там?

— Ще минулого тижня в ньому жили люди, сер.

Спендер скочив на ноги.

— Марсіани, — додав Гетавей.

— Куди ж вони поділися?

— Померли, — сказав Гетавей. — Я заїшов у будинок на одній з вулиць. Доти я гадав, що це місто, як і інші, мертвe вже сотні років. Та ба! В будинку були трупи. Я наче опинився серед купи осіннього листя. Щось подібне до перепалених газет, з-під яких стирчить біле цурпалля — от і все, що лишилося від них. Але трупи свіжі. Судячи з усього, ці марсіани померли днів десять тому.

— А ви розівдали інші міста? Чи трапилося вам що-небудь живе?

— Нічогісінько. Я побував і в інших містах. Чотири з п'яти лежали пусткою протягом тисячоліть. Що сталося з їх жителями — не маю жодного уявлення. Але в п'ятому місті я всюди бачив одне й те саме. Трупи. Тисячі трупів.

— Через що вони загинули? — запитав Спендер, ступивши вперед.

— Ніколи не повірите.

— Що їх убило?

— Вітряна віспа, — просто відповів Гетавей.

— Та невже?

— Абсолютно точно. Я зробив аналізи. То була вітряна віспа. На марсіан вона діяла страшенно, зовсім не так, як на землян. Причина, гадаю, в тому, що обмін речовин у них інший. Тіла в них чорні, наче спалені, й сухі, мов пластівці. Але все-таки це вітряна віспа. Значить, і Йорк, і капітан Уельямс, і капітан Блек — всі три експедиції — досягли Марса. Лише богові відомо, що з ними сталося. Ми ж наймані знаємо, яке зло вони ненароком заподіяли марсіанам.

— І ви не помітили ніяких ознак життя?

— Можливо, дехто з марсіан виявився досить спритним і втік у гори. Проте б'юся об заклад, їх надто мало, щоб виникло тубільне питання. Планета мертвa.

Спендер повернувся й пішов до багаття. Сів знову, втупив очі в огонь. Подумати

тільки, вітряна віспа! Мільйон років цей народ розвивався, удосконалювався, споруджував міста, як оті на горбі, докладав усіх сил, щоб люди жили, досягали всіляких благ,— і раптом загинув. Частина його поступово вимерла свого часу, ще до нашого приходу, загинула з гідністю. Але решта! Якби решта марсіан померла хоч від хвороби з гарною назвою, або із страшною чи величною назвою! Ні, чорт забирай! Ім довелося померти од вітрянки, дитячої хвороби, хвороби, од якої на Землі не вмирають навіть діти! Де ж правда і де справедливість? Це все одно, якби греки вимерли од свинки, або римляни загинули на своїх прекрасних семи горбах од лишаю! Треба було дати марсіанам час надягнути савани, лягти, набрати пристойної позиї придумати якийсь інший привід для смерті. Хіба ж може бути причиною загибелі цілого народу така бридка, дурна річ, як вітрянка? Та це ж зовсім не пасує до архітектури, не пасує до всього їхнього світу!

— Гаразд, Гетавею, беріть консерви.

— Дякую, капітане.

І одразу ж усі забули про марсіан. Люди почали балакати про своє.

Спендер не зводив з них очей. Він забув про тарілку з м'ясом, яку тримав у руках. Від землі повіяло холодом. Зорі пояснішали, наче присунулися ближче.

Коли хтось із людей щось питав надто голосно, капітан навмисне відповідав стиха, і тоді всі починали розмовляти тихіше.

Чисте повітря пахло зовсім не так, як на Землі. Спендер довго сидів, з насолодою вдихаючи нові запахи. Щось було в них таке, чого він не міг визначити: квіти, хімікати, пил, вітер.

— А ще одного разу в Нью-Йорку у мене була одна білявенька, як це її звали? ага, Джінні! — вигукнув Бігз.

Спендер увесь напружився. Руки його затримали, очі забігали.

— Якось Джінні мені й каже... — горлав Бігз.

Всі заревли від захвату.

— А я її як лясну! — скрикнув Бігз, тримаючи в руці пляшку.

Спендер поставив на землю тарілку. Він дослухався до подувів прохолодного вітерця, що шепотів йому щось у вухо, дивився на білі марсіанські будівлі там, на дні порожнього моря.

— Яка жінка, яка жінка! — вигукував Бігз, перехиляючи пляшку в свій широкий рот. — Найкрасивіша з усіх, кого я мав.

Од Бігза тхнуло потом. Спендер вже не підкидав хмизу в умираючий вогонь.

— Гей, Спенdere, хвицни його ногою! — сказав Бігз, позирнувши на археолога, і знову перехилив пляшку. — Так от, одноїночі ми з Джінні...

Хлопець на прізвище Шенке виніс свій акордеон і почав хвацько витанцювати, знімаючи хмару куряви.

— Агу-у, я живий! — вигукував він.

— Агей! — ревли інші, штурмуючи на землю порожні тарілки. Вони вишикувалися в ряд і, пускаючи дотепи, почали високо підкидати ноги, наче дівчата з кордебалету. Хлопці заплескали в долоні, весело загукали. Черок скинув сорочку і закрутівся в танці. Його мокрий від поту короткий чуб і чисто виголене юне обличчя блищають проти місяців.

Вітер колихав прозорі випари, що підімалися з дна порожнього моря. Кам'яне громаддя гір незворушно дивилося на сріблясту ракету і згасаючий вогонь.

Галас зростав. Все більше хлопців йшло у танок. Хтось щосили награвав на губній гармоніці, хтось обгорнув цигарковим папером гребінець і теж видобував з нього якусь мелодію. Відкоркували ще двадцять пляшок джину. Бігз хитався й вимахував руками — диригував танцями.

— Ходіть до нас, сер! — гукнув Черок до капітана, затягуючи пісню.

Капітан неохоче приєднався до танцюристів. Обличчя його лишилося поважним. Спендер стежив за ним. Важкий для тебе вечір, бідолахо, думав він. Твої підлеглі не знають, що творять. Перш як посилати їх на Марс, треба було прочитати їм спеціальний курс, навчити їх, як поводитися, і наказати їм хоч кілька днів зберігати пристойний вигляд.

— З мене досить, більше не можу, — сказав нарешті капітан і сів на землю. Спендер уважно глянув на нього. Капітан не заспався, обличчя в нього навіть не спіtnіло.

Акордеон, гармонія, вино, вигуки, танці, співи, п'яна карусель, бряжчання каструль, сміх.

Бігз побрів, хитаючись, до берега марсіанського каналу. Він потяг із собою шість порожніх пляшок і штурнув їх одна за одну в темно-синю воду. Пляшки глухо бовкали й тонули.

— Я нарікаю тебе, нарікаю тебе, нарікаю тебе іменем... — язик у Бігза заплітався. — Нарікаю іменем Бігза. Віднині ти зватимешся каналом Бігза.

Не встиг ніхто зрушити з місця, як Спендер скочив на ноги, перестрибнув через вогонь і враз опинився перед Бігзом. Він затопив його раз у вухо і вдруге в зуби. Бігз полетів шкіреберть і ляпнувся в канал. Спендер мовчки стояв, чекаючи, поки він видереться на кам'янистий берег. Але хлопці вже міцно тримали його за руки.

— Спенdere, яка вас муха вкусила? — допитувались вони.

Бігз виліз на берег мокрий як хлющ.

— Ну, чекай! — мовив він, побачивши археолога в руках у хлопців, і рушив до нього.

— Досить! — гукнув капітан Уайлдер. Хлопці відійшли од Спендера. Бігз зупинився й глянув на капітана.

— Переодягніться в сухе! А ви, хлопці, гуляйте собі далі! Спендер, ходіть за мною!

Гулянка відновилася. Уайлдер відійшов убік і обернувся до Спендера.

— Може, ви поясните, що сталося? — спитав він.

— Не знаю,— відповів той, дивлячись на канал.— Мені стало соромно. Соромно за Бігза, за всіх нас і за цей галас. Боже, яке ганебне видовище!

— Ви знаєте, яка довга була ця подорож. Треба ж їм якось розважити душу.

— Де ж їхня гідність, сер? Людська гідність?

— Ви перевтомилися, Спендер, і у вас зовсім інший погляд на речі. Штрафую вас на п'ятдесят доларів.

— Слухаю, сер. Мені не давала спокою думка, що вони стежать, як ми тут клеймо дурня.

— Хто?

— Марсіани — мертві вони чи живі.

— Напевно, мертві,— сказав капітан.— Ви гадаєте, вони знають, що ми тут?

— А хіба все старе не відчуває приходу нового?

— Мабуть, що так. Схоже на те, що ви вірите в духів.

— Я вірю в те, що було створено, а на Марсі було створено чимало. Тут є вулиці, будинки, напевно, є книги, є великі канали і годинники, і стайні, якщо не для коней, то для якихось інших домашніх тварин — хотізна, може, з дванадцятьма ногами. Я скрізь тут бачу речі, які були в ужитку. Протягом багатьох століть їх торкалися руки розумних істот. Коли ви спітаєте мене, чи вірю я в те, що речі, які служать людям, мають душу, то я відповім: авжеж, вірю. Ось вони перед нами. Всі ці речі комусь служили. Усі гори мали імена. І ми, люди, володіючи ними, завжди почуватимемо себе якось незручно. Ми дамо горам нові назви, та вони ніколи не звучатимуть для нас природно, бо старі імена житимуть далі: адже гори народилися з ними. Назви, що їх ми дамо каналам, горам і містам, стечуть з них як стікає з качки вода. Скільки б ми не мацали Марс, ми ніколи не зможемо торкнутися його. А потім ми зненавидимо його, і знаєте, що тоді зробимо? Ми здеремо з нього шкіру і напнемо таку, яка буде нам до вподоби.

— Ми не спустошимо Марса,— мовив капітан.— Надто він великий і надто гарний.

— Ви так думаете? Ми, земні люди, маємо справжній талант до руйнування всього

визначного, прекрасного. Ми не поставили ятки з гарячими сосисками посеред стародавнього єгипетського храму в Карнаку тільки тому, що там не зробиш великого бізнесу: місце там малолюдне. І Єгипет це все-таки частка Землі. Але ця планета з усією її старовиною — зовсім інша річ. Ми тут десь осядемо та й почнемо паскудити. Канал ми назовемо каналом Рокфеллера, гору — горою короля Георга, а море — морем Дюпона. Міста називатимуться іменами Рузвельта, Лінкольна та Куліджа, хоч це й буде несправедливо, бо всі вони мають свої власні імена.

— Ви, як археолог, відтворите старі назви, і ми повернемо їх Марсу.

— Жменька людей таких, як ми, безсила проти світу комерції,— сказав Спендер, дивлячись на запізні гори.— Вони знають, що ми тут, що ми прийшли плювати в їхні канали, і я уявляю, як вони нас ненавидять.

Капітан похитав головою.

— Тут немає ненависті,— промовив він, дослухаючись до вітру.— Вигляд цих міст свідчить, що марсіани були народом з витонченим, прекрасним і філософським світоглядом. Вони приймали все, що несло їм життя. Наскільки нам відомо, вони навіть вимирили спокійно, без того відчаю, який спонукає людей в останню хвилину нищити міста. Кожне з бачених нами міст лишилося цілим. Можливо, вони нічого не мають проти нашої присутності, так само як не мали б нічого проти дітей, які гралися б на моріжку — знаючи й розуміючи, що діти лишаються дітьми... А може, Марс зробить нас крацими... Чи помітили ви, Спендер, як притихли були хлопці, аж поки Бігз не присилував їх до веселощів? Виглядали вони досить-таки збентеженими та наляканими. Бачачи все це, починаєш розуміти, що не такі ми вже хоробрі, як нам здається. Насправді ми ще ходимо в дитячих штанцях і, наче діти, галасуємо, граючись ракетами й атомами. Та одного дня Земля може перетворитися на те, чим є сьогодні Марс! Те, що ми бачимо тут, мусить проторезити нас, стати науковою нашією цивілізації. Марс дечого нас навчить. А тепер — вище голову. Ходімо до гурту. Та вдавайте, що вам весело. І не забудьте про п'ятдесят доларів штрафу.

Вечірка не дуже-то клейлася. З мертвого моря повівав вітер. Він здіймав пилюку й обсипав нею блискучу ракету, заганяв її в губну гармоніку, термосив акордеон. Пил запорошував очі, а вітер тоненько наспіував свою пісеньку. Потім вітер ущух — так само раптово, як і знявся.

Але веселощі теж ущухли.

Люди стояли, випроставшись, під темним холодним небом.

— Давайте, хлопці, шкварте далі! — за-

кричав Бігз, вискакуючи з корабля в новому мундирі. Він навіть не глянув на Спендера. Голос його пролунав ніби в порожній аудиторії — зовсім самотньо. — Ну ж бо, дівайте!

— Ніхто не ворухнувся.

— Гей, Уайті, де твоя гармонія?

Уайті видобув акорд. Він прозвучав якось чудно й фальшиво. Уайті витруси в гармоніки слину й поклав інструмент у кишеню.

— Та що це, врешті, вечірка чи ні? — не вгамовувався Бігз.

Хтось притулів до грудей акордеон, і він застогнав, ніби вмираюча тварина. І все.

— Гаразд, ми з пляшечкою влаштуємо собі власну вечірку, — мовив Бігз, сідаючи навпочіпки спиною до ракети і видобуваючи флягу.

Спендер довго стежив за ним, не рухаючись. Потім його тримтячі пальці поволі намацали пістолет і погладили шкіряну кобуру.

— Всі, хто хоче, можуть піти зі мною до міста, — оголосив капітан. — Ми залишимо біля ракети варту і про всякий випадок візьмемо з собою зброю.

Люди поділилися. До міста пішло чотирнадцять чоловік, в тому числі й Бігз, який приєднався до гурту, з реготом вимахуючи пляшкою. Шестero лишилися біля ракети.

— Поїхали! — кричав Бігз.

Загін вирушив. Люди мовчки прямували до мертвого міста в сяйві двох братів-місяців, що мчали наввипередки по небосхилу. Людей супроводжували подвійні тіні. Досягнувши околиці міста, земляни на якусь хвилину затамували подих. Вони чекали — може, щось заворушиться в мертвому місті, і перед ними постане якась сіра примара, якийсь стародавній предковічний вершник вийде з порожнього моря на велетенському, закутому в панцир коні немислимого, неймовірного походження.

Спендер оком і думкою охоплював вулиці. Брукованими проспектами рухалися постаті, немовби зіткані з синього туманного світла,чувся тихий гомін, по сіро-червоно-му піску снівигали чудернацькі тварини. Хтось визирає з кожного вікна, повільно, наче в мінливій воді, махаючи рукою прімарем, які рухалися десь в глибині вулиць, під посрібленими місячним світлом вежами. У вухах Спендера звучала музика, і він намагався уявити інструменти, що породжували ці звуки. Місто було сповнено привидами.

— Гей! — загорлав Бігз, випростуючись і складаючи руки біля рота рупором. — Гей, ви, чуєте мене?

— Бігз! — застережливо промовив капітан.

Бігз замовк.

Люди рушили забрукованим кахлями

проспектом. Всі розмовляли пошепки, ніби потрапили у величезну бібліотеку просто неба або в мавзолей, де мешкали вітри і над яким сяяли зорі. Капітан говорив півголосом. Він міркував, де поділися люди, як вони виглядали, хто були їхні королі і як вони загинули. А ще він думав, коли і як було побудоване це стародавнє місто, і чи не прилітали колись його жителі на Землю. Можливо, десять тисяч років тому вони стали предками землян? І чи вони любили й ненавиділи так само, як ми, люди, чи робили ті самі дурниці?

Всі спинилися. Місяці чіпляли їх своїми променями і ніби заморожували; вітер повільно бив крилом.

— Лорд Байрон, — промовив Джей Спендер.

— Який лорд? — обернувшись до археолога капітан.

— Лорд Байрон, поет дев'ятнадцятого століття. Колись давно він написав вірш — про це місто і про те, що повинні відчувати марсіани. Цей вірш міг бути написаний останнім марсіанським поетом.

Люди стояли непорушно. Їхні тіні застигли під ними.

— Прочитайте вірші, — сказав капітан.

Спендер переступив з ноги на ногу, силкуючись пригадати початок, на мить примружився і почав тихо й повільно декламувати. Люди уважно слухали.

Не пlesнуть весла в синій тиші,
не прийме човен нас вночі,
Хоч серце знов коханням діше
і ллється місяць в коміші.

Меч піхви зношує не в герці,
а груди зношує душа.
Перепочинку треба серцю,
о стій, любов, не поспішай!

Сіре місто височіло навколо них. Люди повернулись обличям до світла.

Хоч ніч закоханих колише,
і не бариться день, йдучи,
Не пlesнуть весла в синій тиші,
не прийме човен нас вночі¹.

Земляни мовчки стояли посеред міста. Їх огортала ясна ніч. Повівав вітер. Навколо панувала тиша. Під ними тяглась кахляна бруківка із зображеннями стародавніх тварин та людей.

Бігз враз п'яно гикнув. Очі йому помутніли. Ніхто не зрушив з місця, щоб допомогти Бігзові. Його нудило. Він почав блювати.

Якусь хвилину Спендер спостерігав цю сцену, потім повернувся й пішов геть. Жодного разу він не спинився й не озирнувся на купку людей. Його самотня освітлена місячним сяйвом постать зникла в лабіринті вулиць мертвого міста.

¹ Переклад з англ. І. Драча.

Вони повернулися до ракети о четвертій ранку. Люди полягали на ковдри й заплющили очі. Капітан Уайльдер сів біля вогню й почав підкидати хмиз.

Через дві години Мак Клюр розплющив очі.

— Ви й досі не спите, сер? — спитав він.

— Чекаю Спендера,— слабо посміхнувся капітан.

— Знаєте, що я думаю, сер,— сказав по паузі Мак Клюр.— Він ніколи вже не прийде. Я певний цього, хоч сам не знаю чому. Він ніколи не прийде.

Мак Клюр повернувся на другий бік і заснув. Потріскуючи, згасало багаття.

Минув тиждень, а Спендера не було. Капітан послав людей на розшуки, але вони повернулися ні з чим. «Він сам прийде, коли очумаеться. Йому бракує клепки в голові,— казали вони.— Хай йому біс!»

Капітан нічого не сказав, але зробив відповідні записи в своєму журналі...

Був ранок понеділка чи вівторка, а може, ще якогось марсіанського дня. Бігз сидів на березі каналу. Звісивши ноги в холодну воду, він підставив обличчя сонячним променям.

Хтось ішов понад берегом. Коли на Бігза лягла тінь, він звів очі.

— Чорт забираї! — вигукнув він.

— Я останній марсіанин,— сказав чоловік і витяг пістолет.

— Що таке? — перепитав Бігз.

— Я зараз тебе вб'ю.

— Годі жартувати, Спендер.

— Вставай, я прострелю тобі пузо.

— Сховай, ради бога, свій пістолет.

Спендер натиснув на гашетку, і пістолет ледве чутно загув, якусь мить Бігз сидів непорушно, а потім нахилився і впав у воду. Тіло повільно й байдуже попливло за слабкою течією каналу. Почулося глухе булькання, і за мить усе стихло.

Спендер засунув пістолет у кобуру і пішов геть. Пекло сонце. Він відчував, як гарячі промені обпалювали його руки, напружене обличчя. Він ішов, не прискорюючи ходи, наче йому все було байдуже, наче він бачив тільки світло сонця. Спендер прямував до ракети, де кілька чоловік сиділи під навісом, що його Куکі збудував для екіпажу, і готовалися снідати.

— Ось іде наш самітник,— промовив хтось.

— Галло, Спендер! Давно тебе не бачили!

Четверо за столом з цікавістю розглядали чоловіка, який мовчки дивився на них.

— Видно, кляті руїни припали тобі до вподоби,— засміявся Куکі, помішуючи в

горщiku якесь чорне вариво.— Ти наче той собака, що потрапив на звалище кісток.

— Хай буде так,— відповів Спендер.— А взагалі я провадив розшуки. Що б ви сказали, якби я розповів про марсіанина, котрий блукає тут поблизу?

Всі четверо поклали виделки.

— Справді? Де саме?

— Байдуже, де. Дозвольте мені поставити вам одне запитання. Що б ви почували, якби були марсіанами, а до вас прийшли чужинці і почали плюндрувати вашу землю?

— Можу сказати напевне, що б почував я,— відповів Черок.— В моїх жилах тече трохи черокської крові. Мій дід розповідав мені, що робилося колись на Оклахомській території. Якщо тут справді є марсіанин, я на його боці.

— А ви, хлопці? — допитувався Спендер.

Ніхто не відповів, але їхнє мовчання немовби промовляло: хапай, що можеш; що знайшов, те й твоє; якщо біжній підставить щоку, бий щосили і т. д.

— Так от,— сказав Спендер.— Я знайшов марсіаніна.

Хлопці дивилися на нього, примруживши очі.

— Там, у мертвому місті. Я не сподівався знайти його і не збирався шукати. Не знаю, що він там робив. Я з тиждень жив у містечку, що лежить у долині, вчився читати стародавні книги, споглядав їхні витвори мистецтва. Одного дня я побачив цього марсіаніна. Хвилину він стояв на місці, а потім зник. Наступного дня він не прийшов. Я сидів день за днем, вивчаючи стародавні письмена, і ось марсіанін знову почав приходити. Того дня, коли я знайшов ключ до марсіанської мови — вона, на диво, проста, до того ж існують піктограми, які допомагають її засвоїти,— переді мною став марсіанін і сказав: «Дай мені свої черевики». Я віддав йому черевики, а він сказав: «Дай мені свій мундир і всю одежду». I я дав йому все, що він просив. Тоді він сказав: «Дай мені свій пістолет». I я дав йому пістолет. Тоді він промовив: «А тепер іди слідом за мною і подивися, що буде». Отож марсіанін пішов у табір, і зараз він тут.

— Я не бачу ніякого марсіаніна,— сказав Черок.

— Що ж, дуже шкодує.

Спендер вийняв пістолет. Зброя тихо загула. Перша куля прошила хлопця, що сидів ліворуч, друга влучила того, що сидів праворуч, третя — того, що в центрі. Куки з жахом в очах кинувся від вогню й дістав четверту кулю. Він упав у вогонь й одяг на ньому спалахнув.

Ракета лежала на сонці. Троє мертвих непорушно сиділи за столом, і їжа холода перед ними. Черок мовчки, не вірячи своїм очам, дивився на Спендера.

— Ти можеш піти зі мною,— сказав Спендер.

Черок нічого не відповів.

— Можеш приєднатися до мене,— повторив Спендер.

Врешті до Черока повернулася мова.

— Ти їх убив,— промовив він і з жахом глянув на мертвих.

— Вони заслужили це.

— Ти збожеволів!

— Може й так. Ти підеш зі мною?

— Піти з тобою? Навіщо! — вигукнув Черок, полотніючи.— Іди геть звідси!

Лице у Спендера скам'яніло.

— Я гадав, ти мене зрозумієш.

— Іди геть! — вигукнув Черок, простягаючи руку до пістолета.

Спендер вистрелив ще раз, востаннє. Черок закляк на місці.

Тепер Спендер похитнувся. Він притулив долоню до спіtnілого чола. Подивився на ракету і враз його пройняв страшний дрож, він поточився. На його обличчі був такий вираз, наче він приходив до тями після гіпнозу, прокидався од важкого сну. Спендер сів.

— Перестань, перестань! — наказував він своєму тілу. Кожна його жилка тремтіла й тіпалась.— Перестань же!

Він зробив страшне зусилля, і тіло перестало тремтіти. Зараз його руки спокійно лежали на колінах.

Спендер устав і вправно пристебнув собі на спину переносний контейнер з продуктами. Рука раптом знову затремтіла, але він твердо сказав: «Ні!» — і тремтіння ущухло. Тоді, незграбно ступаючи, він пішов між гаечними червоними горбами. Пішов один.

Розпечене сонце підімалося вище й вище. За годину капітан виліз із ракети, щоб узяти собі яєшні з шинкою. Він вже розкрив рота — хотів гукнути тих чотирьох, що сиділи за столом, але спинився, бо відчув слабкий запах порохових газів. Наступної міті він побачив кухаря, що лежав на землі, накривши тілом вогнище. Четверо сиділи за столом, на якому стояв прохолодний сніданок.

За хвилину з ракети вилізли Паркхіл та ще двоє хлопців. Капітан не рухався з місця, вступивши заворожений погляд в мовчазних людей за столом.

— Покличте сюди всіх,— сказав капітан.

Він зробив кілька кроків і торкнув рукою Черока. Той похитнувся і впав із стільця. Сонце палало в його наїжченому коротко-му чубі, виблискувало на гострих вилицях.

Люди зібралися біля ракети.

— Кого нема?

— Того ж таки Спендера, сер. Бігза ми знайшли в каналі.

— Спендер! — капітан дивився на осяяні сонцем горби. Сонце скривилося в гримасі вищирило зуби.— Прокляття,— промовив він стомлено.— Чому він не прийшов і не поговорив зі мною?

— Краще б він зі мною поговорив,— закричав Паркхіл, люто блимаючи очима.— Я б вибив кулею його клятий мозок! Йі-богу вибив би!

Капітан Уайлдер кивнув двом хлопцям.

— Візьміть лопати,— наказав він.

Вони копали могили, обливаючись потом. Від порожнього моря повівав теплий вітер. Він кидав пилюку в обличчя людей, а капітан гортав, читаючи, сторінки біблії. Коли він закрив книгу, закутані тіла опустили в ями і засипали піском.

Вони повернулися до ракети, поклацали затворами рушниць, прив'язали на спини товсті в'язки гранат і перевірили, чи легко виймаються з кобур їхні пістолети. Кожному було виділено певний сектор на горбатій місцевості. Капітан віддавав накази, не підвищуючи голосу і не піднімаючи рук, які, мов неживі, звисали вздовж тіла.

— Ходімо,— сказав він.

Спендер побачив, як у кількох місцях долини знялися хмарки пилу, і зрозумів, що почалося організоване переслідування. Він відклав тоненьку срібну книгу, яку читав, зручно вмостившись на плескатому камені. Аркуші книги були зроблені з тонкого, як цигарковий папір, срібла, заголовні літери розмальовані чорною й золотою фарбою. Книга була з філософії, її було принаймні десять тисяч років. Спендер знайшов її в одній віллі.

«Чи варто чинити опір? — міркував він.— Буду сидіти тут і читати, поки вони не надійдуть та не застрелять мене».

Того ранку, коли Спендер убив шістьох чоловіків, він ходив душевно спустошений і приголомшений. Далі його охопила нудота, а тепер він відчував якесь дивне умиротворіння. Але це почуття почало зникати, відтоді як він побачив хмарки куряви, що їх здіймали переслідувачі, і до нього знову поверталася злість.

Спендер ковтнув холодної води з фляги, що висіла на поясі. Потім підвівся, потягнувся, позіхнув і прислухався до мирної тиші чудової долини. От якби оселитися тут з кількома близькими друзями, які лишилися на Землі, та й прожити все життя в мирі і спокої!

Він узяв книгу в одну руку, в другу — заряджений пістолет і пішов до швидкого струмочка, що дзюркотів по камінню. Роздягнувшись, зайдов у воду, щоб трохи помитися. Він досхочу похлюпався, стоячи посеред струмка, потім одягнувся і знову взяв пістолет.

Стрілянина почалася десь близько третьої години дня. На той час Спендер вже був далеко серед горбів. Наздоганяючи його, переслідувачі минули три марсіанських містечка. Над містечками лежали вілли, розкидані, наче галька, по схилах горбів: тут колись сім'ї відпочивали на зеленому моріжку коло струмка. Біля кожної вілли можна було побачити вимощений кахлями басейн, бібліотеку і дворик з водограєм. В одному з таких басейнів, наповненому дощовою водою, Спендер півгодини поплавав, чекаючи, поки переслідувачі наздоженуть його.

Пострілі пролунали, коли він виходив з невеликої вілли. Позаду, футів за двадцять від нього, куля дзьобнула кахлю, і та розсипалася на друзки. Спендер побіг, потім трохи пройшов, ховаючись за невисокими скелями, обернувся й першим же пострілом поклав на місці одного з переслідувачів.

Спендер знов, що скоро вони візьмуть його в кліщі, оточать з усіх боків, коло замкнеться, і він буде в них у руках.

«Дивно, чому вони не скористалися гарнатаами,— думав Спендер.— Мабуть, надто я гарний, щоб пошматувати мене на клапті. Так, певне, гадає капітан. Я потрібний йому лише з одною діркою. Хіба не дивне бажання? Він прагне, щоб я помер красиво. Ніякого бруду. Чому? Бо він розуміє мене. І, розуміючи, ладен ризикувати своїми людьми, аби тільки пробити мені в голові чистеньку дірочку. Хіба не правда?»

Дев'ять-десять пострілів прогриміло підряд. Біля нього застрибали кам'яні скалки. Спендер стріляв через рівні проміжки, часом натискав гашетку, навіть не відриваючи погляду від книги, яку весь час тримав перед собою.

Капітан вибіг з гвинтівкою в руках на затиту гарячим сонцем відкриту галевину. Якийсь час Спендер тримав його на мушці, проте не вистрелив. Він одвів пістолет убік і, збивши вершечок скелі, за якою заліг Уайті, почув сердитий крик.

Раптом капітан зупинився і почав вимахувати білою хусточкою. Він щось сказав своїм людям і пішов угору схилом, поклавши гвинтівку на землю. Спендер, лежачи, стежив за ним, потім скочив на ноги, тримаючи пістолет напоготові.

Капітан підійшов і сів на теплий камінь. На Спендера він не дивився.

За мить капітан засунув руку в кишеню сорочки. Спендерові пальці, що стискали пістолет, здригнулися.

— Хочете сигарету? — запитав капітан.

— Дякую, — відповів Спендер і взяв сигарету.

— Дати вогню?

— У мене є свій.

Вони мовчки затягнулися.

— Тепло, — промовив капітан.

— Атож.

— Вам тут зручно?

— Цілком.

— Довго думаете воювати?

— Чоловік на дванадцять мене вистачить.

— Чому ви не повбивали нас усіх сьогодні вранці? Адже ви могли це зробити.

— Знаю. Мене занудило. Я почав убивати людей, але скоро зрозумів, що вони просто дурні і вбивати їх не слід. Та було пізно. Я вже не міг довершити почате, тому й прийшов сюди, де можу ятрити свою злість і сповнюватись рішучістю.

— Вже сповнилися?

— Ще не зовсім. Але й цього досить.

— Навіщо ви це зробили? — спитав капітан, розглядаючи сигарету.

Спендер спокійно поклав пістолет.

— Я побачив, що ми можемо лише мріяти про те, чого досягли марсіани. Вони вже давно зупинилися там, де треба було зупинитися нам років сто тому. Я ходив по їхніх містах і знаю, який це був народ. Я був би радий, якби мав право називати марсіан своїми предками.

— Місто справді гарне, — сказав капітан, киваючи на одне з мертвих міст.

— Не в цьому річ. Так, міста в них хороши. Вони вміли поєднувати мистецтво з життям. У американців ці дві речі завжди існували окремо. Мистецтво тримали десь нагорі, в кімнаті причинного сина. Мистецтво приймали малими дозами в неділю, часом змішане з релігією. А в марсіан було мистецтво, була релігія, було все.

— Ви гадаєте, вони розуміли їхню сутність?

— Ручуся, що розуміли.

— І тому ви почали стріляти в людей?

— Коли я був хлопчиком, батьки взяли мене в Мехіко-сіті. Я завжди пам'ятатиму, як поводився там мій батько — зарозуміло й пихато. І мої матері тамтешні люди не подобались бо були смагляві й не завжди охайні. Сестра ж взагалі майже ні з ким не розмовляла. Лише мені вони подобалися. Отож в уяві я вже бачу, як батько з матір'ю приїздять на Марс, бачу, як вони тут поводяться — так само зарозуміло. Для середнього американця все чуже нікуди не годиться. Немає чікагської марки — значить погане. Гідко навіть згадувати! О боже, як гідко! А візьміть війну. Ви ж чули, які промови виголошують в конгресі. Вони сподіваються, якщо все буде гарразд, побудувати на Марсі три атомні дослідні центри з складами атомних бомб. А це значить, що Марсові настав кінець: всі оці чудеса будуть сплюндовані.

Капітан мовчав.

— А потім почнуть діяти інші сили. При-

будуть шукачі корисних копалин і шукачі нових земель. Ви пригадуєте, що сталося з Мексикою, коли з Іспанії прийшов Кортес із своїми хорошими любими друзями? Ці зажерливі лицемірні фанатики знищили цілу цивілізацію. Історія ніколи не простить цього Кортесові.

— Але ви самі сьогодні діяли всупереч моральним нормам,— зауважив капітан.

— А що я мав робити? Починати з вами дискусію? Я один проти зажерливої зграї всемогутніх шахраїв, які керують нами на Землі. Вони штурлятимуть тут свої паршиві атомні бомби, гризтимуться за бази, готуватимуть війни. Невже їм мало однієї планети. Hi, їм ще кортить наплювати в кашу сусідові. А наші простодушні базики! Коли я потрапив сюди, то відчув, що звільнився не лише від їхньої так званої культури, а й від їхньої етики та звичаїв. Я гадав, що остаточно вирвався з їхнього кола. Залишалося тільки повбивати вас і жити далі справді по-людському.

— Але план виявився нереальним,— сказав капітан.

— Так. Застреливши останнього з тієї п'ятірки, я виявив, що зовсім не став іншою істотою, марсіанином. Я не міг враз відкинути все, чого мене вчили на Землі. Але тепер я знову відчуваю в собі рішучість. Я вас таки повбиваю — усіх. Це затримає наступну ракетну подорож на добрих п'ять років. Адже інших ракет, крім цієї, вже немає. Там, на Землі, почекають рік, два і, не одержавши від вас жодної звістки, почнуть готовувати нову космічну подорож. Але будувати таку саму ракету не наважаться. Новий корабель будуватимуть вдвое довше, і споруджувати його почнуть лише після того, як конструктори виготовлять із сотню експериментальних моделей, щоб застрахуватися від ще однієї невдачі.

— Маєте рацію.

— В іншому випадку, якщо ви щасливо повернетесь, ваша доповідь наблизить масові вторгнення на Марс. Коли мені поталанить, я проживу років до шістдесяти. Я зустрічатиму кожну експедицію, що приземлиться на Марсі. Сюди щороку прибуватиме не більше одного корабля, екіпаж якого не перевищуватиме двадцяти чоловік. Я потоваришую з новоприбулими, пояснивши, що наша ракета загинула од вибуху,— я маю намір висадити її в повітря цього ж тижня — а потім їх повбиваю, всіх до одного, як і вас. Протягом півстоліття Марс буде в безпеці. А з часом люди, може, відмовляться од своїх спроб. Згадайте, як вони глузували з ідеї побудувати цепелін, бо кожний новий корабель падав, охоплений полум'ям.

— Ви все зважили,— визнав капітан.

— Атож.

— Проте сила на нашому боці. За годину ми вас оточимо і знищимо.

— Я знайшов тут підземні переходи і житиму в схованці, її ви ніколи не знайдете. На кілька тижнів я зникну. Поки ви не послабите пильності. А тоді вийду й перестріляю вас одного за одним.

Капітан похитав головою.

— Розкажіть-но мені про їхню цивілізацію,— промовив він, махнувши рукою на гірські міста.

— Вони вміли жити в злагоді з природою. Вони не прагнули будь-що відмежуватися від тварин. А саме цієї помилки ми допустилися після появи теорії Дарвіна. Ми радісно кинулися йому в обійми, йому та Гекслі з Фрейдом. А потім виявiloся, що Дарвіна не приліпиш до нашої релігії. Нам принаймні здавалося так. Ми були дурнями. Ми спробували потіснити Дарвіна, Гекслі й Фрейда. Але вони не піддавалися. Тоді ми з дурного розуму накинулись на релігію. І чого ж ми досягли? Ми втратили віру і почали роздумувати, навіщо живемо на світі. Якщо мистецтво є лише витвором наших розбитих бажань, якщо релігія є лише самообманом, то навіщо ж тоді життя? Досі віра нам завжди давала відповіді на всі запитання. Але після Дарвіна й Фрейда її викинули на смітник. Ми були й лишаємося заблуканими людьми.

— Виходить, що ці марсіани — люди, які знайшли істину?

— Саме так. Вони вміли сполучати науку з релігією, і ті існували поряд, не заперечуючи одна одну, а збагачуючи.

— Це звучить ідеально.

— Так воно й було. Я б залюбки показав вам, як марсіани все це робили.

— Мене чекають люди.

— Це забере не більш, як півгодини. Скажіть їм про це, сер.

Капітан якусь мить вагався, потім підвісся і гукнув своїм, щоб вони почекали.

Спендер повів його в марсіанське селище, збудоване з прекрасного прохолодного мармуру. На будинках були широкі фризи з зображеннями красивих тварин та жовторуких символів сонця, статуй чоловіків і жінок, а також схожих на биків тварин та величезних собак з людськими обличчями.

— Ось вам відповідь, капітане.

— Не розумію.

— Марсіани відкрили таємницю життя, спостерігаючи тварин. Тварина не допитується, що таке життя. Вона живе. І живе задля самого життя, втішається ним. Бачите — знову й знову статуй, символи тварин.

— Вони схожі на поганські символи.

— Навпаки, це символи бога, символи життя. Колись давно людина і на Марсі стала занадто людиною. Та марсіани збегнули, що виживуть лише тоді, коли перестануть

добиватися відповіді на одвічне запитання: навіщо жити? Життя, прекрасне життя само по собі — було відповідю. Марсіані зрозуміли, що запитання: «Навіщо взагалі жити?» постає в кульмінаційний період війн та зневіри, саме тоді, коли на нього немає відповіді. Але як тільки знову починається поступ цивілізації, а війни припиняються, це запитання під новим кутом зору виявляється безглуздим. Життя стає прекрасним і не викликає суперечок.

— Слухаючи вас, я починаю думати, що марсіані були дуже наївні.

— Лише тоді, коли це мало сенс. Вони облишили спроби все знищити й усе принизити. Вони злили в одне релігію, мистецтво й науку, бо в своїй основі науки — це тільки дослідження чуда, якого нам ніколи не пояснити, а мистецтво — тлумачення цього чуда. Вони ніколи не дозволяли наукі придушити естетичне й прекрасне. Адже тут вся справа в тому, як сприймати те чи інше явище. Землянин, наприклад, міркує: «В цій картині кольору насправді не існує. Науковець може довести, що кольор — це лише певний порядок розміщення найдрібніших часток певної речовини для відбиття світла. Отож насправді кольор не є частиною речі, на яку я зараз дивлюся». А далеко розумніший марсіанин сказав би: «Це гарна картина. Вона творіння рук і розуму нахненої людини. Її ідею й кольори було запозичено з життя. Прекрасна річ».

Запала мовчанка. Сидячи під гарячим полуднівим сонцем, капітан зацікавлено озирнув мовчазне селище, що немовби випромінювало прохолоду.

— Я б хотів жити тут,— озвався він.

— Можете жити, якщо хочете.

— Ви пропонуєте це тільки мені?

— А хіба хтось із ваших підлеглих здатен оцінити всі ці скарби? Вони непоправні циніки, їх уже не перевиховаєш. Нащо вам вертатися до них? Щоб жити так, як живуть «порядні люди»? Щоб купити собі вертоліт, «такий, як у Сміта»? Щоб найкращою музикою для вас стало бряжчання монет? Он там, у внутрішньому дворику вілли, є записи марсіанської музики, зроблені принаймні п'ятдесят тисяч років тому, їх і досі можна програвати. Ви могли б слухати цю музику. Тут є книги. Я вже читаю їх. Ви теж могли б читати.

— Все це дуже привабливо, Спендер.

— Але ви не залишитесь?

— Ні. Дякую за запрошення.

— І ви, звичайно, самі не погодитеся дати мені спокій. Я буду змушений вас побивати.

— Ви оптиміст.

— Я знаю, за що борюся і нащо живу, тому я сильніший. Зараз у мене є те, що дорівнює релігії. Це вчення, як дихати по-

новому. І як лежати на сонці, всотуючи його промені всім тілом. І як слухати музику, як читати книги. А що може дати ваша цивілізація?

Капітан переступив з ноги на ногу і похитав головою.

— Я шкодую, що все так сталося. Дуже шкодую.

— Я теж. Мабуть, краще одвести вас назад, щоб ви могли розпочати наступ.

— Що ж, одведіть.

— Капітане, вас я не вб'ю. Усіх, крім вас.

— Що таке?!

— Я з самого початку вирішив.

— Ну, знаєте...

— Усіх, крім вас. Коли вони будуть мертві, може, ви передумаете.

— Ні,— сказав капітан.— В мені все-таки тече земна кров. Мені довелося б тримати вас під наглядом.

— Навіть коли станеться так, що ви залишитесь тут назавжди?

— Смішно сказати, але навіть тоді. Не знаю чому. Не думав над цим. Ну, от ми й прийшли.— Вони підходили до місця їхньої зустрічі.— Ходімо зі мною, Спендер. Це моя остання пропозиція.

— Ні, дякую,— відповів Спендер, простягаючи на прощання руку.— Маю до вас прохання. Якщо ви переможете, зробіть мені одну послугу. Вживіть усіх можливих заходів, щоб припинити плюндрування цієї планети принаймні на п'ятдесят років, поки археологи виконають свою роботу.

— Гаразд.

— І ще одне—якщо це хоч трохи допоможе вам, згадуйте про мене, як про страшенногого дивака, який одного літнього дня зовсім збожеволів. Вам буде трохи легше.

— Подумаю над цим. Бувайте, Спендер. Щастя вам.

— Чудний ви,— сказав Спендер, коли капітан вже рушив назад.

Закурені люди вирячилися на капітана, немовби несподівано уздріли давно загублену річ. А він мружився на сонце і важко дихав.

— У нас є що випити? — нарешті спітив він.— Відчуваши в руці чиюсь прохолодну флягу, подякував і притулив її до губ.— Все гаразд. Бережіть себе. Часу досить. Втрати мені не потрібні. Вам доведеться його застрелити. Він не погодився піти зі мною. Якщо можна, зробіть це чисто. Кінчайте одним пострілом.

— Я виб'ю його клятий мозок,— сказав Сем Паркхіл.

— Ні, стріляти в груди,— сказав капітан. Перед його очима постало сильне, тверде обличчя Спендера.

— Виб'ю паскудний мозок,— повторив Паркхіл.

Капітан рвучко простягнув йому флягу.

— Ви чули, що я сказав. В груди.

Паркхіл пробурмотів щось собі під ніс.

— Ну, що ж,— сказав капітан.

Вони знову розтяглися по місцевості, йшли повільно, потім бігли, потім знову йшли гарячими схилами горбів, де траплялися несподівані прохолодні гроти, що пахли мохом, і несподівані згубні відкриті місця, що пахли розпеченим камінням.

«Яка мұка бути хитромудрим,—думав капітан,— коли знаєш, що ти не мудрий, і коли не хочеш бути хитрим. Доводиться підкрадатися, винаходити плани й пишатися перед самим собою. Ненавиджу отак запевняти себе, що я дію правильно, в той час, як насправді я зовсім не певний цього. Хто ми такі? Більшість? Чи це ж відповідь? Більшість завжди права, хіба ні? Завжди завжди, і ніколи не буває так, що вона схібить, хай хоч трошечки, але схібить? Не схібить жодного разу за десять мільйонів років? Що таке ця більшість, і хто до неї належить? І що вони думають, і як вони знаходять той шлях, і чи змінюються вони, і як, чорт забирай, потрапив я до цієї клятої більшості? Я не відчуваю задоволення. Що це — кластрофобія, страх перед натовпом, чи здоровий розум? Чи може одна людина бути права, в той час як увесь світ вважає правим себе? Краще не думати про це. Буду повзти і натискати гашетку. Раз і ще раз!»

Люди бігли, припадали до землі, знову бігли, спочивали навпочіпки в затінку, вишкіряли зуби, відсапуючись, бо повітря було рідке, бігти було важко, і їм доводилося сидіти щоразу хвилин по п'ять, хрипко дихаючи, бачачи перед собою чорні плями, хапаючи рідке повітря ще і ще. Потім вони схоплювались, піdnimali свої рушниці і пробивали в рідкому літньому повітрі лунки вогненні дірки.

Спендер залишався на місці і теж стріляв час від часу.

— З твоєї довбешки тільки бризки полетять! — горлав Паркхіл, біжучи вгору схилом.

Якусь мить капітан цілився з рушниці в Сема Паркхіла. Потім, жахнувшись, враз опустив зброю. «Що це зі мною?» — запитав він, дивлячись на свою обм'яклу руку і на гвинтівку. Ще мить — і він би застрелив Паркхіла. В спину.

— О боже, допоможи мені!

Коли він звів погляд, Паркхіл ще біг, потім упав на землю й заліг.

Рухливий ланцюжок людей розгалузився — Спендера брали в кліщі. Він лежав винеснажений на вершині горба за двома каменями, хапаючи ротом рідке повітря, мокрий

од поту. Капітан бачив ті два камені. Між ними була щілина дюймів на чотири — досить, щоб пробити Спендерові груди.

— Гей, ти! — гукнув Паркхіл. — Ось тобі льодянник в макітру!

Капітан Уайлдер завмер. «Та ну ж бо, Спендер, тікай,— думав він.— Тобі лишилося всього кілька хвилин для втечі. Сховайся, а потім знову вийдеш. Ти ж казав, що так зробиш, то чого ж ти чекаєш! Іди в тунелі, які ти знайшов, щезни там, живи місяці, роки, читаючи свої прекрасні книги, купаючись у басейнах храмів. Тікай, чоловіче, поки не пізно».

Але Спендер не рухався.

— Що з ним сталося? — запитав капітан.

За хвилину капітан уявив свою гвинтівку. Він подивився на своїх людей, які перебігали схилом і час від часу залягали, глянув на вежі чепурного марсіанського селища, що височіли на тлі ясного неба, ніби різьблені шахові фігури. Потім знову побачив два камені і широку щілину між ними.

Паркхіл, люто репетуючи, поривався вперед.

— Hi, Паркхіле,— мовив капітан.— Тобі я цього не можу дозволити. Іншим теж. Нікому з вас не дозволю. Я сам це зроблю.

Він звів гвинтівку і націлився. «Чи мое сумління буде чисте? — думав він.— Чи правильно, що це роблю саме я? Так, правильно. Я знаю, що роблю і навіщо, я роблю правильно, бо вважаю себе правим. Сподіваюся, що й надалі, все життя робитиму так, як велить сумління».

Він кивнув головою Спендерові.

— Тікай,— гукнув він голосним шепотом.— Даю тобі ще тридцять секунд. Тридцять секунд!

На руці цокотів годинник. Капітан стежив за секундною стрілкою. Хлопці перебігали, щораз наближаючись. Спендер не рухався. Цокання годинника голосно відлунювало в капітанових вухах.

— Ну ж бо, Спендер, тікай!

Тридцять секунд минуло.

Капітан глибоко вдихнув і натиснув гашетку. З каменю знялася легенька хмарка пилу. І все. За горбами завмерла луна.

Капітан підвівся і гукнув своїм людям:

— Він мертвий.

Йому повірили не зразу — їм не видно було щілини між каменями. Вони бачили, як капітан побіг угору і вирішили, що він або дуже хоробрій або божевільний.

Через якийсь час вони пішли слідом за ним, скучилися біля тіла, і хтось запитав: «У груди?»

Капітан глянув на землю.

— У груди,— сказав він і помітив, як камінь під Спендером змінив свій колір.—

Хотів би я знати, чого він чекав. Хотів би я знати, чому він не втік, адже він мав намір утекти. Чому він залишився і дав себе вбити?

Спендер лежав, стискаючи в одній руці гвинтівку, а в другій — срібну книгу, яка виблискувала на сонці.

«Може, я причина цього,— думав капітан.— Може, він зробив це тому, що я не схотів поступитися? Може, Спендер не хотів, не міг убити мене? Може, я не такий, як оці люди? Чи не це було причиною? Чи не вважав він, що на мене можна звіритися? Він повірив у мене».

Капітан сів навпочіпки біля німого тіла.

«Я мушу всім своїм життям виправдати його віру,— думав він.— Тепер я не можу його зрадити. Коли він вважав, що я розумію його, і через це не зміг убити мене, то я мушу тепер зробити все, щоб виправдати його віру. Тепер я — Спендер, але я зопалу не вистрелю. Я зовсім не стріляти му, не вбиватиму. Я діятиму спільно з людьми. І він не міг убити мене, бо я — це він в трохи зміненому вигляді».

Капітан відчував, як сонце пече йому потилицю. Він почув свої власні слова: «Якби ж то він прийшов до мене й поговорив про це зі мною, перш ніж почав стріляти, ми б з ним якось дійшли згоди».

— Якої згоди? — обізвався Паркхіл.— Якої згоди ми могли б дійти з такими, як він?

— Гадаю, ви маєте рацію,— сказав капітан.— Ми ніколи б не змогли порозумітися, Спендер і я, може, й змогли б. Але Спендер і ви, та й усі інші — ніколи. Зараз він щасливіший. Дайте мені ковтнути з вашої фляги.

Сам капітан запропонував, щоб могилою Спендера став порожній саркофаг, який вони знайшли на стародавньому марсіанському кладовищі. Склавши Спендеру руки на грудях, вони поклали його в срібну скриню. Останнє, що вони бачили, було його спокійне і умиротворене обличчя.

Люди постояли хвилину в склепі.

— Гадаю, вам буде корисно час від часу згадувати Спендера,— сказав капітан.

Вони вийшли зі склепу й зачинили мармурові двері.

Наступного дня Паркхіл вправлявся у стрільбі перед одним мертвого марсіанського міста, влучаючи в кришталеві вікна і збиваючи вершечки тендітних шпилів. Капітан застукав Паркхіла на гарячому і вибив йому зуби.

[Закінчення в *наступному номері*].

З англійської переклав Олександр ТЕРЕХ

КАЛЕНДАРКОЛ «ВСЕСВІТУ»

УСІ ПОХРИПЛИ. На уро-
частій зустрічі з населенням
Південної Франції де Гольз
змушений був сам-один про-
співати національний гімн
Франції. Початок «Мар-
сельєзи» за президентом
підхопило лише кілька го-
лосів, але й ті замовкли.
Виступивши перед зборами
соло, де Гольз промовив:

— Дякую вам,— і поспі-
хом від'їхав на автомашині.

або запаковують в пакети
для фруктів.

**ЕМБАРГО НА ЦВІРІНЬ-
КАННЯ.** Останнім часом
австралійські митці розпоча-
ли енергійну боротьбу проти
контрабандного вивозу з Ав-
стралії співочих птахів. Хви-
ляєсти папуги, какаду й інші
птахи продаються закордо-
ном в сорок разів дорожче,
ніж в Австралії. Контра-
бандних птахів провозять
дуже хитромудрими спосо-
бами — наприклад, кладуть
їх між подушками, просяк-
нутими алкоголем: папуги
п'яніють і мовчать. Іноді їх
зашибають всередину пальт

**ПРОПАГАНДА ДЛЯ НЕ-
МОВЛЯТ.** Американський
крейсер «Форрес Шерман»
вийшов у рейс до 20 портів
Африки з метою «встанов-
лення дружби між США та
молодими африканськими
державами». Оскільки аф-
риканцям загрожує «небез-
пека комунізму», — заявили
кефівники рейсу, — його ме-
тою буде також пропаганда
«досягнень вільного світу».
На крейсері везуть «подар-
унки для африканців». Се-
ред них — десять тисяч со-
сок для немовлят.

АНГЛІЯ

Рецензент журналу «Сітер уорлд», присвяченою розповіді про театральне життя країни, дає позитивну оцінку Інсценізації відомої дитячої книжки Люїса Керролла «Аліса в країні чудес», здійсненої лондонським театром «Лірик опера хаус». «Аліса у виконанні Люсінди Кертіс немов щойно зійшла із сторінок книж-

На фото: Люсінда Кертіс в ролі Аліси.

ки. Рецензуючи спектакль, слід пам'ятати: персонажі цієї книжки так добре нам відомі, що виконавці мусять до-
клести неабияких зусиль, щоб задоволити всі вимоги глядачів», —
зазначає рецензент.

* * *

Лоуренс Харвей — один з найпопулярніших англійських кіноакторів. Ще недавно він був відомий лише у себе на батьківщині як актор

«Він заробив величезні гроші, грубі гроші, але в який спосіб? Він заробив їх не як блискучий хірург, першокласний спеціаліст, який користується повагою колег по професії. Він розбагатів, будучи фабрикантом пілюль, поставником популярних лікувальних засобів, чиї реклами пусують ландшафт, засобів, які самі по собі мають невелику клінічну цінність, але продаються з таким перевищеннем своєї реальної вартості, щоб дати можливість власникам фірми і далі обдурювати публіку... Якого біса він це зробив? Чому він був таким дурнем і одружився з Дорріс Холбрек?», — з болем і гіркотою роздумує Девід Моррей, герой нового роману англійського письменника Арчібальда Кроніна «Юдине дерево», який вийшов друком наприкінці минулого року в лондонському видавництві «Голланч».

...Бідний шотландський студент-медик Девід Моррей зустрівся якось під час прогулянки в горах з юною дочкою місцевого крамаря Мері Дуглас. Молоді люди покохали одне одного з першого погляду і вирішили одружитися, адже Девід вже закінчував навчання і от-от мав отримати диплом і посаду лікаря. Але весілля довелося відкласти, бо Моррей несподівано захворів на бронхіт і колеги-лікарі порадили йому найнятися лікарем на пасажирський теплохід, який саме відправлявся до Індії. Девід прощається з нареченою, сподіваючись за кілька місяців повернутися до неї, і береться за виконання обов'язків корабельного лікаря. Спочатку все йшло так, як Девід і Мері сподівалися. Моррей потроху одужував, виконуючи свої нескладні обов'язки, і з кожного порту надсилив нареченні палкі листи. Але от на одній із зупинок на теплохід сідає англійський мільйонер Холбрек, власник фармацевтичної фірми, що виробляє патентовані ліки. Холбрек їде разом із дружиною і дочкою. Дорріс Холбрек сподобався молодий кора-

A. J.
CRONIN

his new novel:

THE
JUDAS
TREE

SECOND IMPRESSION

бельний лікар, і її батько, який саме планує відкрити відділення своєї фірми в Америці, пропонує Моррею стати його зятем і компаньйоном фірми.

І от Девід Моррей, заспілений багатством Холбреків, зраджує наречену, відмовляється від своєї мрії стати вченим і одружується з Дорріс.

Проживши усе своє дальше життя в Америці, шалено розбагатівши, Моррей після смерті дружини вирішує знову переїхати в Європу. Багатий удівець купує собі віллу в Швейцарії, але докори сумління не дають йому спокійно спати.

Кінець кінцем він їде до Шотландії, щоб розшукати колишню наречену. Там з'ясовується, що, марно прочекавши кілька років повернення свого коханого, Мері Дуглас вийшла заміж і переїхала з чоловіком в сусіднє місто. Втім, і в сусідньому місті Моррей не зустрівся із своєю колишньою коханою. Він знаходить лише її могилу та її дочку Кетрін, яка працює тут медичною сестрою.

П'ятдесятп'ятирічний Девід закохується у Кетрін. Він — мільйонер, він мріє вирвати її із жахливих зліднів, в яких вона живе.

Кетрін, яка досі ніколи в житті нікого не кохала, відповідає на почуття коханця своєї покійної матері.

Але Девід — зрадник по натурі. Коли Кетрін починає наполягати на тому, щоб він поїхав разом із нею у Африку працювати в католицькій місії, він знову лякається труднощів і зраджує Кетрін, так як колись зрадив її матір. Він одружується з іншою жінкою. Кінцівка роману трагічна. В розpacії Кетрін заподіє собі смерть. Дізнавшись про це, накладає на себе руки і Девід.

Як і в попередніх своїх романах, в «Юдиному дереві» Кронін знову повертається до тієї самої старої, але завжди актуальної для буржуазного суспільства теми загибелі таланту в капіталістичному світі, де людина людині — вовк.

Райський птах

Відомий французький режисер Марсель Камю протягом останніх років зняв у Бразілії фільми «Чорний Орфей» та «Піонери». «Чорний Орфей» був нагороджений на багатьох всесвітніх фестивалях найвищими нагородами. Зараз Марсель Камю знімає в Камбоджі на матеріалі старовинної східної легенди фільм «Райський птах».

Під час зйомок фільму.

Кадр з фільму «Райський птах».

Проте дія фільму перенесена в сучасність, і тому в кожному персонажі і в кожній події дивовижно пореплітаються фантастичне з реальним.

Як і в попередніх картинах, режисер залучив до роботи в «Райському птаху» не акторів-професіоналів, а просто місцевих жителів.

Головний герой легенди — молодий парубок Сок, щасливий і цирій, простий і мрійливий, легковірний і цікавий. Друзі познайомили його з хлопчиком Ті, який заробляє собі на прожиття тим, що з допомогою вченого птаха провіщає майбутнє. Ті передрікає Соку, що він знайде зачарований човен, який приведе його до казково-вродливої дівчини-німфи, і вони покохають одне одного. Сок негайно вирушає на пошуки свого щастя.

Незабаром на березі річки він дійсно натрапляє на човен, як йому і провіщає птах, а через кілька хвилин із води і справді виходить дівчина. Але вона сміється з Соком: їй просто подобається тут купатися, і ні Сок, ні його розповіді про чарівного птаха її не цікавлять.

В пошуках своєї долі Сок іде далі. Птах приводить його до вродливішої дівчини. Це Нанг Бау, танцюристка королівського балету. На жаль, її доля в руках цинічної і жорстокої людини. І коли вона, зворушена коханням і віddаністю Сока, теж покохала його, її вбивають.

І знов птах втручається в долю Сока. Він веде його до човна, потім вниз по течії ріки до моря, і далі до берегів Цейлону. На вершині найвищої гори Сок знаходить Нанг Бау і з'єднується з нею після смерті.

Зйомки фільму відбуваються в столиці Камбоджі Пном Пень під час свята води, серед барвистого вуличного настанову. В своїй роботі режисер використовує багатий етнографічний та фольклорний матеріал.

шекспірівського театру «Олд вік». Славу, ніноактора приніс Харвею фільм «Шлях до вишого світу» режисера Джена Клейтона, добре знайомий радянському глядачеві. Потім Харвей знімався у Голлівуді у фільмах «Аламо» та «Баттерфілд 8». Ці фільми принесли йому популярність в США.

Нещодавно Лоуренс Харвей приняв пропозицію знятися в ролі одного з братів Грімм у фільмі, який відтворює сторінки з життя авторів улюблених дитячих казок.

ІТАЛІЯ

Видатний італійський режисер Петро Джеремі, постановник та головний герой фільмів «Машиніст» і «Безхарактерна людина» — зняв новий фільм — комедію «Розлучення по-італійськи». В ній викриваються абсурдні ситуації, які панують в італійському судочинстві. В головній ролі знімався відомий італійський кіноактор Марчелло Мастрояні.

КУБА

— Мій фільм «Оповідання про революцію» був, власне, нашим першим вітчизняним фільмом, — сказав кубинський кіноактор Томас Алеа. — Зараз я птаюся над екранізацією відомого твору радянських письменників

Кадр з фільму «12 стільців».

Джон Стейнбек відповідає Джону Кеннеді

Уряд Сполучених Штатів Америки раптом виявив незвичайну увагу до доля сучасної американської літератури. Президент США Джон Кеннеді звернувся до відомого письменника Джона Стейнбека з листом, де запитує: «В якій формі уряд зміг би взяти участь у розвитку літератури?»

Напевне, Дж. Кеннеді і гадки не мав, в яке незручне становище ставить самого себе цим своїм запитанням. Його лист до Стейнбека, надрукований в американській пресі, викликав бурхливі відгуки.

Звичайно, в обстановці гонки озброєнь та атомної гарячки урядові

Сполучених Штатів ніколи займатися літературними справами. Урядовці з Вашингтона на протязі багатьох років залишилися глухими до численних виступів діячів культури, письменників, представників громадськості, які звертали увагу на ненормальне становище американських літераторів, на податковий тягар, цензурні рогатки та інші обставини, що душили розвиток американської літератури. Але все залишалося без змін.

Звернення президента до Стейнбека громадськість США розцінила як хитромудрий маневр, як спробу виступити хоч із запізненням в ролі уважних опі-

Ільфа та Петрова «12 стільців». У себе, в Гавані, ми часто зустрічаемось з людьми та ситуаціями, що дуже нагадують деякі персонажі Ільфа та Петрова і пригоди так майстерно описані радянськими гумористами. Отже, це буде так мовити кубинський варіант «12 стільців». Мені дуже б хотілось зберегти й відтворити на екрані тонкий та своєрідний гумор цього чудового твору, передати його оптимістичне звучання.

НДР

Ще два німецькі письменники одержали літературну премію імені Генріха Гейне. Міністр культури НДР Ганс Бентцін вручив новим лауреатам диплом і медаль

Армін Мюллер.

Із зображенням геніального німецького поета, Армін Мюллер відзначений премією за поетичні твори. Його вірші належать до кращих дослігнень сучасної німецької поезії. Збірки «Алло, брати з Кранова», «Чорний попіл, білі птахи» та інші завоювали в НДР велику популярність.

Петер Едель.

Другий лауреат — Петер Едель — відомий як талановитий публіцист. Він підінав наслідує кращі традиції німецької демократичної публіцистики, що йдуть від Генріха Гейне.

кунів американської літератури. «Невже наш президент не знає, чим він може допомогти літературі, письменникам?» — пише з цього приводу оглядач газети «Крісчен сайенс монітор».

Джон Стейнбек відгукнувся на запитання президента. Його відповідь Д. Кеннеді була досить різкою, але вона викликала схвалення літературних кіл Сполучених Штатів.

Дж. Стейнбек вважає, що уряд США повинен перш за все докорінно змінити існуючу тепер податкову систему в тій її частині, яка стосується письменників. Адже відомо, що ця система спричинилася до того, що деякі письменники збираються залишити Сполучені Штати. «Літературна праця повинна годувати письменника,— такий висновок робить

Джон Стейнбек,— інакше для творчої роботи не залишиться часу, адже доведеться заробляти на шматок хліба».

З гіркотою пише Дж. Стейнбек про становище письменника в американському суспільстві. Він звертає увагу на те, що значення літераторів в громадському житті Сполучених Штатів падає. Ось як він висловив цю свою думку:

«Американські письменники грають тепер роль середньовічних арлекінів, які висловлюють різні мудрі думки, але їх ніхто й не зирається слухати».

Джон Стейнбек наводить низку прикладів для підтвердження цієї думки. Він обвинувачує американський уряд у байдужому ставленні до справ розвитку культури, у неуважі керівників уряду до письменників і митців.

Ніяких чудес немає

У західнонімецького письменника Карллюдвіга Опіца є лютий ворог, проти якого спрямоване перо талановитого сатирика. Цей ворог — німецький мілітаризм, німецький націзм.

Нешодавно письменник зробив свою першу спробу і в галузі драматургії. Весела дотепна комедія «Це зовсім не чудо» зберігає усі риси сатиричного почерку її автора.

...Колишній есесівець штурмфюрер Шікеданц, який відбував у Західній Німеччині покарання за свої злочини проти людства, з ласки боннських власностей достроково виходить на волю. Невідомо яким чином, але Шікеданц зберіг давню фашистську реліквію — націстський прапор часів мюнхенського путчу 1923 року.

І ось тепер, вийшовши з в'язниці, він починає збирати під цим прапором своїх колишніх однодумців, таких самих фашистів, як і сам. Виявляється, вони зовсім не останні люди в боннській державі, а займають тут помітні місця

в державному апараті, в ділових колах тощо, одне слово — благоденствують в рейху Аденауера, так само як благоденствували і в рейху Гітлера...

Шікеданц, спочатку обдуруєний боннською демагогією про «демократію», «свободу» і «миролюбність», вважає, що його колишні спільноти зрадили, забули про свої переконання. Він навіть хоче помститися їм за цю зраду. Але дуже швидко Шікеданц розуміє, що, власне, нічого навколо нього не змінилося відтоді, коли на ньому була есесівська форма. Його старі друзі й спільноти роблять тепер те ж саме, що робили раніше, і служать тим же самим цілям, яким служили за часів Гітлера. Отже, Шікеданцу залишається лише й самому зайняти якусь високу посаду, адже його фашистське минуле їх ніяк не може перешкодити цьому.

Зла, дошкульна сатира, тонка іронія, щира ненависть до фашизму — головні риси прози Карллюдвіга Опіца — виразно виявилися і в його першій п'есі.

Сцена з вистави «Це зовсім не чудо».

Навколо „Нюрнберзького вироку“

Новий фільм прогресивного американського режисера Стенлі Кремера «Нюрнберзький вирок», як і його по-передні роботи «На березі» та «Неполікін», викликав надзвичайно гарячі суперечки не лише серед кіноекрітиків, а й серед політичних діячів.

...1948 рік. Американський військовий трибунал у Німеччині судить чотирьох гітлерівських злочинців — колишніх фашистських суддів. Іх злочини доведено, і трибунал суверено карає гітлерівців. Ale німецький оборонець спокійний, посміхається, він пропонує американському прокурору дивне парі: найпізніше через п'ять років, твердить він, усі чотверо засуджених будуть на волі...

Німецький адвокат був досить далекоглядним: вже тоді, у 1948 році, він розумів, що колишні гітлерівські злочинці незабаром стануть спільнокомітетами американської правлячої верхівки.

І як гірка іронія, як вияв глибокого обурення ззвучить напис, що з'являється на екрані наприкінці фільму «Нюрнберзький вирок»:

«Жодний з засуджених нацистських суддів не перебуває зараз під арештом».

Звичайно, найбільшу бурю новий фільм викликав у Західній Німеччині.

Режисер Стенлі Кремер і артистка Джуді Гарланд.

Перший сигнал атаки на фільм подав головний редактор західноберлінської газети «Дер тагесшпігель», колишній фашистський журналіст Сілекс. А за ним ринули на Стенлі Кремера об'єднані сили боннської реваншистської преси.

Навколо «Нюрнберзького вироку» знялася дипломатична метушня. Боннське міністерство закордонних справ, очолюване колишнім гітлерівським штурмовиком Шредером, поставило собі на меті перешкодити демонстрації фільму Стенлі Кремера в країнах-союзницях Бонна по НАТО.

Але всі спроби боннської, а також американської реакції залякати Стенлі Кремера та інших творців фільму «Нюрнберзький вирок» виявилися марними.

«Хай мені в Бонні загрожують бойкотом моїх творів,— сказав Стенлі Кремер,— це мене не може залякати. Я зробив цей фільм для того, щоб люди

Кадр з фільму «Нюрнберзький вирок». В ролях Марлен Дітріх і Спенсер Трейсі.

знали правду про минуле. А це потрібно для розуміння сучасності».

Відповідаючи на нападки боннських реваншистів, Стенлі Кремер одверто заявив:

«Я не приховую того, що робив свій фільм, як виклик деяким сьогоднішнім німецьким політикам. Я кажу про це відверто і прямо».

У Бонні воліли б не згадувати минуле, це нібито може зіпсувати відносини між ФРН і Сполученими Штатами, підрівні так звану «атлантичну солідарність». Стенлі Кремер зовсім іншої думки.

«Чи слід забувати минуле? — запитує він. І рішуче відповідає: «Ні, не слід! Якщо ми забудемо минуле, воно може повторитися».

Думку режисера повністю підтримують й відомі актори, які знімалися у фільмі. Наприклад, Спенсер Трейсі каже: «Я глибоко вірю у кожне слово, сказане мною у цьому фільмі». Інший актор Максімілан Шелл, нагадуючи, що він — швейцарець, тобто громадянин нейтральної країни, підкреслює важливість фільму. «Я не можу погодитися з тим, що кажуть про наш фільм офіційні особи в Бонні», — заявляє він.

Виконавиця головної жіночої ролі Джуді Гарланд запевняє, що саме важливість теми «Нюрнберзького вироку» примусила її погодитися взяти участь у цій роботі.

Подібну точку зору висловлюють і Марлен Дітріх, і Річард Відмарк і інші.

Звичайно, автори і учасники фільму «Нюрнберзький вирок» перебувають ще в половині хибних уявлень щодо шляхів боротьби проти відродження націзму. Ale дуже цінно, що своїм фільмом вони спрямовують увагу людей на цю небезпеку. Безумовно, заслуговує схвалення і те, як вони стійко захищають свій твір від нападок реваншистів і тих, хто їх підтримує.

* * *

Нова опера німецького композитора Оттмара Герстера називається «Насредін в Бухарі». Герстера привабила цікава й колоритна постать відомого героя народних казок Середньої Азії. Новий твір розв'язано в плані веселої комічної опери з величими масовими хоровими і хореографічними сценами.

Прем'єра опери Оттмара Герстера відбулась у Веймарському національному театрі.

ФРН

Талановитий режисер Курт Гофман, постановник фільму «Мі — вундеркінд», зараз працює над картиною, присвяченою Чехословаччині часів німецької окупації. В ній розповідатиметься про долю трьох чеських студентів після закриття фашистами чехословакських університетів.

Свій новий фільм Курт Гофман вирішив ставити в Чехословаччині, безпосередньо на місці подій. Виконавцями головних ролей будуть чехословакські актори Яна Брейхова та Іван Містрік.

Звичайно, намір Гофмана зняти фільм про соціалістичну країну виклинов справжню бурю в Західній Німеччині. Боннська преса, яка й до того цікувала режисера, накинулася тепер на нього з особливою лютотю. Дехто з боннських писак навіть називає творчий намір Курта Гофмана «зрадою».

* * *

«Німеччина, твої чудеса! — так називається документальний фільм, над яким почав працювати відомий західнонімецький режисер і сценарист Роберт Штеммле. Він заявив, що хоче створити критичну картину сучасної західнонімецької дійсності, показати розвиток країни від 1945 року до теперішніх днів, до так званого «економічного чуда».

Над сатиричним текстом до цього твору працює сам Штеммле. «Генст,— попереджає режисер,— буде, напевне, дуже злим, але я в цьому не винний, така вже вона, наша теперішня дійсність!»

РУМУНІЯ

Видатний румунський кінорежисер Іон Попеску-Гого закінчив зйомки

нового фільму. Досі він був відомий як автор талановитих мультиплікаційних фільмів. «Сім мистецтв», «Коротка історія», «Гомо сапенс» відзначені преміями на багатьох кінофестивалях, з ними познайомився і радянський глядач. Але новий фільм Гопо не мультиплікаційний. Його назва — «Вкрали бомбу». Це дотепна кінокомедія, зміст якої автор передає чотирма реченнями: «Вкрали бомбу. Загубили бомбу. Не треба грatisя з бомбами». В головних ролях — відомі радянському глядачеві актори Юрій Даріє і Ліліана Томеску, а також студентка театрального інституту Еуджения Балаур, для якої цей фільм — дебют у кіно. Музичну до фільму написав Думітру Капояну. Роль композитора дуже вакхівна, бо актори в цьому фільмі не промовляють ані слова.

Іон Попеску-Гопо готовиться до нової роботи — він зніматиме документальний фільм.

* * *

Драматичний театр міста Пітешті першим в Румунії дав сценічне життя п'єсі «Далеко від Батьківщини», створений на основі роману Ю. Дольд-Михайліка «І один у полі воїн». Газета «Контемпоранул», яка повідомляє про прем'єру, дає високу оцінку спектаклю, відзначивши передусім успіх режисера-постановника Раду Соріна Григореску і виконавців основних ролей — акторів Нікулеску і Цуцуяну.

США

Режисер Мартін Рітт знімає фільм «Пригоди молодої людини». В основу сценарію покладено десять з дев'ятнадцяти оповідань молодого Хемінгуея, героєм яких є

Ернест Хемінгуей в роки першої світової війни.

Зустріч з фінськими графіками

Фінська графіка має свої досить давні традиції. Мистецька критика відзначає той позитивний факт, що країні фінські художники не піддаються згубним впливам західного декадансу, залишаються на позиціях народності, реалістичного зображення життя.

Цей висновок критики підтвердила виставка нових робіт фінських графіків, яка викликала великий інтерес громадськості. З ініціативи митців, вона експонувалася не лише у Хельсінкі, але й у зв'язку з щорічним традиційним «Тижнем дружби країн Балтійського моря» обійшла Швецію, Данію, Німецьку Демократичну Республіку.

Серед творів, представлених на виставці, преса одностайно виділяє нові роботи художників Аарне Ахо та Свена Гронвалля. Першого з них, що належить до старшого покоління фінських митців, найбільше приваблює зображення життя й праці фінських рибалок. А. Ахо не захоплюється зовнішньою романтикою професії рибалки. В героях своїх малюнків він бачить, перш за все, людей важкої праці. Художнику пощастило передати характерні риси цих людей — їх природжений спокій, мовчазність, працьовитість. Літографії Аарне Ахо складають великий цикл про фінських рибалок.

Свен Гронвалль більше захоплюється картинами природи. Він надзвичайно точно передає її суровість, знаходячи

в ній особливу красу і привабливість. Особливе враження, як пишуть критики, справляє серія малюнків тушшю. Вони відображають різні пори року у Фінляндії.

Цікаві нові роботи виставив Ауне Мікконен та інші молоді фінські графіки. Їх твори різні своєю тематикою, мистецьким рівнем, але об'єднує і зближує цих молодих митців увага до жит-

Рання весна. Малюнок Свена Гронвалля (туш).

Рибалки. Літографія. Аарне Ахо.

тя людей, до природи свого краю, інтерес до реалістичного малюнка в дусі народних традицій фінського образотворчого мистецтва.

«Фінська графіка порадувала нас

своєю свіжістю. Вона допомагає краще пізнати і зрозуміти країну, в якій живуть художники, і народ, представниками якого вони є» — пише з приводу виставки німецький критик Едіт Круль.

„Герої не повинні вмирати“

Дана Смутна та Олег Стриженов у сцені з фільму «Герої не повинні вмирати».

...Над дверима ательє № 1 світиться червона лампочка. Коли вона згасне, ми опинимось в одному з класів сільської школи, де саме знімається основна сцена фільму Іржі Вейсс «Герої не повинні вмирати».

Перед кінокамерою — радянський партизан розмовляє з молодою вчителькою. Спільні небезпеки зблизили їх. Іде війна. У селі стоїть загін фашистів. Треба негайно щось робити...

Дія нового фільму Іржі Вейсс відбувається восени 1944 року. Фашистські війська оточують села і містечка, де вибухло словацьке національне повстання. За кілька годин до приходу німців у село поранений радянський партизан Олег був скований молодою вчителькою Франтішкою на горищі школи. Село прочісують спеціальний загін фашистів. Чоловік Франтішка проти того, щоб партизан переховувався в школі — він хоче сковати Олега на лісовій галівині. Франтішка, впевнена в тому, що її чоловік Оndrej — шкурник і боягуз, разом з партизаном Олегом йде в гори. Німці, знайшовши кількох вбитих солдатів, беруть в селі заłożників. І з признанням, нібито винний він один, з'являється до фашистів чоловік Франтішка...

Повертаємося до ательє. Дана Смутна — відома чеська актриса — і радянський кіноактор Олег Стриженов йдуть до гардеробу. Ті, хто знайомий з творчістю режисера Іржі Вейssa, знають, яке місце в ній посідає весняна тематика, до якої режисер звертався вже не раз. Сэм Вейсс говорить: «Кожний митець знаходить імпульс для своєї творчості в своїх найсильніших переживаннях. Для мене найжахливішими роками в житті була війна».

Головне у фільмі — це сценарій. Працюю я над ним завжди з думкою про майбутніх виконавців, і заздалегідь знаю, хто буде грati ту чи іншу роль»..

I справді. Для участі в новому фільмі режисер Іржі Вейсс залучив відомих акторів — Ладіслава Худіка, що грав у багатьох словацьких фільмах, які відтворювали часи війни, Дану Смутну — героїною попереднього фільму Вейssa «Ромео, Юлія і морок», нагородженого премією на міжнародному фестивалі. Радянського партизана грає радянський актор Олег Стриженов, а німецького коменданта відомий німецький актор Вільгельм Кох-Хооге.

Річард Бімер — виконавець головної ролі у фільмі «Пригоди молодої людини».

Нік Адамс і які мають автобіографічний характер. Вони починаються розповіддю про втечу героя з дому. Після довгих поневірянь він потрапляє до Нью-Йорка, де починає кар'єру газетного репортера. Згодом, коли вибухнула перша світова війна, герой цих оповідань, як і їх автор, відправляється добровільно на фронт, в Італію.

Сценарій фільму опрацював А. Е. Хотчнер — товариш і постійний супутник Ернеста Хемінгуея в багатьох його подорожах та пригодах. Головну роль у фільмі виконуватиме Річард Бімер.

Життю Хемінгуея присвячена й п'еса Хотчнера «Надто коротке щасливе життя», події якої розпочинаються саме з того моменту, яким закінчується фільм. Головну роль в п'есі грає Род Штейгер.

* * *

У США вийшли друком дві книги, присвячені Ернесту Хемінгуею. Автор однієї — його сестра Марселіна Хемінгуе-Стендорф, другої — його брат Лейчестер Хемінгуей.

ФРАНЦІЯ

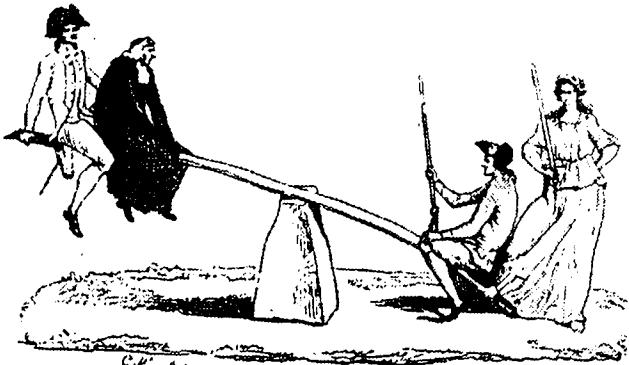
«Я закінчив роботу над своїм третім після «400 ударів» фільмом. Назва його — «Юль і Джім», — говорить відомий французький режисер Франсуа Трюффо. Він присвячений справжній чоловічій дружбі. Герої фільму протягом двадцяти років занохані в одну жінку, але це не зламало їх дружби.

— Найцікавіше для мене в роботі над фільмом — та їй у самому фільмі — людина. Я не вимагаю від акторів надто важких речей, не примушую створювати образи, невластиві їх художній палітре. Навпаки: я намагаюсь використати її природні риси як можливості для точнішої передачі характерних рис головних персонажів твору».

ФРАНЦУЗЬКА КАРИКАТУРА

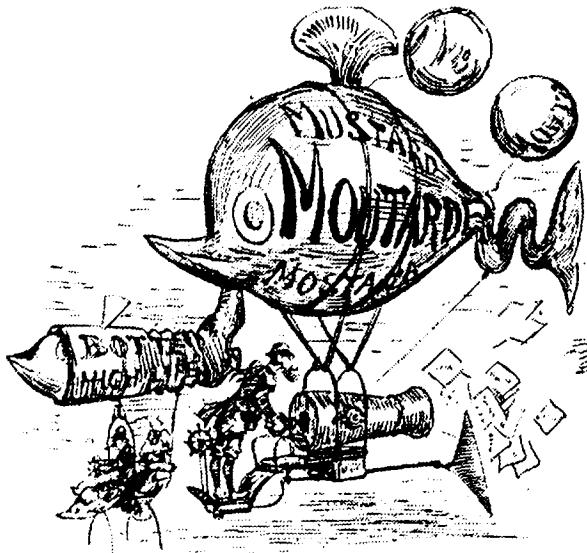
ІІІ. ВИКРИТТЯ МІЛІТАРИЗМУ, РЕАКЦІЙНОЇ ВОЯЧЧИНІ — ТРАДИЦІЙНА ДЛЯ
ФРАНЦУЗЬКОЇ КАРИКАТУРИ ТЕМА...

Озброєний народ переважає!
Карикатура часів Великої французької революції.

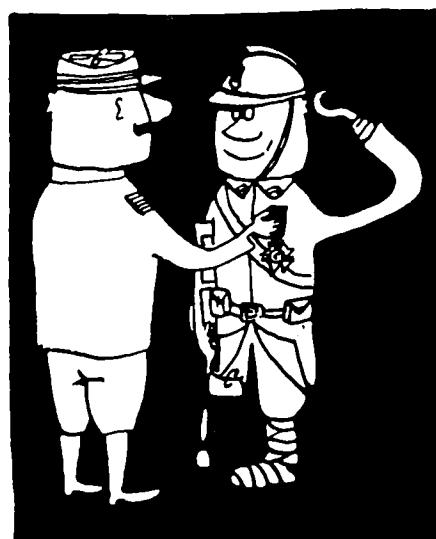

Кайзер.
Мал. А в е л о.

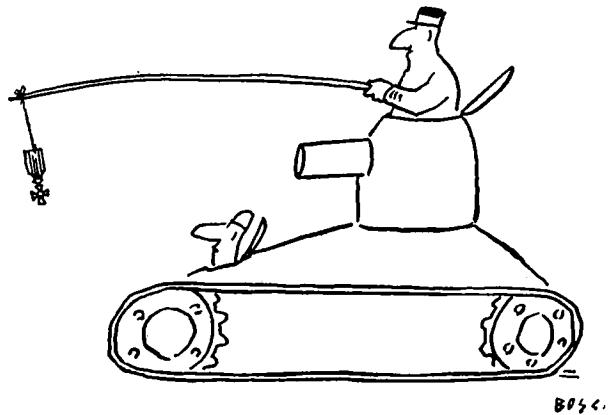
Тільки-но з'явилися веростати, а мілітаристи вже хочуть застосувати їх в своїх цілях... Ось як висміює ці плани карикатурист XIX століття Робіда.

Закінчення. Початок див. «Всесвіт» № 4.

Радій, солдат!

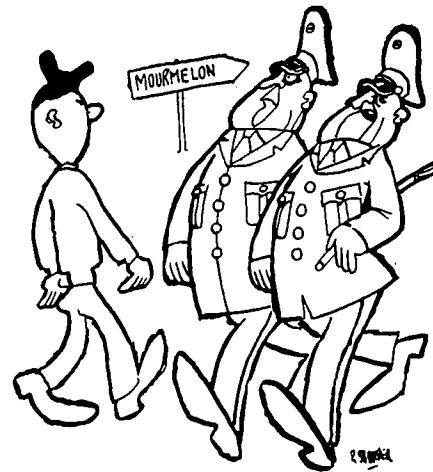
Мал. С і н е.

BOSCA

Клюне чи не клюне?

Мал. Босна.

KARPIK

Офіцери бундесверу в Мурмелоні.

— Страйвай! Я був певен, що давно розстріляв цього хлопця!

— Ви мабуть сплутали його з батьком...

Мал. Сабатьє з тижневика «Авангард».

Без слів.

Мал. Савіньяна.

Де Голль: — Може, мені кричати: «Горимо!» Але хто й коли бачив генерала в ролі пожежника?

Мал. Ескаро з газети «Ліберасьйон».

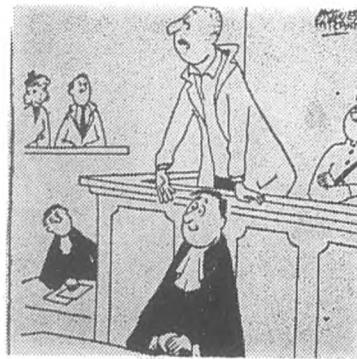
Останній раунд.

Мал. Кемпа з газети «Юманіте».

IV. ПОБУТ, НАРОДНІ ЗВИЧАЇ — НЕВИЧЕРПНЕ ДЖЕРЕЛО НАТХНЕННЯ ДЛЯ ХУДОЖНИКІВ-ГУМОРИСТІВ. ТУТ НЕРІДКО ЗУСТРІЧАЮТЬСЯ ПОРУЧ ГОСТРА СОЦІАЛЬНА САТИРА І ДОБРОЗИЧЛИВИЙ, ТЕПЛИЙ ГУМОР...

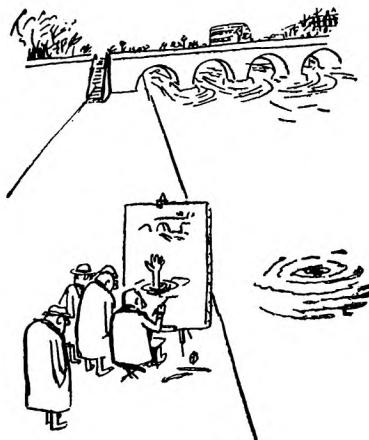

Доблесний скаут.
Мал. Шавала.

— Коротше кажучи, панове присяжні, ви голосуватимете за моє звільнення, бо ж не захочете зіпсувати кар'єру молодого адвоката, батька двох дітей, який...

Мал. Фезана.

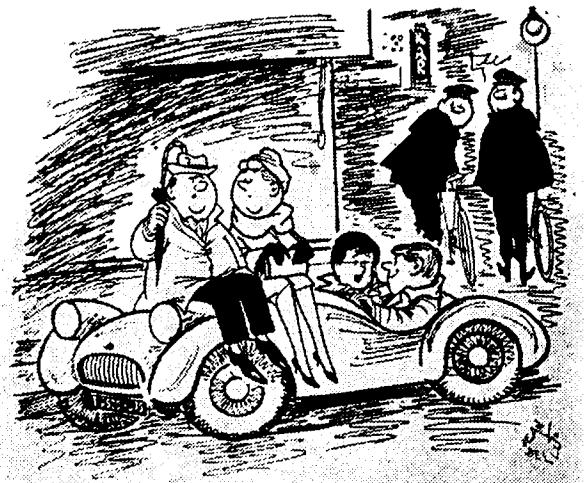

Без слів.
Мал. Франсуа.

— Скажіть, будь ласка, де поїзд?
— Ось він...

Мал. Дюбу.

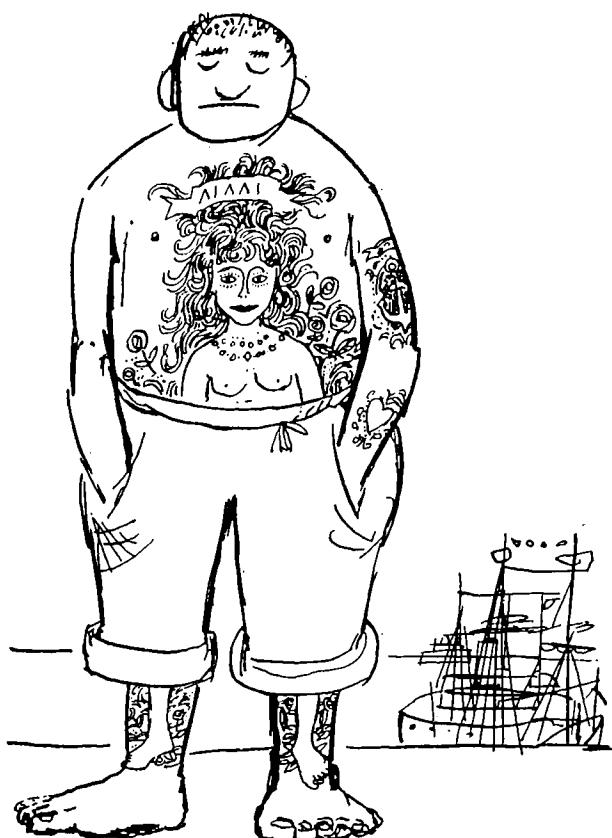
Швидше б уже діти одружилися! Тоді ми зможемо відпустити їх самих...

Мал. Беллю.

Без слів.

Мал. Франсуа.

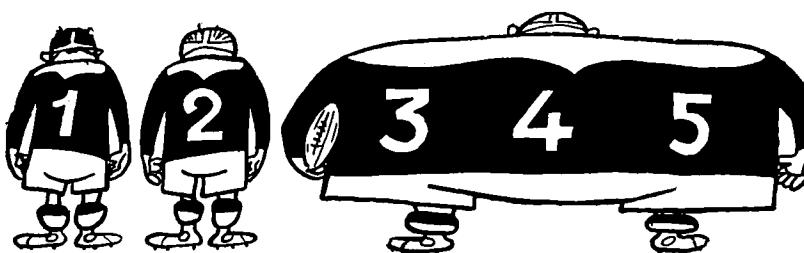
Чепурун.

Мал. Франсуа.

Без слів.

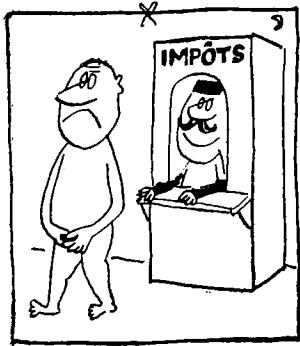
Мал. Моза.

Без слів.

Мал. Дуе.

michel
doue

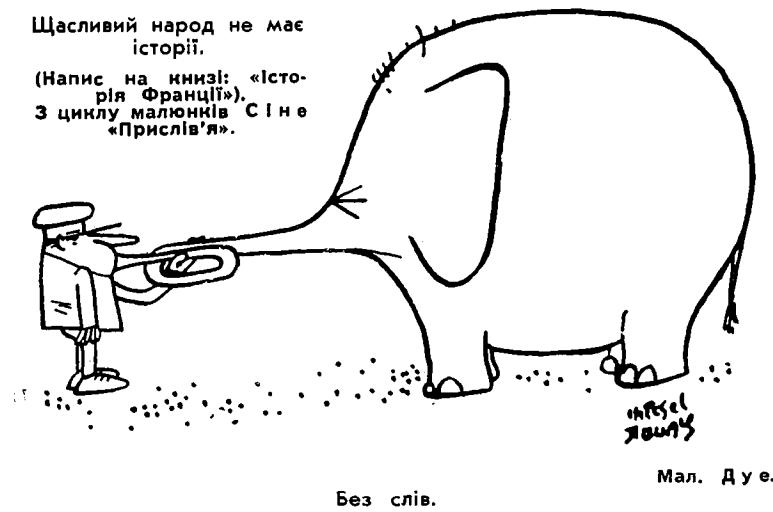
Хто платить борги —
збагачується.
(Напис на кіоску: «По-
датки»).

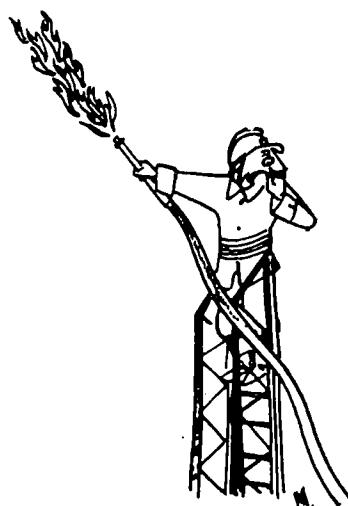
Щоб бути щасливим,
живи самотньо.

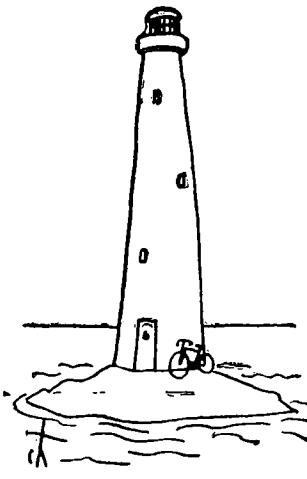
Щасливий народ не має
історії.
(Напис на книзі: «Істо-
рія Франції»).
З циклу малюнків Сіне
«Прислів'я».

Без слів.

Без слів.
Мал. Моза.

Без слів.

КАЛЕЙДОСКОП «ВСЕСВІТУ»

СЛОНОВІ СЕРЦЯ. Нещодавно англійське радіо звернулося до своїх слухачів із закликом «купувати воду для бідних слонів». Диктор пояснив, що через часті посухи в Кенії чимало слонів страждають від спраги. Щоб задоволити потреби одного слона у воді протягом року, потрібно витратити приблизно 10 фунтів стерлінгів. Як видно, доля слонів хвилює організаторів передачі значно більше, ніж злідні місцевого населення Кенії.

ВИПРАВИТЬСЯ ЧИ НІ? «Вчора незнайомий чоловік украв в нашій книгарні примірник книжки «Моральний кодекс», — говорилося у оголошенні стокгольмської газети «Стокгольмс тіднінген». — Просимо незнайомця уважно прочитати цю книгу і сподіваємось, що він віправиться. Видавництво Фергюсон».

БЕЗДОГАННА ДАМА. Нещодавно з англійської в'язниці випустили колишню радіодикторку Мілдред Джілларс, засуджену на 12 років за співробітництво з гітлерівцями. Вона виступала по фашистському радіо англійською мовою з пропагандою, спрямованою проти союзників. Нині Джілларс працює викладачем англійської та німецької мов у одному монастирському пансионі. На запитання репортерів, якої думки черниця про зрадницю, Ігумена монастиря відповіла: «Як жінка вона поводить себе бездоганно».

І КРАСНОМОВСТВО НЕ ДОПОМАГАЄ. Протягом 33 годин без перерви виступав в сенаті США представник від штату Вісконсін Промсайстр. Його промова була скерована проти обрання членом урядової енергетичної комісії одного з нафтових «королів» США. Промисловця все ж обрали.

На початку СТОРІЧЯ

Які новинки привертали до себе увагу людей на початку теперішнього сторіччя? Які фото за повновали тоді сторінки газет і журналів?

Журнал «Нейє берлінер ілюстрірте» вмістив кілька фотографій, взятих з тижневика «Берлінер ілюстрірте цейтунг» за 1901 рік. Звичайно, в той час ці фото розповідали про новинки, але тепер вони викликають веселу посмішку.

«ЯК СТВОРЮВАЛАСЯ ІЛЮСТРОВАНА ГАЗЕТА»

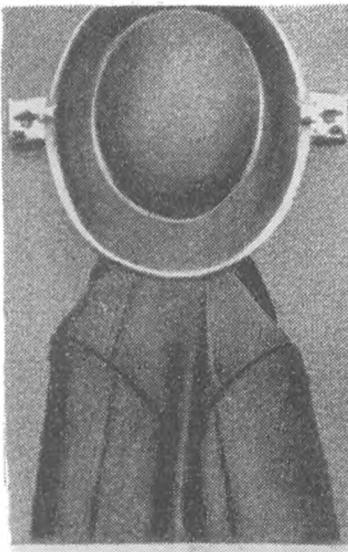
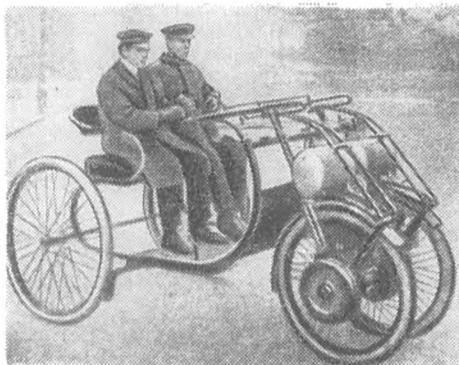
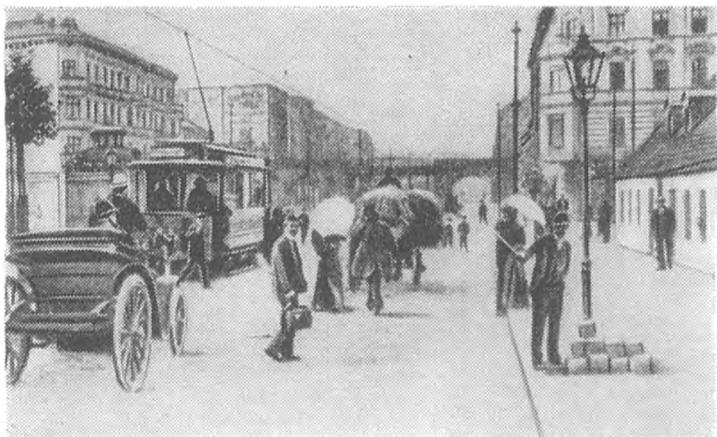
В ті часи ще не було маленького зручного фотоапарата. На височенному штативі стоїть важка і громіздка фотокамера. Щоб дістатися до неї, фотокореспондент змушенний користуватися драбиною.

«ПЕРШІ АВТОМОБІЛІ». По вулицях Берліна поволі катиться щось дуже схоже на візницьку прольотку, але без коня. Це один з перших автомобілів.

А на фото поруч — дещо досконаліша модель тодішнього автомобіля. Нове в ньому — передні колеса.

Our Photographer an der Arbeit

«ВЕЛОГОНКИ». Старт велопробігу на 50 кілометрів. Спортсменів, здатних подолати таку дистанцію, можна було на пальцях перелічити. Гонщики мали тоді асистентів, які штовхали їх на старті.

«МЕХАНІЧНИЙ ГАРДЕРОБНИК». Це був тоді дуже популярний винахід. Вішалка, де пальто і капелюхи закріплюються поперечними планками і замикаються на ключ. Мабуть, дуже багато клопоту було

з цим «винаходом», і тому він мав зовсім коротке життя.

Джон Бейтс

був необережний...

Це сталося 13 квітня 1960 року.

— Увага, радіомашина! Увага, радіомашина! На Сімнадцятій вулиці в будинку номер 1413 пограбовано ресторан «Аламо».

Сержант Джон Бейтс миттю повернув машину і помчав вулицями Денвера — великого міста штату Колорадо в США.

— Тепер точно п'ять годин, — сказав Роберт Грін, який сидів поруч з Бейтсом, і зняв на пістолеті запобіжник.

Під'їжджаючи до ресторану «Аламо», вони побачили, як до сірого «шевроле», що стояв біля нього, вскочило двоє.

— За ними! — вигукнув Грін і включив сирену.

Невідомі гнали свою машину по рожніми вулицями міста. В погоні непомітно пройшло дві години. Раптом, о сьомій, «шевроле» загальмував. З машини вийшов чоловік, що досить молодий на вигляд. Він повільно підійшов до поліцейської машини, яка також зупинилася.

— Тільки що я помітив, що ви йдете за нами, — сказав він спокійно. — Що трапилось? — З цими словами він пред'явив поліцейське посвідчення. Бейтс прочитав: Артур Уістенлі.

— Так, я бачив тебе колись у мундирі, — пригадав він. Проте одразу ж додав сухо: — Хто ще сидить у твоїй машині?

— Колега. Дай посвідчення! — зазирнув Уістенлі у машину.

— Заступник шерифа у Джефферсоні, — прочитав Бейтс напівголосно і повернув документа, не подивившись навіть на прізвище. — Пробачте, ми помилково прийняли вас за зломщиків. Ви так поспішно від'хали...

Пасажири «шевроле» розсміялися.

— Справді, ми дуже поспішаємо. Привіт!

Бейтс сів у машину і поїхав у напрямку Сімнадцятій вулиці, але вже через двісті метрів він зупинився: біля тротуару лежала сталева скринька.

— І треба ж було ім її загубити, — пробурчав Грін.

За два кроки від скриньки лежала табличка з номером машини. Очевидно, скринька, падаючи з багажника, відірвала табличку. Він нахилився і підняв її.

— Номер з Небраски, — підтвердив Бейтс. — «Шевроле» був сірий, модель 1956 року. Мабуть, ми відшукаемо цих людей.

— Якщо ми захочемо їх відшукати, — пробурчав пессимістично Грін.

Власник ресторану «Аламо» відразу ж впізнав вкрадену в нього скриньку з грішми. Поліцейські обмірковували, як ім сформулювати донесення.

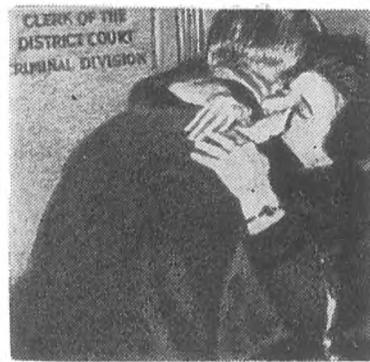
— У них повинні бути спільнини в поліції, — міркував Грін. — Краще нам не наражатися на неприємності. Ти пам'ятаєш Джона Форда?

Джон Форд був також поліцейським. Його впіймали на місці злочину. По дорозі до в'язниці він твердив: «Не один я підробляю в такий спосіб. Багато поліцейських в Денвері діють так само. Зрештою, нас підтримують високі особи...»

Потім Форда намагалися вбити. Навіть після того, як його родина внесла потрібну грошову заставу, він не схотів вийти на свободу. У в'язниці Форд почував себе безпечніше.

* * *

Донесення, яке вони написали, містило лише частину правди. Бейтс і Грін нібито прибули до «Аламо» в той момент, коли звідти від'їхав сірий «шевроле». Вони поїхали слідом, бачили, як

Джон Бейтс наважився повідомити про належність його колег поліцейських до зграї гангстерів (фото угорі).

Дружина Бейтса, напевно, не гадала, що її чоловік повернеться додому, після того як його оголосили «божевільним».

зломщики викинули через вікно сталеву скриньку, але машину вже не наздогнали.

Табличку з номером Грін подарував своєму синові, який майстрував собі дитячий автомобіль.

Наступного дня, коли Грін прийшов з роботи, на нього вдома чекав Артур Уістенлі. Тепер він був у поліцейському мундирі.

— Я прийшов вам подякувати, — сказав він, приємно посміхаючись. — Ви хороші хлопці. Якщо ти тепер не при гроших, я можу...

— Ні, дякую, — відмовився Грін. — Але я можу тобі дещо повернути. — I він простягнув знайдену табличку.

Захоплений зневацька, Уістенлі подивився на неї, але одразу ж засміявся: «Викинь її на смітник!»

Того ж вечора Грін розповів про цю розмову Бейтсу. Старий, п'ятдесятидвохлітній Бейтс, стараний служака, дуже розлютив-

вся. Він погодився замовчати правду, але з нахабством примиритися не бажав. Наступного дня Бейтс з'явився з рапортом до шефа, капітана Мак'юна, і розповів йому правду.

— Це неймовірно! — повторював недовірливо капітан. — Наш головний шеф Уолтер Нельсон розпитуватиме мене про інші подібні випадки. Чи знаєте ви щось з цього приводу?

— Взагалі-то я можу навести приклади. Але не тут. Я не маю зараз доказів і не хочу більше наражатись на неприємності. Однак, приватну інформацію я можу дати...

Увечері Бейтс пришов із списком прізвищ і переліком зломів, які, на його думку, вчинили поліцейські. От хоча б три дні тому сталося два зломи: на текстильній фабриці і в ломбарді, де по-грабовано сейф з цінностями на 10 тисяч доларів.

Ця інформація дійшла до

Це награбоване майно переховувалося на квартирі одного поліцейського.

Нельсона, і він розпочав допит Бейтса, Гріна і Уістенлі.

— Все це безглуздя, — рішуче твердив Уістенлі. — В четвер я не був взагалі біля ресторану «Аламо», я не знаю жодного заступника шерифа у Джефферсоні, і не маю поняття, де мешкає Грін. Бейтса я знаю лише з вигляду.

В Джефферсоні підтвердили, що заступник шерифа у четвер був на місці. Він, як і Уістенлі, не має ніякого сірого «шевроле».

І рапорт після попереднього слідства колеги-поліцейські згадують, що Бейтс колись вже хворів на нервовий розлад і порушення пам'яті і, крім того, завжди відзначався схильністю до фантазування. Помалу слідство перетворилося на фарс. Бейтса допитували з більшою упередженістю, ніж Уістенлі. Нарешті, Джон Бейтс одержав відпустку для лікування у психіатричній клініці. Слідство у справі Уістенлі припинили. Ніхто ж не повірить, що поліцейські можуть бути

Поліцейські оточили будинок банку, в який вдерлися зломщики. Але хто може ручитися, що поліцейські не атачують своїх власних колег!

зломщиками! — твердили високі чиновники.

* * *

Ще в другій половині XIX століття емігранти з Італії заснували в Чікаго організацію під назвою «Спілка сіцілійців». У 1896 році з Сіцілії приїхав Джім Косімо, колишній водовоз, який незабаром підкорив собі всі підпільні гангстерські групи і довів до досконалості методи підкупу поліцейських чиновників і конгресменів. Він царював, не боячись поліції, до травня 1920 року, поки його не застрелили його ж компаньйони. На похороні труну з його тілом серед інших несли також три судді, один прокурор і два конгресмени.

Наступниками Косімо були Торріо, Аль Капоне і Нітті, а також і досі живий Аккардо з синами. У 1924 році, коли вже надто багато говорили про зв'язки Торріо з поліцією, його було заарештовано і засуджено до... дев'яти місяців ув'язнення.

Союз гангстерів і поліції зберігся і досі, хоча в 1958—1959 рр. відбувся неприємний розлад — деякі поліцейські відокремилися і почали вчиняти грабунки самостійно.

* * *

Якийсь Френк Фарачі, поліцейський 40-го комісаріату в Чікаго, запропонував «бізнес» зломщику і вбивці Річарду Моррісону. Ві-

сім поліцейських і Моррісон, як спеціаліст і інструктор, утворили зграю, яка вчиняла зухвали грабунки. В кінці 1959 року, коли Моррісон попався, поліцейські, що належали до зграї, не допомогли йому,— вони не були солідарні з викритою клікою. Тоді Моррісон визнав, що безпосередніх виконавців у зграї було 31, однак багато високих чиновників поліції приховували злочини, беручи за це великі гроші. Моррісон мав неспростовні докази корупції поліції. Він був настільки передбачливим, що пред'явив мініатюрний магнітофон, який вміщався в ручному годиннику і записував розмови Моррісона з крупними поліцейськими чиновниками і детективами. Магнітофонні стрічки були великою несподіванкою для суду, який звик до того, що доказів у таких справах ніколи не буває.

* * *

Психіатр Роберт Г. Кохен, якому було віддано Бейтса на клінічний нагляд, на думку поліції, бавився: він запевняв, що його пацієнт цілком здоровий. Було організовано таємне слідство.

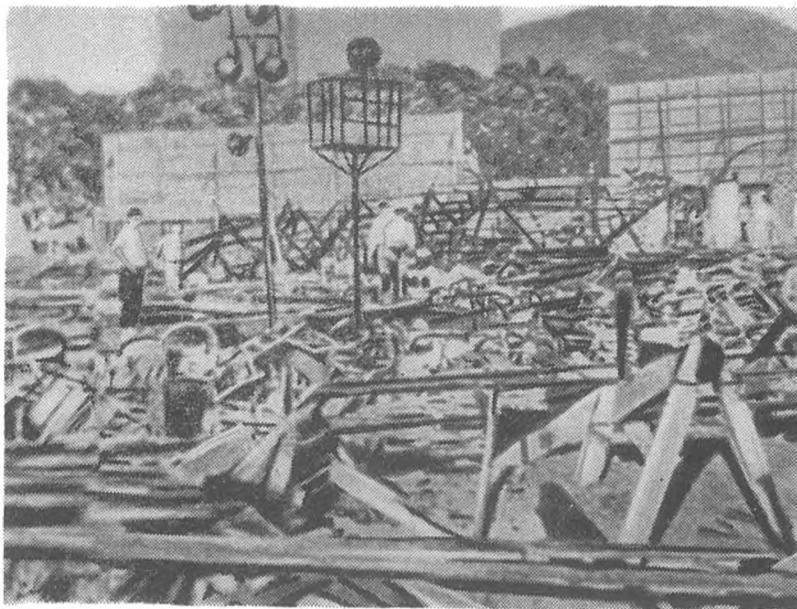
На іграшковій автомашині Грінового сина знайшли таблицю з номером «шевроле». Відшукали власницю машини: вона недавно прибула з Небраски у Денвер і продала машину якомусь торговлю. Той в свою чергу продав її Давиду Уістенлі, брату поліцейського. 2 серпня було заарештовано Артура Уістенлі. В його квартирі знайшли комплект найсучасніших інструментів для злому, а також мініатюрний радіоприймач, настроєний на хвилю радіостанції денверської поліції, завдяки чому злочинці були завжди точно поінформовані про всі тривоги, які поліція здіймала.

Під час допитів знайомих Уістенлі промайнуло ім'я Юджіна Хааса. Перевірка встановила, що зараз він працює шофером, а колись був заступником шерифа в Арапохо. Бейтс упізнав у ньому другого пасажира «шевроле».

За гратаами опинилось ще кілька поліцейських. Справу не можна було більше замовчувати, бо вона потрапила на сторінки газет. Бейтс розповів надто багато. Через кілька місяців була доведена провінція заарештованих і їх засудили.

А Джон Бейтс? Він дуже заважав декому в поліції і його було заарештовано по обвинуваченню... в співучасті у зломах. Пізніше справу припинили і Бейтса звільнili, але зобов'язали дати ще додаткові роз'яснення, щоб «очиститись». Мабуть, вже сам Бейтс не може тепер з певністю сказати, чи був він колись чесною людиною...

(З іноземної преси)

Страшне видовище являла собою площа, де стояв цирк.

Пожежа і слони

До бразильського міста Ніктерой прибув цирк. Відомий «Гран цирко Норт Американо» із Сполучених Штатів. Місцеві жителі нетерпляче чекали, поки він розвантажиться. Ale ніхто, звичайно, не зінав, що разом із слонами та іншими звірями, разом з дивовижним устаткуванням до міста прибула страшна небезпека.

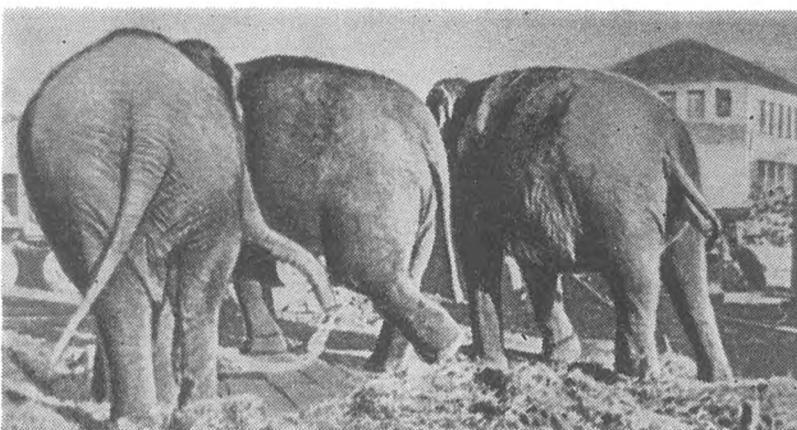
І ось на одній з міських площ виріс величезний нейлоновий намет. Циркова вистава! Дорослі й діти заповнили лави. Вони весело, з радісними вигуками і дружніми оплесками зустрічали кожний номер циркової програми.

Пожежа почалася відрazu. Намет спалахнув з усіх боків...

І хто знає, скільки б людей наклало головою, коли б не слони, три великих слони із циркового звіринця. Вони зірвалися з своїх ланцюгів і, трощачи стільці, проклали людям шлях на волю.

Газети повідомляли, що для розчиистки загарища довелось викликати війська. Незабаром міська площа у Ніктерой набрала свого звичайного вигляду. Ale довго ще пам'ятатимуть жителі бразильського міста слонів, що врятували життя багатьом сотням дітей та дорослих.

Ці три слони врятували життя багатьом людям.

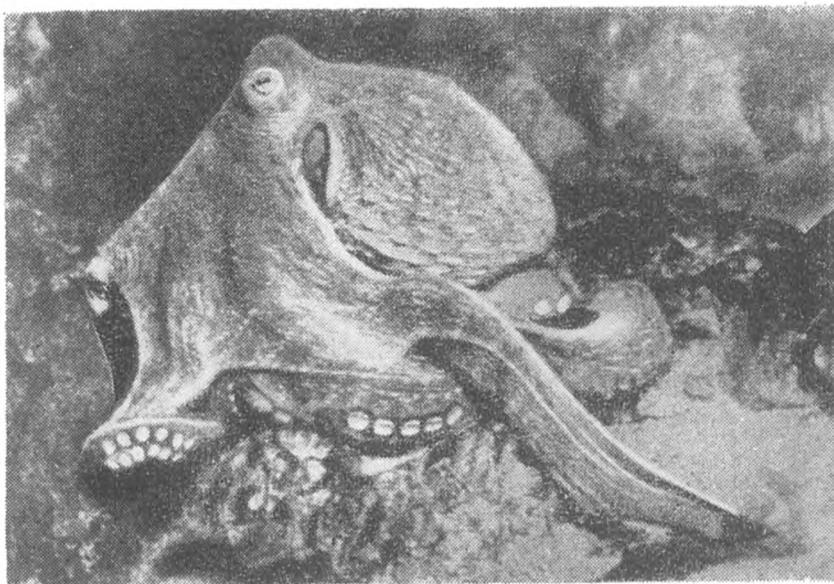

ЧУДОВИСЬКА МОРСЬКИХ ГЛИБИН

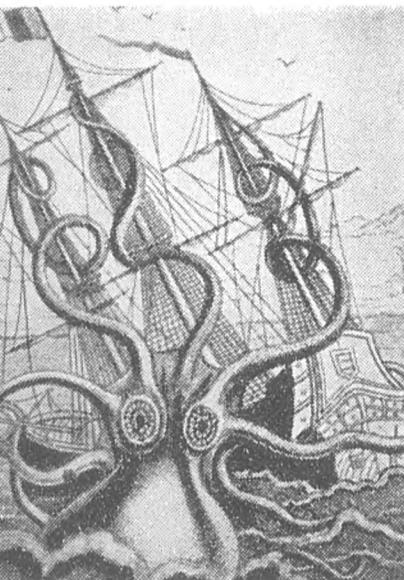
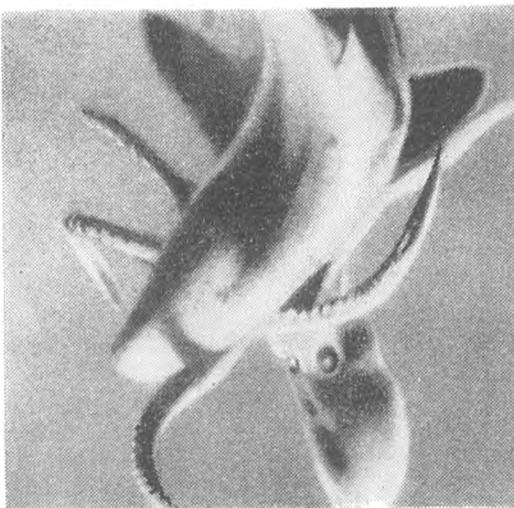
Вони існують не лише в старовинних казках і новітніх фантастичних оповіданнях — величезні морські чудовиська-восьминоги. Своїми чіпкими щупальцями вони намертво скріплюють жертву, якій вже не вдається звільнитися.

Коли ж це страховисько наштовхується на сильний опір і йому самому загрожує небезпека, воно пускає в хід ще одну свою зброю: темну рідину, якою восьминіг атакує свого сильнішого супротивника. Під захистом густої хмари, що утворює рідина, восьминіг рятується від небезпеки.

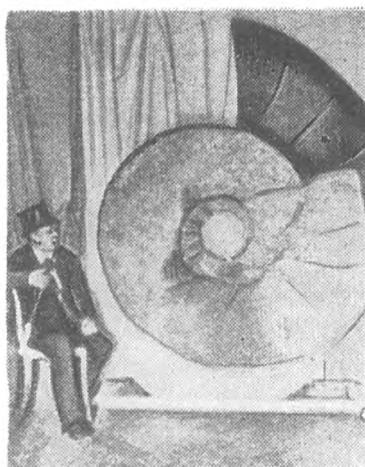
Колись великі восьминоги вважалися майже невловимими. Тепер обладнано спеціальні дослідницькі судна, які успішно полюють на цих морських чудовиськ. Ученім дослідникам вдалося піймати восьминогів довжиною у 15 і більше метрів.

А ось справжній кінокадр, зроблений під водою сміливим оператором: бій восьминога з акулою.

Це, звичайно, не фото, а малюнок. Але ж художник не дуже й перебільшив.

Величезні слимаки, як і восьминоги, також не казкові вигадки. Це фото показує одного з таких морських чудовиськ, що став тепер музеїчним експонатом. Про його розміри красномовно свідчить порівняння з людиною.

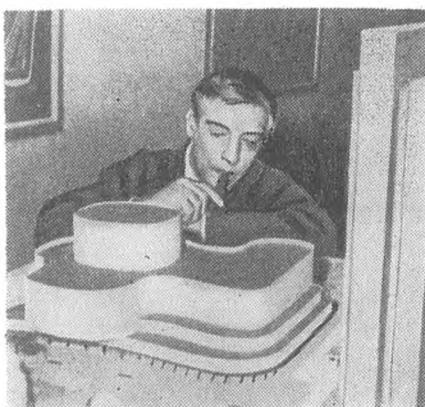
І це справжнє фото: величезний спрут.

ЗВІДУСІЛЬ ПОТРОХУ • ЗВІДУСІЛЬ ПОТРОХУ •

«ПРОДАЄТЬСЯ МІСТО»

Take origінальне оголошення з'явилося недавно в італійських газетах. І прихована за ним трагедія багатьох сімей.

Продається місто Монтелеоне Роккадорія на острові Сардинія. У цьому невеликому місті з пишною назвою багато каміння, але дуже мало хліба. Населення зубожіло настільки, що міські власті вирішили продати своє місто оптом на злам. Італійський уряд не знайшов грошей, щоб допомогти людям в біді. І от жителі змушені залишати домівки і шукати в інших місцях притулку, роботи, хліба. Багато жителів уже залишили місто.

«ФУНКЦІОНАЛЬНА ПЛАСТИКА»

У Дюссельдорфі (ФРН) рекламирується проект ультрасучасного будинку під назвою «функціональна пластика». Розшифрувати значення цих слів дуже важко. Напевне, і сам архітектор, який дивиться на макет майбутньої споруди, не скаже, що ж означає оци «функціональна пластика».

ЗВІДУСІЛЬ ПОТРОХУ

МОННА ЛІЗА В ПРОФІЛЬ

В англійській пресі з'явилися повідомлення про якийсь сенсаційний винахід лондонського фотографа Лео Вала.

Що ж то за винахід?

Сам Лео Вала називає його «рельєфною фотографією» і твердить, що йдеться про найбільше відкриття в галузі фотографії з часу застосування кольорової плівки.

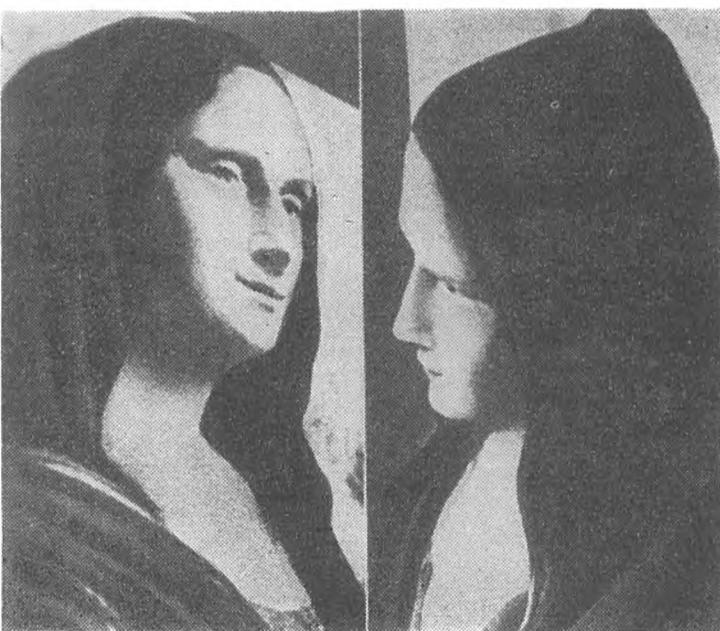
Лондонський винахідник поки що зберігає своє відкриття в таємниці, нікому не розкрива-

ючи свого методу рельєфного фотографування. Однак Лео Вала опублікував два фото, які викликали надзвичайний інтерес мистецтвознавців.

На цих фото — славнозвісна Монна Ліза Леонардо да Вінчі. Лео Вала зняв її в три чверті і в профіль, хоча великий художник, як відомо, зобразив її в анфас.

Як він зробив такі знімки?

На це запитання поки що ніхто відповісти не може.

ТЕЛЕФОН У КИШЕНІ

Уявіть собі, що у великій лікарні треба терміново знайти одного з лікарів. З різних відділень відповідають телефоном одне й те ж: «Тільки що був, але вже пішов...»

Для полегшення зв'язку в лікарнях, на великих підприємствах, тощо, у Дрездені (НДР) сконструйовано кишеньковий радіотелефон. Ним користуються інженери, лікарі та інші працівники, яким по роду роботи доводиться впродовж довгого часу перебувати поза стінами кабінетів.

Простий, дешевий і дуже зручний апарат!

ЗВІДУСІЛЬ ПОТРОХУ • ЗВІДУСІЛЬ ПОТРОХУ •

• ЗВІДСІЛЬ ПОТРОХУ • ЗВІДСІЛЬ ПОТРОХУ •

ДЕЛЬФІН-СТРИБУН

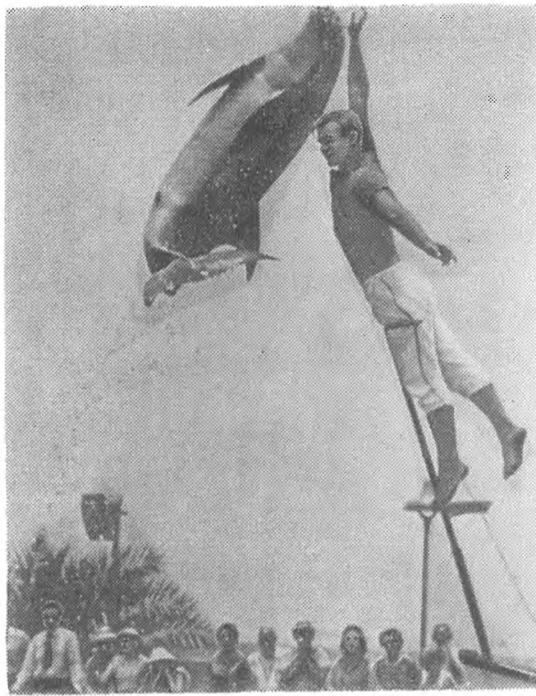
ЛЮДИНА і ЦУЦЕНЯ

Один американський безробітний в пошуках роботи приїхав до міста Індіанаполіс. Він сподівався, що оскільки тут багато великих заводів і фабрик, йому пощастиТЬ, нарешті, знайти роботу. Але серед півмільйона жителів Індіанаполіса було вже кілька десятків тисяч «своїх» безробітних. Він ходив від воріт до воріт і всходи бачив одне і те саме оголошення: «Робітники не потрібні».

Минуло кілька днів, вишли останні гроші, а все майно безробітного складалося з обшарпаного одягу, що був на ньому, і маленького цуценята, якого він завжди носив із собою.

Що робити? І безробітний почав просити милостиню. Поліцейський заарештував його, як «бродягу». Коли безробітного відводили до в'язниці, він запитав: «Що буде з моїм собакою?» «Потрапить, напевно, до шкуродера», — байдуже відповів полісмен. Тоді безробітний у відчай кинувся на землю, так, наче хотів захистити цуценя своїм тілом. Цю сцену сформографував якийсь репортер, і наступного дня фото з'явилось в одній з місцевих газет.

Реакція читачів була бурхливою. Начальник місцевої поліції одержав сотні листів, в яких вимагалося, щоб собаку не вбивали. Що ж до безробітного, то про нього в листах і не згадували...

Дресирований дельфін вистрибує за рибою з води більш ніж на чотири з половиною метри. Це рідкісне фото вміщено в книзі Джона Ліллі «Людина і дельфін», виданій нещодавно в Лондоні. Англійський вчений розповідає про свої дослідження над групою дельфінів, які він проводив в лабораторії на одному з Віргінських островів в Карібському морі. Джон Ліллі встановив, що дельфіни дуже добре піддаються дресуванню.

УНІВЕРМАГИ НА ТРОТУАРАХ

Іронія капіталістичної економіки: ще недавно великі універмаги «з» дали» дрібних торговців, тепер дрібні торговці беруть реванш своїми «бульчими універмагами». На цьому фото — один з таких «універмагів» в Гамбургу. Вуличні торговці економлять на платі за приміщення, і це дозволяє їм продавати свої товари на 10—15 процентів дешевше, ніж в універмагах. Широкі кола населення, які економлять кожну копійку, віддають перевагу дешевим товарам.

I ЦЕРКВА ТАКОЖ

Такий дивовижний католицький собор зводять тепер у Ліверпулі (Англія) за проектом архітектора Ф. Джібберда. Як видно, і церква намагається не відставати від новітньої архітектурної моди.

• ЗВІДУСЛЬ ПОТРОХУ • ЗВІДУСЛЬ ПОТРОХУ •

ЗВІДУСІЛЬ ПОТРОХУ

Перед консервацією кожен аркуш папірусу треба старанно підготувати.

ПАПІРУСИ

«Я терплю голод — пришли мені зерно та сезам!». Це благання про допомогу, заключна дія драми, пеплітті якої нам невідомі, бо ці слова взяті не з сучасної телеграми, а являють собою частину листа, написаного чотири тисячі років тому. Лист, очевидно, не було приставлено адресатові, бо глиняну табличку, на якій клинописом вирізьблено ці сумні слова, знайдено разом з різцем серед руїн стародавнього Бавілона.

Чимало таких свідчень давнини доходить до нас не лише на глині. Багато сторіч тому, до винайдення паперу, на глиняних табличках писали в Месопотамії, на шовкових тканинах — в Китаї, а в Єгипті — на папірусі, одному з видів комишу, що ріс на берегах Нілу.

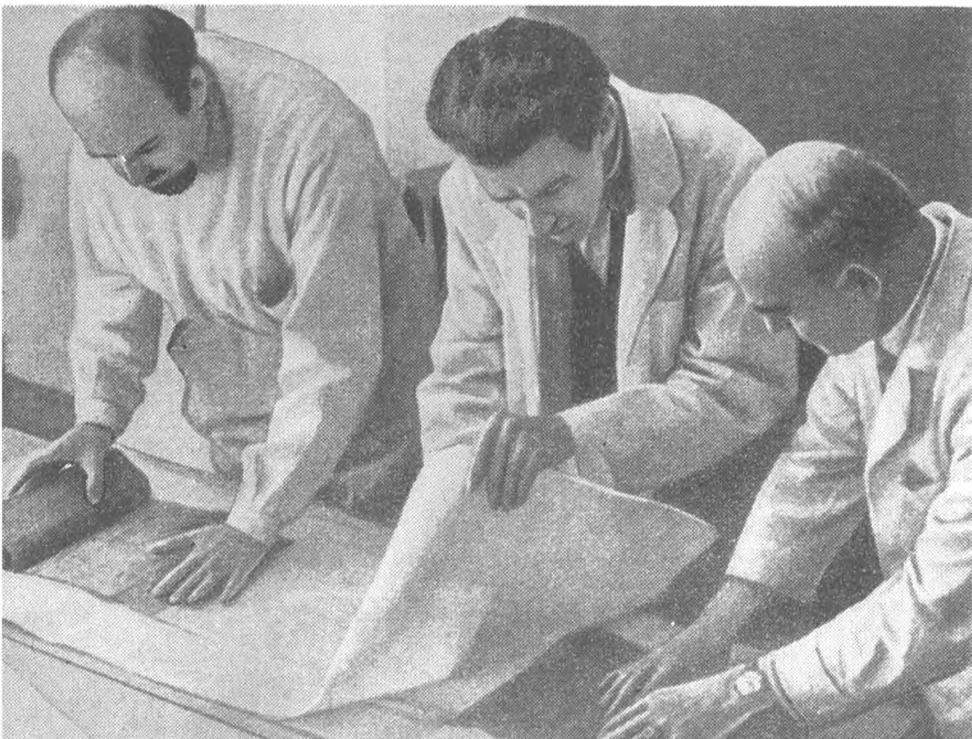
Єгиптяни розрізали підвідні частини рослин на тонкі прозорі смужки і складали їх поруч так, що утворювалася квадратна поверхня. На кожний такий квадрат клали зверху ще один, волокнами поперек, і склеювали обидва аркуші рослинним клеєм. Потім висушували папірус на сонці, і тоді на ньому можна було писати акварельними фарбами.

Письмові свідчення давноминулих часів мають величезну цінність для істориків. Отже, папіруси, що потрапили до сучасних музеїв та сховищ, треба дбайливо оберігати від розпаду. Це дуже складна справа. До недавна аркуш папірусу консервували між двома скляними пластинками. Для цього сувої папірусу довжиною, часом, до сорока метрів, доводилося розрізати на частини, а старовинні майстерно оправлені фоліанти — розшивати.

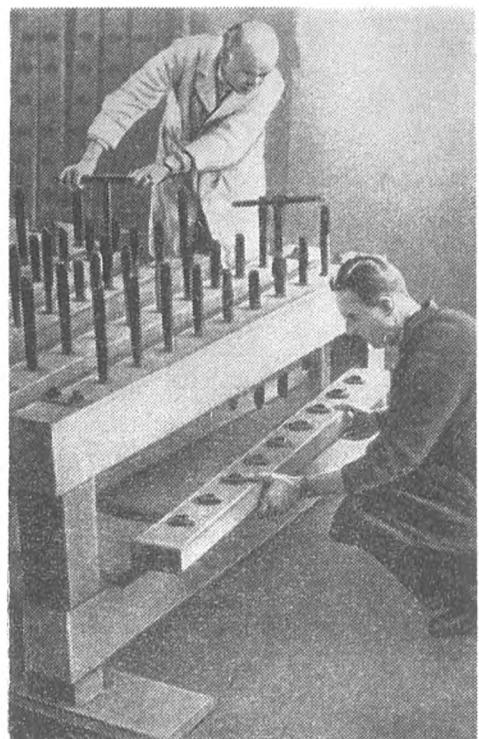
Тепер на зміну старому і незручному методу прийшла так звана шифонізація, запропонована головним хранителем Німецької Академії наук (НДР) доктором Ібшером. Сувої папірусу наліплюють на шифон — тонку шовкову тканину — і запресовують між двома аркушами проолієного паперу. Завдяки новому методу Державний музей в Берліні зберігає в оригінальній формі найстарішу книжку світу «Кодекс прислів'їв», написану ще у четвертому сторіччі.

ПЕРЕЖИВУТЬ ВІКИ

Доктор Ібшер (в центрі) із своїми співробітниками консервує сувій папірусу.

Під цим пресом сохне шифонізований папірус.

ВСЕСВІТ

N 5

1962

Ціна 60 коп.